

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

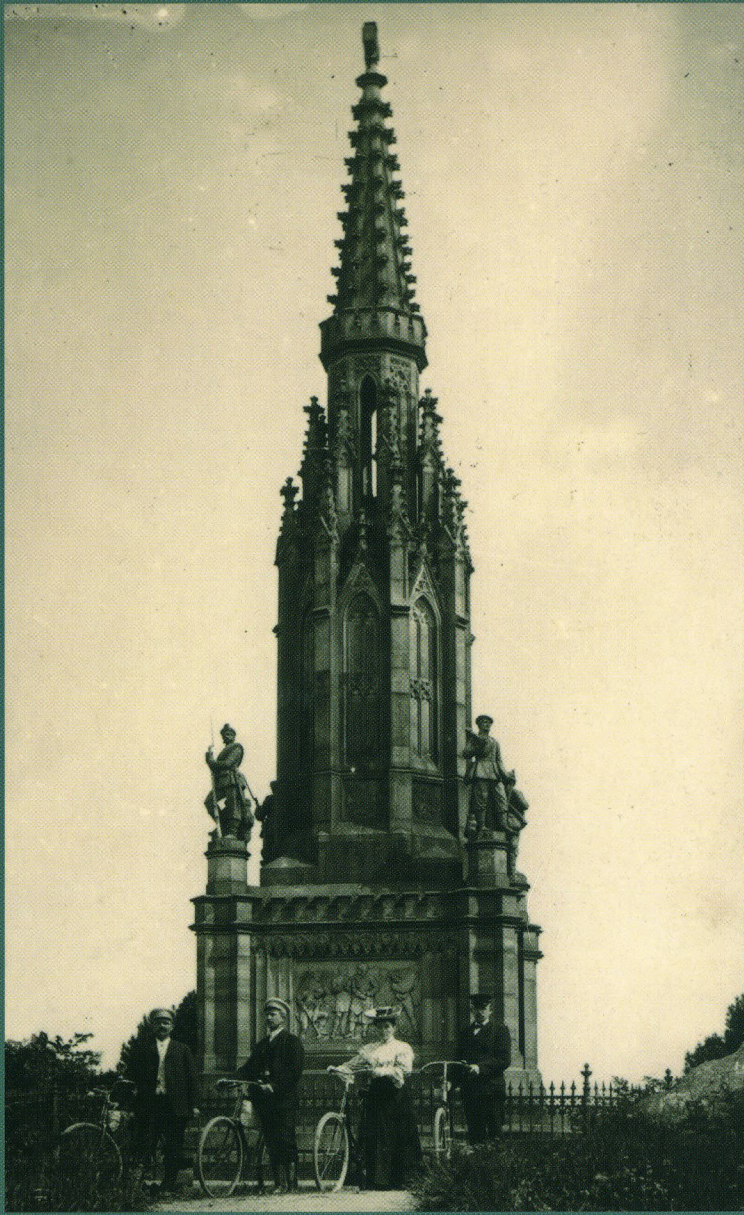
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

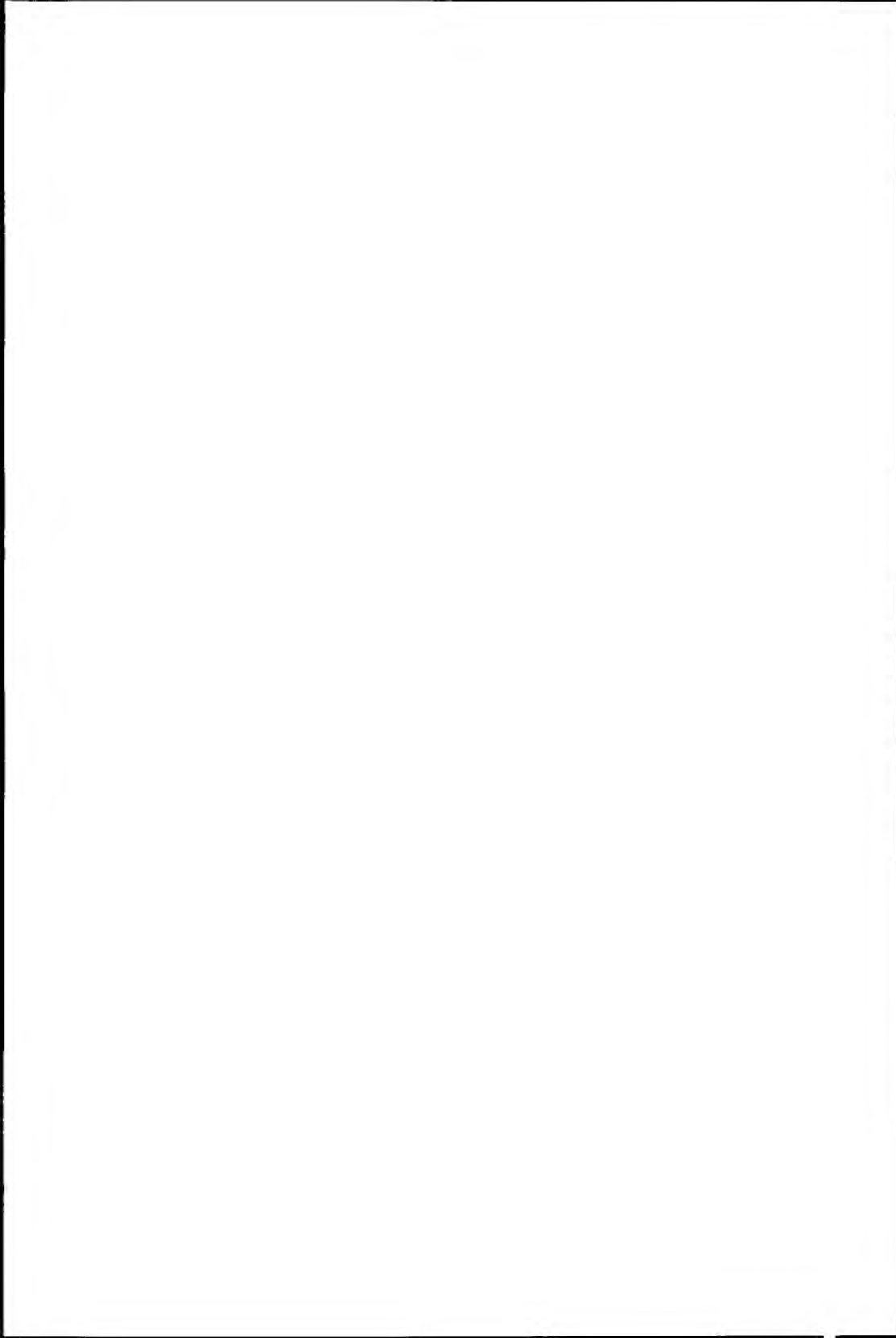
Links

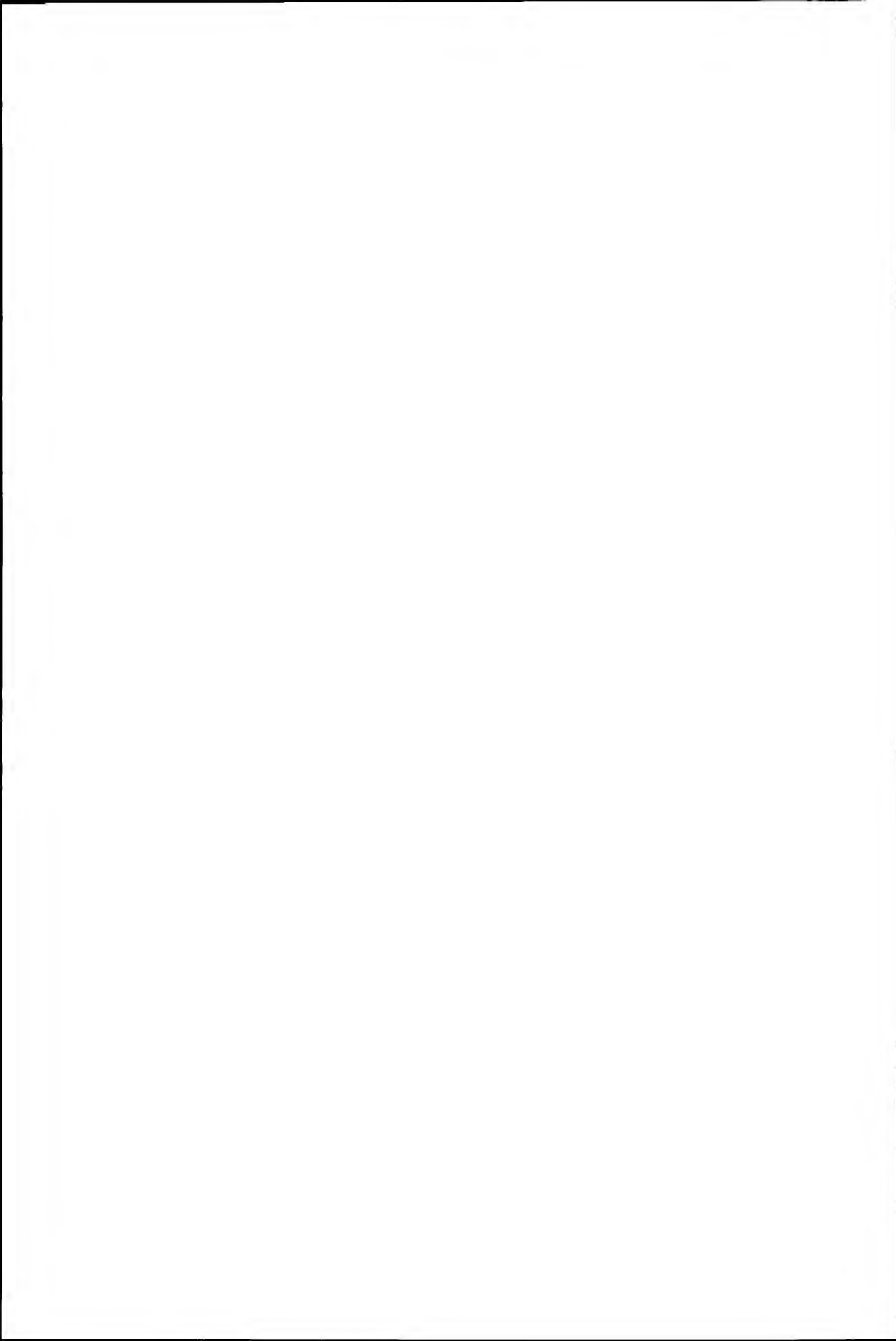
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

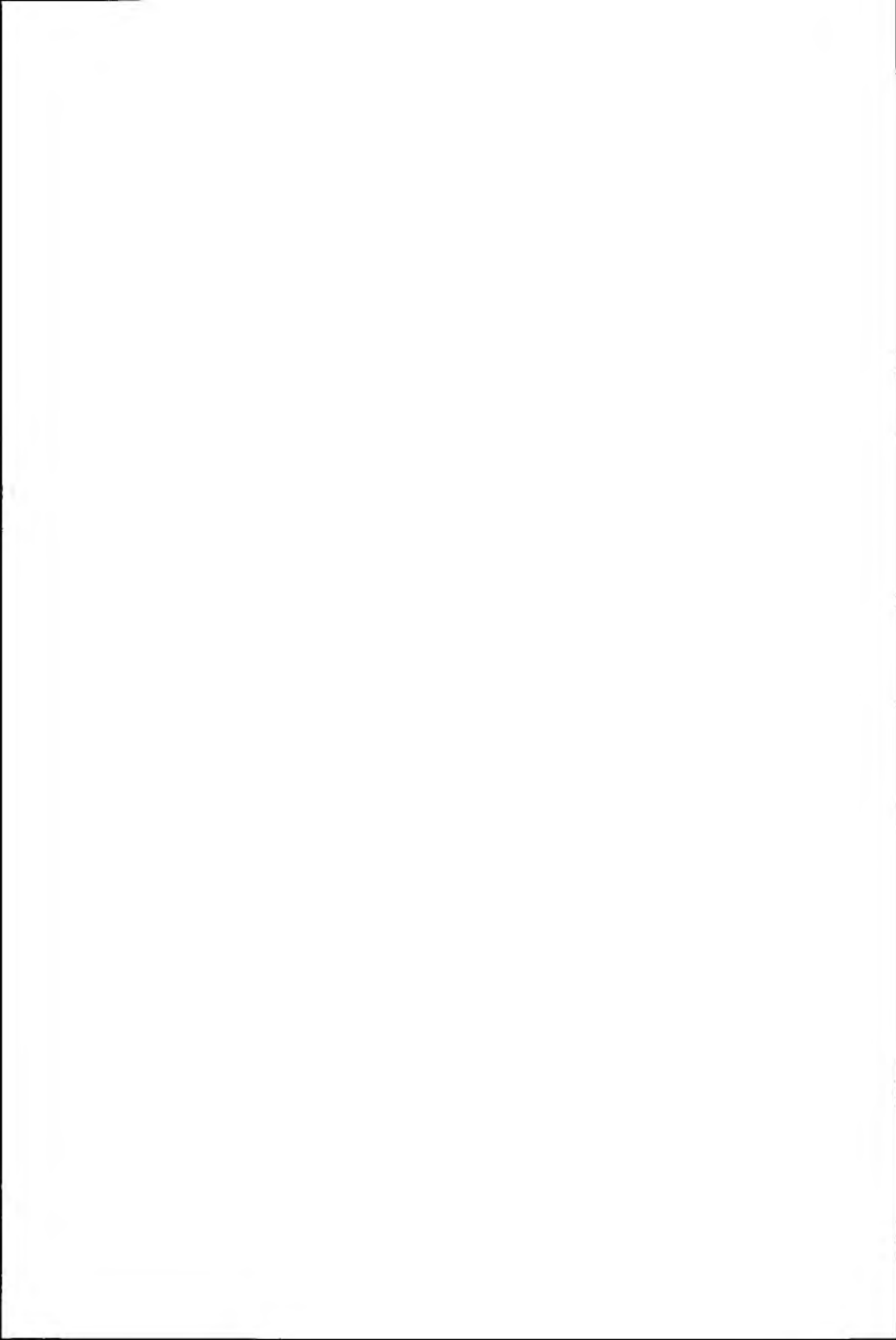

Sønderjyske årbøger
2003

Sønderjyske årbøger
2003

Sønderjyske årbøger

2003

Redaktion:

Axel Johnsen

Tina Sahl Lydiksen

Jesper Bolund Nielsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino

Tryk: P. J. Schmidt Grafisk produktion, Vojens

Bogbinder: J. P. Møller, Haderslev

ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

Tre cyklister poserer for fotografen foran Düppel Denkmal, som her ses fra syd. Cirka 1910. Det 24 meter høje sandstensmonument blev indviet den 30. september 1872 til minde om den preussiske sejr ved Dybbøl i 1864. Samme dag blev et lignende monument indviet på halvøen Arnkil på Als til minde om de preussiske troppers overgang over Alssund den 29. juni 1864. I 1920 blev den danske stat ejer af disse monumenter. Stud.mag. Lars H. Bak fortæller i årbogen om den plads, monumenterne indtog i dansk inden- og udenrigspolitik frem til 1950. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

Bagsidebillede:

Ruinerne af Düppel Denkmal i dagene umiddelbart efter sprængningen natten mellem den 12. og 13. maj 1945. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

Indhold

Artikler

<i>Lars H. Bak</i> : Tyske sejrsmønstre på danske hænder. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og den danske stat 1918-1950	7
<i>Arnold Johannsen</i> : Dagligliv i Smedeby under 1. verdenskrig	43
<i>Kaj Sørensen</i> : Ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjyl- land 1918-1920	83
<i>René Rasmussen</i> : Gustav Johannsen i Magdeburg fæstning i 1879	119
<i>Laust Kristensen</i> : Træk af Burkal Sogns kirkehistorie	141

Nekrolog	185
----------	-----

Forfatterliste	187
----------------	-----

Anmeldelser

19 myter i Sønderjyllands historie. Red.: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (ved <i>Anders Monrad Møller</i>)	189
Billeder af Sønderjyllands historie; billedsalen på Folkehjem. Produktion Kim Furdal og bidrag af Katrine Kampe (ved <i>Axel Johnsen</i>)	191
En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000. Red.: Jørgen Kühl (ved <i>Peter Thaler</i>)	193
Hansen, Gynther: Det var så det; barndomserindringer fra grænselandet (ved <i>Niels H. Kragh-Nielsen</i>)	197
Harmonisering eller særordning; Sønderjylland som admini- strativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Red.: Erik Nørr og Hans Schultz Hansen (ved <i>Axel Johnsen</i>)	199
Helleberg, Maria: Kærlighedsbarn (ved <i>Mikkel Venborg Pedersen</i>)	203
Interaktiver Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867-2000. Frank Schwedler, Ulrike Schwedler, Jürgen H. Ibs og Björn Ahrens (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	205
Kelm, Bert: Rømø; et vesterhavspræget samfund. Bind 3: Ejen- domme i Kongsmark ejerlav (ved <i>H. E. Sørensen</i>)	208
Kristoffersen, Frode: Frodes historier; Sønderjyllands og hertug- dømmernes historie (ved <i>René Rasmussen</i>)	210

Kulturdenkmale in Schleswig-Holstein Band 2. Stadt Flensburg. Lutz Wilde m.fl. (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	212
Landsarkivet for Sønderjylland; en arkivoversigt. Birgitte Vestergaard Futtrup, Gerret Liebing Schlaber & Hans Schultz Hansen (ved <i>Uffe Barsballe Thyssen</i>)	214
Lauridsen, John T.: Dansk nazisme 1930-45 – og derefter (ved <i>René Rasmussen</i>)	216
Schultz Hansen, Hans: Dansk jord på danske hænder; Forenin- gen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002 (ved <i>Frank Lubowitz</i>)	220
Schleswig-Holstein von den Ursprüngen bis zur Gegenwart; eine Landesgeschichte. Jann Markus Witt og Heiko Vosgerau (ved <i>Martin Klatt</i>)	223
Sestoft, Leif: Drømmen om Danmark; det danske Flensborgs blomstring og fald 1830-1875 (ved <i>Broder Schwensen</i>)	226
Sylt Lexikon. Harry Kunz og Thomas Steensen (ved <i>Bert Kelm</i>)	227
Schack, Hans: Tungemålenes mangfoldighed; evangelisk-lu- thersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig; salmebogskommissionens brevvæksling og beslægtede doku- menter 1882-92 (ved <i>Günther Weitling</i>)	230
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	233
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	267
Historisk Samfund for Sønderjylland	267
Andre landsdelsdækkende foreninger	278
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	282
Oversigt over årsskrifter og periodica	306
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtskredsudvalg og regnskab 2002	313

Tyske sejrsmonumenter på danske hænder

Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og
den danske stat 1918-1950

af LARS H. BAK

Ved Genforeningen i 1920 blev den danske stat ejer af de to nygotiske sandstensmonumenter Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal, som var blevet rejst til minde om den preussiske sejr over Danmark i 1864. Fra 1918 til omkring 1950 voldte monumenterne hovedbrud på Christiansborg: Hvad skulle man stille op med dem? Kunne man bytte dem væk og få Istedløven retur? Eller skulle de have lov til at falde sammen af sig selv? Og hvad ville tyskerne sige til det? Stud.mag. Lars H. Bak, Århus, fortæller her om den plads, monumenterne indtog i dansk inden- og udenrigspolitik, indtil ukendte gerningsmænd i foråret 1945 sprængte dem i luften.

Den 30. september 1872 indviede den preussiske stat et ca. 24 meter højt sejrsmonument på Dybbøl Banke, det såkaldte Düppel Denkmal. Det mindede om sejren over danskerne den 18. april 1864. Samme dag indviedes det lidt mindre monument Arnkiel Denkmal på halvøen Arnkil på Als til minde om preussernes sejrige overgang over Allsund den 29. juni 1864.

Ved Genforeningen i 1920 blev den danske stat ejer af disse to monumenter. I de følgende tre årtier voldte monumenterne ved flere lejligheder hovedbrud i Statsministeriet, som monumenterne sorterede under, men også Udenrigsministeriet måtte gentagne gange beskæftige sig med dem. De involverede danske politikere og embedsmænd ville oprindeligt helst af med disse entydigt tyske og lidet beskedne sejrsmonumenter på de to mindsteder. En mulig måde at komme af med dem på var gennem en udveksling med Istedløven, som på dette tidspunkt endnu befandt sig i Berlin. Denne byttehandel kom dog ikke i stand. Tiden gik, monumenterne forfaldt. I 1926 bekostede den danske stat en mindre istandsættelse af Düppel Denkmal, og i 1939 ofrede staten penge på en egentlig restaurering af begge monumenter.

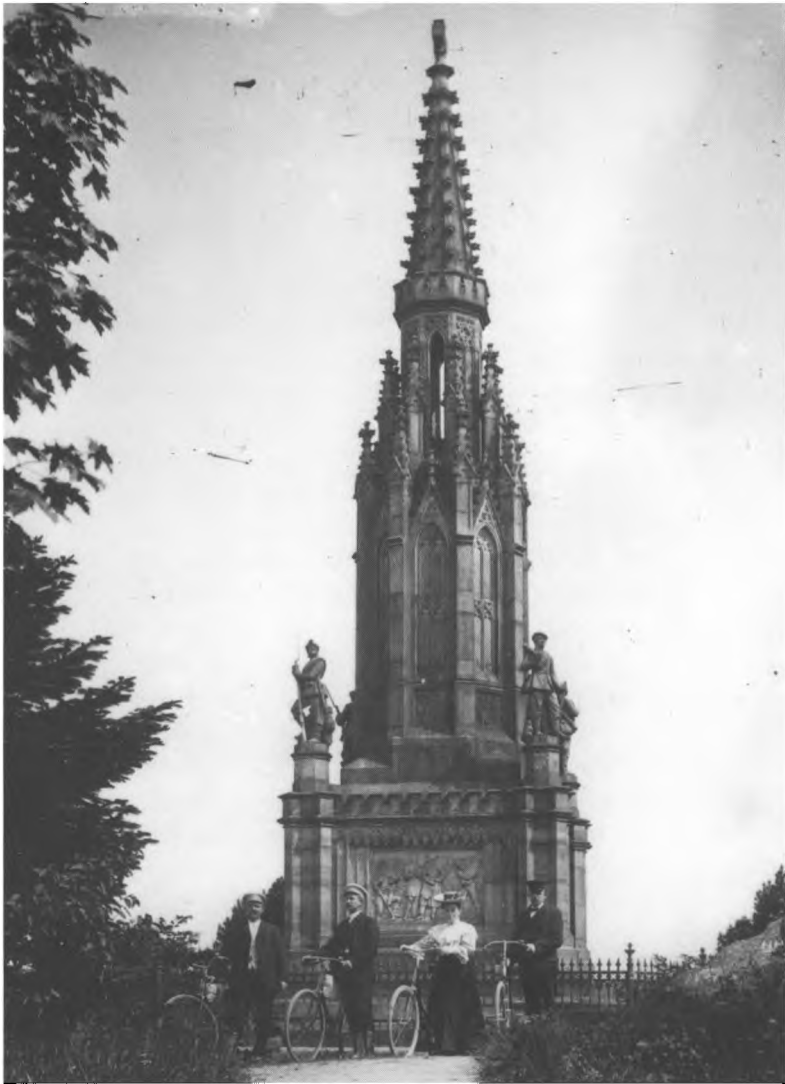
Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal forsvandt først i 1945, da de blev sprængt i luften af ukendte gerningsmænd. Den danske stat måtte nu finde ud af, hvad den skulle stille op med ruinerne, hvilket tog sin tid. Først i henholdsvis 1947 og 1948 blev begge ruiner fjernet fra jordens overflade.

Hvorfor den danske stat udviste denne langmodighed overfor Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og lod dem blive stående, er det spørgsmål, som søges besvaret her. Nordslesvig var ikke det eneste sted, hvor sejrsmonumenter efter Første Verdenskrig blev overtaget af tidligere tabere. For eksempel fjernede franskmændene efter overtagelsen af Elsass-Lothringen i 1919 tyske sejrsmonumenter i de indlemmede områder. Efter indlemmelsen af Nordslesvig i Danmark valgte den danske stat derimod til slut at lade sejrsmonumenterne på Dybbøl og Arnkiel blive stående. Hvorfor?

Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal

Grundstenene til sandstensmonumenterne Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal blev nedlagt ved en militær sejrsfest den 22. april 1865. Begge monumenter blev tegnet i tidens nygotiske stil af den dengang kendte tyske professor Johann Heinrich Strack, der senere blandt andet også tegnede Siegessäule i Berlin til minde om Preussens tre militære sejre i 1864, 1866 og 1870, der førte til Tysklands samling i 1871. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal indviedes ved en militær ceremoni den 30. september 1872.¹

Düppel Denkmal stod syd for landevejen til Sønderborg ca. 300 meter vest for Dybbøl Mølle – på det sted, hvor den danske skanse IV frem til Dybbølstillingens fald i foråret 1864, havde ligget. Med sine 64 meter over havet var det et af Dybbøl Bankes højeste punkter. Publikum kom op til monumentet fra vest, hvorfra man med det samme så inskriptionen på monumentets firkantede fod: »Den bei Erstürmung der Düppeler Schanzen am 18. April 1864 siegreich Gefallenen zum fortdauernden Angedenken«. På sydsiden af foden sad et relief, der viste arbejdet i de preussiske stormparallerer før stormen den 18. april 1864. På østsiden var afbildet et preussisk batteri, og mod nord sad et relief, der viste erobringen af den danske skanse II. Her var i øvrigt også den berømte danske løjtnant Ancker afbildet. På hvert hjørne af monumentets fod stod en sandstensfigur, forestillende henholdsvis en infanterist, en artillerist, en pioner og en jæger. Oven-

Tre cyklister poserer for fotografen foran Düppel Denkmal, som her ses fra syd. Cirka 1910. Efter 1920 fortsatte Düppel Denkmal med at være et yndet turistmål. I sommeren 1931 begyndte krigsinvalid Jørgen Hansen Christensen, Broager, at sælge hjemmelavede dannebrogfarvede souvenirs ved Düppel Denkmal. Turistforeningen i Sønderborg fandt, at dette generede de tyske turister og klagede til Dybbøl Skanse Nævnet, mens socialdemokraten J.P. Nielsen indgav en ansøgning om stadeplads her på vegne af Jørgen Hansen Christensen. Han fik dog ikke nogen tilladelse. Da krigsinvalid Hans P. Jensen, Sønderborg, i 1932 søgte om stade ved anlægget som såkaldt kanonfotograf, fik han også afslag. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

på foden strakte det i alt ca. 24 meter høje monument sig mod himlen som spiret på et kirketårn. Af den gamle danske skanse IV sås kun ruinerne af de to krudtmagasiner mellem træerne og buskene i monumentanlægget, som var omgivet af et tjørnehegn.

Arnkiel Denkmal stod ca. 70 meter fra kysten ud til Allsund, ca. seks km nord for Sønderborg og kunne ses med det blotte øje fra Düppel Denkmal. Også Arnkiel Denkmal var omgivet af en hæk og nogle træer. På den vestlige side af foden sås inskriptionen: »Den bei dem Meeres-Übergange und der Eroberung von Alsen am 29. Juni 1864 heldenmühtig Gefallenen zum ehrenden Gedächtnis«. På sydsiden forestillede et relief krigsrådet inden overgangen til Als. Mod øst sås preussiske soldater under roturen over Allsund og mod nord selve landgangen på Als. I nicher over foden på det ca. 22 meter høje Arnkiel Denkmal var der indsat fire soldaterfigurer af samme våbenarter som på Düppel Denkmal. Adgangen foregik via en allé fra Skovfogedhuset ca. 200 meter sydøst for monumentet. Fra monumentet førte en sti videre ned til Allsund, hvor der ved tre af overgangsstederne lå mindsten, som endnu kan ses i dag.²

At Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var mere end blot mindesmærker for krigens faldne, fremgik klart af reliefferne og af inskriptionerne, der talte om »sejr« og »erobring«. For dansksindede må sejrsmøntementerne nemt have kunnet virke nationalt anmassende, og det blev formentlig ikke bedre af den måde, hvorpå monumenterne i Det tyske Kejserriges velmagtsdage blev brugt ved officielle ceremonier, som eksempelvis ved jubilæumsfestlighederne i 1914 og ikke mindst ved indvielsen i 1872. Indvielsen fandt sted på kejserinde Augustas fødselsdag den 30. september, og i dagens anledning var Mikkelmarkedet i Sønderborg udsat til den 1. oktober. Ifølge de lokale danske aviser var indvielsen et udpræget militært arrangement uden folkelig deltagelse. De militære autoriteter havde på forhånd afvist deputationer fra flere nordslesvigske købstæder og tyske sangforeninger. Trods opfordring fra borgmesteren i Sønderborg flagede kun de færreste indbyggere på indvielsesdagen, ligesom kun få benyttede sig af, at det i dagens anledning var gratis at passere pontonbroen over Allsund. Flere højtstående preussiske officerer og embedsmænd deltog, og ved begge monumenter udråbtes et leve for kejseren og kejserinden, ligesom indvielsen blev afsluttet med kanonsalutter. I de lokale danske avisers omtale af indvielsen var kritikken hård. *Flensborg Avis* kaldte således festen for »forherligelsen af en ved

Arniekiel Denkmal kort efter færdiggørelsen i 1872. Her ses tydeligt, hvor lyse både sejrsmonumentet og dets omgivelser oprindeligt var. Efter 1920 fik træer lov til at vokse op, hvorved monumentet nærmest blev gemt væk, ligesom selve monumentet fik et noget snævset udseende. Ved restaureringen i 1939 viste det sig, at Arniekiel Denkmal ikke var så solidt opført, som fotografiet ellers giver indtryk af. Fotografi af F. Brandt fra Flensborg, som bl.a. er kendt for sin udførlige dokumentation af slagmarken på Dybbøl dagen efter slaget den 18. april 1864. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Overmagt fremkaldt Sejr for tyske Vaaben over den Danske Hær, i hvilken dengang ogsaa Nordslesvigs Sønner strede«. ³

Danske forfattere fra kongeriget kritiserede også sejrsmønterne. I sin bog *Derovre fra Grænsen* fra 1877 betegnede Holger Drachmann Düppel Denkmal som værende rejst på »fremmed Territorium« og kritiserede især ordet »siegreich« i indskriften. En anden af tidens store danske forfattere, Erik Skram, kaldte i 1883 mønterne for »gotiske Sandstensfantasier« og kritiserede deres placering i landskabet. Også magister H. V. Clausen dadlede i sin berømte rejsehåndbog om Sønderjylland fra 1890 Düppel Denkmals dominerende placering. ⁴ Dansk kritik af sejrsmønterne var således ikke en nyhed, da den danske stat overtog dem i 1920. Hvorvidt Nordslesvigs dansk-sindede befolkning generelt var enig i denne kritik, siger disse ytringer principielt ikke meget om. Men da den danske stat ved flere lejligheder efter 1920 rådførte sig med lokale nordslesvigske politikere og embedsmænd, var tendensen tydelig: Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var uønskede i landsdelen.

De uønskede sejrsmønter der fik lov at blive stående

Allerede i december 1918 optræder Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal for første gang som »sag« i den danske centraladministration. Kort tid forinden var det såkaldte Kriegerudvalg nedsat. Det havde til opgave at forberede en række spørgsmål ved Genforeningen. På en liste over mulige spørgsmål, som var udarbejdet af udvalgets sekretær Martin Hammerich, stod sejrsmønterne også opført. Ukendt af hvilke årsager kom udvalget imidlertid ikke til at arbejde videre med mønterne, men Martin Hammerich, der var ven af den sønderjyske politiker H. P. Hanssen, blev – som vi skal se – siden gentagne gange inddraget i sagen om Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal. ⁵

Kriegerudvalget havde blandt andet kontakt til direktør ved Nationalmuseet M. Mackeprang, der selv stammede fra Nordslesvig. I et memorandum om udlevering af arkivalier og museumsgenstande af 15. maj 1919 udtalte Mackeprang til den danske delegation ved fredskonferencen i Paris, at de to sejrsmønter ville blive nedtaget og udleveret til Tyskland, mens Istedløven, det danske mindesmærke for Treårskrigen 1848-50, skulle udleveres til Danmark. Spørgsmålet om

monumenterne blev imidlertid ikke afgjort på fredskonferencen, men med Mackeprangs forslag var spørgsmålet om de to monumenter kædet sammen med spørgsmålet om Istedløven. Denne sammenkædning fik afgørende betydning for de tyske monumenters videre skæbne.⁶

Tysk overtagelsesforsøg

Mens M. Mackeprang ville have Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal fjernet, var der fra tysk side kræfter, der arbejdede for, at sejrsmonumenterne blev stående, hvor de stod. Den 17. januar 1920, altså godt og vel et halvt år før Genforeningen, forsøgte den preussiske stat at afhænde Düppel Denkmal vederlagsfrit til foreningen »Düppel-Arnkiel« i Kiel, der var blevet dannet til lejligheden. Efter preussisk lov skulle salgskontrakten godkendes af landråden i Sønderborg, og her var den dansksindede Andreas Karberg netop tiltrådt. Karberg indberettede straks det tyske overtagelsesforsøg til den danske minister for sønderjyske anliggender H.P. Hanssen, som ved at indklage salget til Den internationale Kommission i Flensborg (C.I.S.) fik forhindret overtagelsen under henvisning til Versaillestraktatens forbud mod salg af tysk statsejendom i afstemningsområderne.⁷

Med en note fra den tyske gesandt i København, baron von Neurath, til den danske udenrigsminister Harald Scavenius blev der så sent som den 14. juni 1920 gjort endnu et tysk forsøg på at overdrage både Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal til foreningen »Düppel-Arnkiel«. Gesandten antog, at man fra dansk side ikke var betænkelig ved at lade monumenterne stå, idet han gik ud fra, at Danmark respekterede monumenterne som pietetstegn til minde om de faldne.⁸

Udenrigsministeriet bad da i juni Martin Hammerich, der nu var blevet kontorchef i Statsministeriets afdeling for Sønderjylland, om at drøfte sagen med forskellige unavngivne sønderjyder. Efter disse drøftelser svarede Hammerich, at alle var imod en overdragelse af ejendomsretten til foreningen »Düppel-Arnkiel«, samt at de fleste af de sønderjyder, han havde talt med, ville have monumenterne fjernet. De var tyske sejrsmonumenter og ikke pietetstegn, mente de. Selv foreslog Hammerich dem erstattet af en såkaldt »fordringsløs« mindesten på Dybbøl for de faldne på begge sider, mens H.P. Hanssen foreslog en udveksling af de to monumenter med Istedløven.

Den foreløbige ende på sagen om udleveringen af monumenterne

Düppel Denkmal med omgivende anlæg set fra sydvest. Før 1920. Man ser tydeligt, at sejrsmonumentet var omgivet af mange træer og buske. Hvis beplantningen fik lov til at skyde i vejret, mistede monumentet noget af sin dominans på Dybbøl Banke. Det var netop hvad der skete efter 1920. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

til Tyskland kom, da udenrigsminister Harald Scavenius i en fortrolig note af 6. november 1920 til von Neurath afviste ønsket om en overdragelse af ejendomsretten til den tyske forening. I stedet foreslog Scavenius en udveksling med Istedløven og opstilling af en neutral mindesten på Dybbøl. Som betingelse for at denne aftale kunne komme i stand, forlangte udenrigsministeren, at ingen af de tre mindesmærker efter udvekslingen blev opstillet i Slesvig. Udenrigsministeren udtrykte endvidere håb om, at gesandten havde forståelse for, at de to monumenters forbliven i Danmark ikke var ønskelig på grund af deres specielle karakter.⁹ Noten viste således klart, at det var Düppel Denkmals og Arnkiel Denkmals karakter som tyske sejrsmonumenter, der var anstødsstenen for den danske stat. Men i stedet for ensidigt at fjerne dem, gik staten fra begyndelsen pragmatisk til værks og fremsatte et diplomatisk forslag om udveksling med Istedløven overfor den tyske regering.

Et tysk svar på noten af 6. november 1920 kom imidlertid aldrig. Derimod udarbejdede den tyske afviklingskommissær for Nordslesvig, Trümpelmann, en liste over de grave og mindesmærker, hvis tilsyn man fra tysk side foreslog blev overdraget til en tysk veteranforening i Sønderborg. Denne liste blev den 15. december 1920 overdraget til den danske administrator for Sønderjylland, Viggo Haarløv. Både Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var med på listen. Statsministeriet var ikke begejstret og frygtede, at monumenterne ville blive brugt til tyske manifestationer. Efter anbefaling fra Martin Hammerich, nu kontorchef i Udenrigsministeriet, samt ministeriets direktør, grev Reventlow, besigtigede den tilsynsførende med de danske krigergrave i udlandet, oberstløjtnant Dornonville de la Cour, de omtalte grave og mindesmærker. de la Cour fandt i sine bemærkninger herom den 30. maj 1921, at Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal sammen med et par andre mindesmærker kun forherligede den sejrende part i krigen 1864 og derfor burde fjernes. Hvis tyskerne ikke ville gå med til det, kunne der fra dansk side henvises til, at tyskerne jo selv havde fjernet Istedløven fra kirkegården i Flensborg i 1864. Tilsynet med tyske krigergrave i området kunne derimod overdrages til en repræsentant for den tyske regering, mente de la Cour.¹⁰ Foreløbigt skete der dog ikke mere i sagen.

En mislykket byttehandel

Tilsyneladende uafhængigt af sagsforløbet blev der i april-maj 1921 i de nordslesvigske aviser *Danskeren* og den af H.P. Hanssen ejede *Hejmdal* givet udtryk for støtte til en forhandlingsløsning med tyskerne. I *Danskeren* mente skribenten »x« således om tyske mindesmærkers eventuelle forbliven i Nordslesvig, at der måtte være tale om dansk-tysk gensidighed, og at lokalbefolkningens holdning var afgørende. Den skulle jo »gaa og se paa disse Mindesmærker – løftes ved dem eller krænkes af dem [...]« Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal repræsenterede dog en vis kunstnerisk værdi og historisk berettigelse. De kunne derfor blive stående, hvis Istedløven kom tilbage til Flensborg efter forhandlinger, mente skribenten. *Dybbøl-Posten* kunne også til nød gå med til, at sejrsmonumenterne blev stående, hvis Istedløven kom tilbage til Flensborg. »Men ellers maa de bort. Det vil der næppe være delte Meninger om blandt sønderjyske Danske nord og syd for den nuværende Grænse«, skrev *Dybbøl-Posten*

om de to monumenter, som avisen kaldte »[...] slet og ret pralende Sejrstegn, tilmed grimt og lidet passende til Landskabet«. *Dybbøl-Postens* kommentar var udløst af et læserbrev i dagbladet *København*, hvori den sønderjyske forkæmperske, frøken Anna Thalbitzer, i april krævede Düppel Denkmal fjernet. »Skal Danmarks Konge og Folk mødes der i Forstaaelsens stille jublende Glæde, tæt ved Fjendens Symbol paa dens jernhaarde Undertrykkelse af vort Folk,« spurgte Anna Thalbitzer og henviste til fjernelsen af Istedløven i 1864. Mod-sætningen mellem sejrsmonumenterne og områdernes betydning som dansk nederlagssted træder her tydeligt frem.¹¹

Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var ikke de eneste tyske mindesmærker, der blev diskuteret. I Haderslev opstod der eksempelvis en livlig debat, da et mindesmærke for de slesvig-holstenske insurgenter i Treårskrigen i 1921 blev fjernet efter en magistratsbeslutning. Og da blandt andet *Randers Amtsavis* den 12. maj 1921 meddelte, at staten på grund af stemningen i lokalbefolkningen havde besluttet at lade tyske mindesmærker i Nordslesvig blive stående til minde om preussisk undertrykkelse, kommenterede *Danskeren*, *Dybbøl-Posten* og *Hejmdal* spørgsmålet om mindesmærkerne. Alle tre aviser afviste, at det skulle være den sønderjyske befolknings holdning at lade diverse tyske mindesmærker blive stående. Hverken *Dybbøl-Posten* eller *Hejmdal* troede på, at regeringen allerede havde truffet en beslutning om monumenterne. *Hejmdal* mente således, at »[...] det kan betragtes som givet, at Spørgsmaalet om deres Fremtid vil blive drøftet ved de forestaaende Forhandlinger mellem Danmark og Tyskland, inden der træffes en endelig Afgørelse«. ¹² Om avisernes kommentarer vitterligt stemte overens med holdningen i den dansksindede befolkning i Nordslesvig, er dog vanskeligt at afgøre. Nogen meningsmåling var der jo trods alt ikke tale om.

Den 23. maj 1921 indledtes de dansk-tyske forhandlinger i København om en række praktiske problemer i forbindelse med Nordslesvigs indlemmelse i Kongeriget – herunder spørgsmålet om udveksling af kulturhistoriske genstande. Blandt de danske forhandlere var også Martin Hammerich, ligesom H. P. Hanssen undertiden blev indkaldt. Hammerich søgte forgæves efter en anledning til officielt at fremdrage forslaget om en udveksling af sejrsmonumenterne på Dybbøl og Arnkiel med Istedløven, men nåede efterhånden til en erkendelse af, at tyskerne under ingen omstændigheder ville acceptere forslaget.¹³

I september-oktober konfererede Martin Hammerich med H.P. Hanssen om sagen. Hammerich antog, at den sønderjyske befolkning ønskede sejrsmonumenterne fjernet. Hvis sagen fra officielt dansk hold skulle rejses, måtte det ske efter pres fra lokalbefolkningen og de lokale aviser på Als og Sundeved. Det ville give regeringen en ydre anledning til at tage sagen op. H.P. Hanssen fik udvirket en henvendelse i sagen fra amtmænd Lundbye i Sønderborg til Indenrigsministeriet, men Udenrigsministeriet mente ikke, at denne henvendelse kunne bruges. H.P. Hanssen havde endog talt med kong Christian X om sagen under et besøg i Nordslesvig, og de havde været enige om, at en ensidig dansk fjernelse var betænkelig. Heller ikke senere i de dansk-tyske forhandlinger lykkedes det at få sagen rejst, inden den dansk-tyske traktat blev undertegnet den 10. april 1922.¹⁴

Det lykkedes altså ikke at få en ordning på spørgsmålet ad diplomatisk vej. I sommeren 1922 rådslog den danske stat på ny om, hvad der skulle blive af monumenterne. Den 4. august 1922 havde udenrigsminister Harald Scavenius en samtale om de tyske krigsgrave og mindesmærker med de nordslesvigske rigsdagsmænd fra partiet Venstre, H.D. Kloppenborg-Skrumsager, Hans Jepsen Christensen, Andreas Karberg og Mads Gram samt den konservative Holger Andersen. Alle var enige om, at tilsynet med grave og monumenter på kirkegårde kunne overdrages til den tyske regering, men ikke til en lokal tysk forening. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal ville Mads Gram have fjernet, men det var de øvrige deltagere med Hans Jepsen Christensen i spidsen imod. Monumenterne skulle tilbydes den tyske regering, og hvis ikke denne ville have dem, skulle de blive stående som minde over tiden under tysk herredømme. Monumenterne skulle forvitte og træerne omkring dem have lov at gro op. I øvrigt skulle staten forbeholde sig sin stilling. Dette synspunkt fik støtte fra udenrigsministeren og fra statsminister Niels Neergaard.¹⁵ Den danske stat ville altså fortsat af med sejrsmonumenterne, uanset at den tyske regering ikke ville bytte med Istedløven. Men det skulle i så fald ske ved, at monumenterne gradvist forfaldt; ikke ved en ensidig dansk fjernelse.

Forslaget om overtagelse af tilsynet med de tyske krigsgrave og monumenter for faldne blev meddelt den tyske regering i en verbalnote den 16. september 1922. Om sejrsmonumenter, herunder først og fremmest de to på Dybbøl og Arnkil, meddeltes kun, at den danske regering forbeholdt sig sin stilling, indtil nærmere overvejelser var

gjort. Martin Hammerich udtrykte imidlertid overfor legationsråd von Jena, der havde deltaget fra tysk side i traktatforhandlingerne, formodning om, at monumenterne ville blive stående, hvis ikke forslaget om udveksling med Istedløven blev antaget. Det skete imidlertid ikke, og i februar 1923 fik den tyske konsul Kühne i Aabenraa overdraget tilsynet med de tyske krigergrave i Nordslesvig.¹⁶

Monumenterne bliver hvor de er

Efterhånden satte vejr og ukrudt sit præg på Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og deres omgivelser. Dertil kom hærværk mod reliefferne. I marts 1921 opgav statsadvokaten at rejse tiltale mod et par københavnske herrer, som var mistænkt for at have kastet sten mod Arnkiel Denkmal. Ifølge *Dybbøl-Posten* var vidnerne til hærværket blevet usikre på, om de havde set rigtigt, og dermed faldt sagen. I april 1922 fik tre danske soldater fra Sønderjysk Kommando derimod hver to dages fængsel for sammen med nogle civile personer at have fjernet og ødelagt nogle kranse, der i stilhed var blevet nedlagt ved Düppel Denkmal af to tyske foreninger den 17. april. »Zu unserer Bedauern müssen wir feststellen, dass der fanatische Deutschenhass sich gegen die Kränze am Düppeldenkmal gerichtet hat,« skrev *Sønderburger Zeitung* om episoden. Efter denne kritiske kommentar beklagede chefen for Sønderjysk Kommando, oberst Moltke, hændelsen overfor de pågældende tyske foreninger i Sønderborg. Politimesteren i Gråsten, som området hørte under, foranstaltede en efterforskning efter de civile gerningsmænd, men tilsyneladende uden held.¹⁷ Tidens tand skulle have lov til at nedbryde monumenterne lidt efter lidt – ikke tilfældige hærværksmænd.

I Statsministeriet og Udenrigsministeriet fulgte man med i, hvad der blev skrevet i tyske aviser om monumenterne. De spredte klager over forfaldet, som af og til kom til udtryk, fik dog ikke den danske stat til at reagere. Helt passiv forholdt staten sig imidlertid ikke. Når det gjaldt danske ønsker vedrørende monumenterne, var man ganske anderledes imødekommende. I januar 1923 efterkom staten således et ønske fra Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser om at få fjernet to flagstænger og en indgangslåge ved Düppel Denkmal. Og komiteen fik endda lov til at omkranse monumentet med cementsten for at markere den forsvundne skanse IV's beliggenhed.¹⁸

Det var kun på grund af en direkte henvendelse fra den tyske kon-

sul Kühne i Aabenraa, at spørgsmålet om monumenterne i slutningen af 1923 igen blev drøftet i København. I november forespurgte konsulen hos oberstløjtnant Dornonville de la Cour, om den danske stat agtede at vedligeholde Düppel Denkmal. Kühne mente ved en tidligere lejlighed at have forstået på oberstløjtnanten, at den danske stat ville sørge for monumenterne. Hvis dette alligevel ikke var tilfældet, ville nogle af konsulens kontakter for egen regning bidrage til en istandsættelse. Oberstløjtnanten afviste det som en misforståelse, at han skulle have udtalt sig således og indberettede sagen til Statsministeriet for at få at vide, hvad han videre skulle svare konsulen. Direktør grev Reventlow i Udenrigsministeriet ridsede de forskellige handlingsmuligheder op: Enten kunne man helt nægte at diskutere sagen med tyskerne, så længe de ikke havde givet svar på forslaget om en udveksling med Istedløven af 6. november 1920. Eller også kunne man genfremsætte udvekslingsforslaget, selvom den tyske regering næppe havde ombestemt sig på dette punkt. Endelig kunne staten udlevere monumenterne uden compensation. Grev Reventlow anmodede om, at der blev indhentet en udtalelse om holdningen i Nordslesvig fra Martin Hammerich, der i øvrigt nu var dommerfuldmægtig i Løgumkloster.

Hammerich mente, at staten burde stå fast på noten af 6. november 1920. Så ville tyskerne ikke få overladt ejendomsretten til de pralende og uskønne monumenter, og staten ville slippe for en vedligeholdelsespligt. Hammerich kunne i øvrigt meddele, at udenrigsminister Harald Scavenius engang havde oplyst, at baron von Neurath rent faktisk *havde* afvist forslaget om at bytte med Istedløven, om end kun mundtligt. Det ville altså næppe være en farbar vej at slå for hårdt på, at noten var forblevet ubesvaret. Endvidere oplyste Hammerich, at en ensidig udlevering *uden* Istedløven som modydelse ville støde folkestemningen i Nordslesvig. Hammerich anbefalede derfor, at oberstløjtnant de la Cour svarede konsul Kühne, at der i sin tid var stillet et læns forslag om udveksling af de to monumenter med Istedløven. Løsningen på problemet blev altså forstat at binde det sammen med spørgsmålet om Istedløven: Den 29. februar 1924 blev de la Cour af Statsministeriet bedt om at svare konsul Kühne som foreslået af Hammerich.¹⁹ Baggrunden for den danske stats diplomatiske fremgang anes her: Uro i lokalbefolkningen i Nordslesvig skulle undgås. Derfor kunne Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal ikke bare udleveres uden modydelse. Men de kunne heller ikke bare fjernes egenhændigt.

Dybbøl Banke i dag: Efter fjernelsen af Düppel Denkmal blev fundamentet fra blokhuset i den gamle danske skanse IV fritlagt. Det eneste vidnesbyrd om Düppel Denkmals nøjagtige placering ses på fundamentets sydvestlige hjørne, hvor betonen har været brudt op for at give plads til monumentets fundament. Til højre i billedets baggrund ses mindestenen for kaptajn Lundbye, der faldt under forsvaret af skanse IV den 18. april 1864. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Sejrsmonumenternes forfald blev igen aktuelt, da Statsministeriet modtog en klage af 26. juli 1924 fra det tyske forbund af soldaterforeninger i Nordslesvig. Forbundet klagede over Düppel Denkmals og den omgivende bevoksnings tilstand. »Als ehemalige deutsche Soldaten, von denen die meisten Kombattanten des Weltkrieges sind, bedauern wir, das diese historische Stätte einer so pietetslosen Behandlung ausgesetzt ist,« hed det i gengivelsen af klagen i såvel *Apenrader Tageblatt* som *Flensburger Nachrichten* og *Hamburger Nachrichten*, der senere også meddelte, at de tyske spejdere i Sønderborg en søndag havde taget sagen i egen hånd og luget ukrudt ved monumentet.²⁰

Udenrigsministeriet var nu blevet betænkelig ved blot igen at henvise til det gamle udvekslingsforslag. Ret beset kunne man jo efter Hammerichs oplysning om von Neuraths mundtlige afslag ikke længere hævde, at der ikke forelå noget tysk svar. Hvis staten i stedet valgte at arbejde for, at monumenterne blev udleveret uden Istedløven i bytte, måtte det undgås, at den nordslesvigske befolkning opfattede det som en opgivelse af Istedløven. Amtmand Lundbye indberettede overfor Udenrigsministeriet, at han ved selvsyn havde konstateret, at der rent faktisk *var* blevet luget ukrudt ved Düppel Denkmal! Fra Stiftamtmand Viggo Haarløv i Haderslev modtog Udenrigsministeriet det råd at lade monumenterne blive, hvor de var. Han frarådede såvel en udveksling som en fjernelse af monumenterne. Kun turister og tilflyttere nordfra ville have dem væk, mente han. Lokalbefolkningen havde vænnet sig til dem, og en fjernelse ville skabe harme i det tyske mindretal og derved hindre national forsoning i Nordslesvig. H. P. Hanssen sluttede sig til Haarløvs udtalelser. En fjernelse nu ville blive anvendt til tysk agitation.²¹ Endnu en gang var hensynet til faren for national uro i grænselandet udslagsgivende for den danske stats fremfærd. Efter råd fra lokalt hold opgav den danske stat nu at få sejrsmonumenterne fjernet både på den ene eller den anden måde.

Udenrigsministeriet frarådede nemlig i december 1924 Statsministeriet at tage forslaget om udveksling med Istedløven op igen. Begrundelsen var, at nedtagningen af monumenterne på tysk side kunne udlægges som værende i modstrid med den danske regerings ønske om ro i grænselandet. En dansk fjernelse af monumenterne frarådedes også af hensyn til lokalbefolkningen. Det hjemmetyske soldaterforbunds henvendelse krævede ikke noget svar, men Udenrigsministeriet henstillede, at Düppel Denkmals omgivelser blev holdt i

ordentlig stand. Hertil meddelte Statsministeriet, at der allerede var optaget påbud herom i en instruks af 22. oktober 1924 til den lokale tilsynsførende med denne del af nationalparken på Dybbøl, som var gårdejer Chresten Struck på den nærliggende Skansegården. Han skulle tage sig af anlægget, men ikke af selve monumentet.²²

Da en tysk forening i Sønderborg i 1925 tilbød skovløber Christian Jensen, der boede i Skovfogedhuset på Arnkil, 100 kr. årligt for sit tilsyn med Arnkiel Denkmal, besluttede Statsministeriet selv at yde skovløberen dette vederlag. Dette skete efter at amtmand Lundbye og Udenrigsministeriet havde peget på det uheldige i, at tilsyn med dansk statsejendom blev betalt af tyske kasser.²³ Skulle anlæggene absolut vedligeholdes, ville den danske stat altså være suveræn herre i eget hus og selv betale for arbejdet.

Den uundgåelige vedligeholdelse

Det ser i det hele taget ud til, at centraladministrationens udtalte modvilje og ønske om at slippe af med Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal gradvist tog af i løbet af første halvdel af 1920'erne. Fra at stå på det entydige standpunkt, at monumenterne var forstyrrende elementer på danske erindringssteder og derfor skulle fjernes, havde man nu i nogen grad vænnet sig til dem. Denne udvikling skyldtes måske, at i hvert fald Düppel Denkmals omgivelser i disse år undergik væsentlige forandringer. I 1920 blev der rejst en dansk flag-bastion mellem Dybbøl Mølle og Düppel Denkmal. I 1923 begyndte en komité med blandt andre museumsinspektør Jens Raben, leder af Museet på Sønderborg Slot, samt postmester M.O. Ræder at rejse mindesten på Dybbøl Banke og Arnkil, hvor man vidste, at der var faldet danske soldater i 1864. Og i 1924 blev skansearealerne overdraget til staten som nationalpark, efter at de forsvundne danske skansers placering var blevet markeret i terrænet med sten. Allerede i 1925 bar især Dybbøl Banke tydeligt præg af at være et dansk mindested. Det kan have mildnet den danske kritik af Düppel Denkmals dominans.²⁴

Selvom den danske stat var begyndt at vedligeholde monumentanlæggene, var sagen dog langt fra slut. I en note af 8. september 1924 anmodede Berlin den danske regering om at anerkende overdragelsen i 1920 til den tyske forening »Düppel-Arnkiel«, så denne kunne foretage vedligeholdelsen. Den danske regering gav et henholdende

svar den 19. november 1924, men den tyske regering henvendte sig atter i noter af 18. juni og 8. oktober 1925. Blandt sagsakterne ses også udklip fra tyske aviser fra 6. og 11. juni samt 15. og 17. oktober 1925, hvori der klages over Düppel Denkmals forfald. Et sidetårn var begyndt at hælde slem, og der ankedes især over, at man ikke fra tysk side måtte foretage vedligeholdelsen, også selvom det egentlig burde være den danske stats pligt, når den ikke ville afgive ejendomsretten til monumentet. »Es ist bekanntlich in Nordschleswig viel gefündigt worden gegen deutsche Denkmäler und Denksteine; um so mehr sollte die dänische Regierung sich bemühen, ihrerseits mehr Pietät zu beweisen als der fanatische und verhetzte Teil der Bevölkerung.« hed det således i *Apenrader Tageblatt* og *Kieler Zeitung*.²⁵

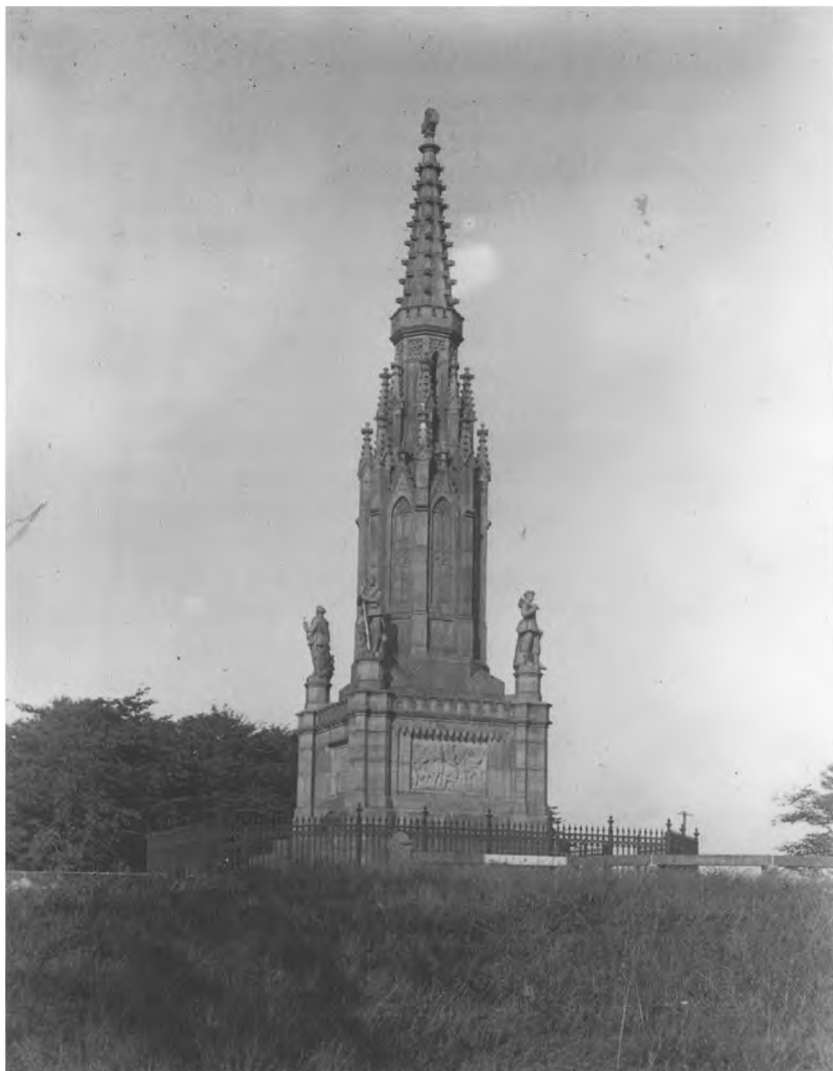
Dette pres fra tysk side gjorde igen spørgsmålet om ansvaret for vedligeholdelsen aktuelt for den danske stat. Udenrigsminister Carl Moltke mente, at omgivelserne burde vedligeholdes af hensyn til blandt andet tyske turister. En vedligeholdelse af selve monumentet ville imidlertid være et brud på den hidtil indtagne danske holdning, og en sådan forudsatte nye drøftelser i regeringen og med sønderjyske personligheder. Carl Moltke drøftede selv sagen med de nordslesvigske rigsdagsmænd H.P. Hanssen, Venstre, socialdemokraten J. P. Nielsen og den radikale Nis Nissen. Resultatet af disse drøftelser er dog ukendt. Amtmand Lundbye anbefalede til afdelingschef Engell i Udenrigsministeriet, at den danske stat selv vedligeholdt monumentet, da det var dansk statsejendom. Amtmand Kresten Refslund Thomsen i Aabenraa, der var H.P. Hanssens tidligere redaktør af *Hejmdal*, anbefalede det samme, da et bevidst tilsigtet forfald ville give stadige nationale rivninger. Efter selv at have besøgt monumentet nåede også afdelingschef Engell til klarhed. Overdragelsen af ansvaret til en tysk forening ville irritere den danske befolkningsdel. En fjernelse af monumentet ville derimod irritere det tyske mindretal. Det bedste ville derfor være, om den danske stat selv tog sig af vedligeholdelsen.²⁶

Statsministeriet anbefalede også en drøftelse med de nordslesvigske rigsdagsmænd. Fuldmægtig Holck foreslog en såkaldt »rimelig« dansk vedligeholdelse. Derved ville en af årsagerne til misstemningen mellem dansk og tysk i grænselandet elimineres. Monumentet hædredde jo også det danske forsvar af Dybbølstillingen jævnt før relieffet med løjtnant Ancker. Departementschef Frederik V. Petersen mente derimod, at ordningen fra mødet i 1922 om at monumentet skulle

forfalde, stemte overens med den sønderjyske befolknings holdning. Hvis monumentet derimod skulle vedligeholdes, burde man overveje en udvidelse af ordningen med til de tyske krigergrave til også at omfatte Düppel Denkmal.²⁷

Statsminister Thorvald Stauning drøftede sagen med otte nordslesvigske rigsdagsmænd den 25. november 1925. H.D. Kloppenborg-Skrumsager mente, at monumenterne fortsat burde forfalde, når udvekslingen med Istedløven var opgivet. Departementschef Frederik V. Petersen advarede om, at det ikke ville standse de tyske klager. C.O. Pedersen fra partiet Venstre beklagede udvekslingsforslaget, da det krævede store tyske indrømmelser. Holger Andersen og Hans Jensen Christensen mente, at den tyske stat kunne overtage vedligeholdelsen, som tilfældet var med krigergravene, men det afviste de øvrige rigsdagsmænd og afdelingschef Engell. Monumenterne var dansk statsejendom, og de ville uundgåeligt blive brugt til tysk agitation, hvis ansvaret blev overdraget til den tyske stat. Desuden kunne man ikke være sikker på, at den tyske stat før eller siden ikke alligevel ville overlade vedligeholdelsen til en lokal tysk soldaterforening. Den danske stat burde derfor udbedre hærværksskader, men ikke almindelig forvitring. Træerne ved Düppel Denkmal skulle gro op og afskudte næser på Arnkiel Denkmal ikke genopsættes. H.P. Hanssen og Andreas Karberg oplyste i øvrigt, at monumenternes forvitring allerede var begyndt i tysk tid. Den radikale Nis Nissen ville derimod også forebygge forvitring. Han gav H.P. Hanssen ret i, at befolkningens syn på monumenterne ville ændres, efterhånden som de kunne betragtes som historiske mindesmærker. Nis Nissen pegede på, at Düppel Denkmal også respekterede det danske forsvar i 1864. Socialdemokraten J.P. Nielsen mente, at den sønderjyske befolkning ønskede, at staten stod for vedligeholdelsen, og han pegede på, at Düppel Denkmal stadig var en turistattraktion. Statsminister Stauning konkluderede til sidst, at sagen burde drøftes nærmere med henblik på at udbedre hærværksskader, uden at der blev tale om en egentlig genopbygning.²⁸

Statsminister Stauning bad efterfølgende Udenrigsministeriet efterprøve, hvilken mulighed der var den bedste. I en indhentet kommentar hertil udtrykte Martin Hammerich fortsat modvilje mod sejrsmonumenterne, men anerkendte, at man på mødet med de otte rigsdagsmænd den 25. november vanskeligt kunne have indtaget et andet standpunkt end det, man var nået frem til. Udenrigsministeriet anbe-

Det mådeligt istandsatte Düppel Denkmal set fra sydvest. Cirka 1926. Under vedligeholdelsesarbejderne i april 1926 blev den ene bænk repareret med imiteret sandsten. På billedet ses det udskiftede stykke som en lys stribe. Den tilsynsførende bygningsinspektør fandt reparationen afstikkende. Men da et nyligt afholdt tysk stævne ikke havde medført klager over bænken, fandt inspektøren alligevel ikke, at det var nødvendigt med en udskiftning. Derved blev det så. Nok skulle monumentet vedligeholdes, men kun så meget, at man undgik tyske klager! Foto: Museet på Sønderborg Slot.

falede til slut, at den danske stat selv vedligeholdte monumenterne, hvilket meddeltes det tyske gesandtskab i København den 9. december 1925. Düppel Denkmal blev herefter istandsat for 2.600 kr. i foråret 1926, så det fremstod som ved overtagelsen i 1920. Det svarede til omkring 70.000 kr. i 2003-priser. Istandsættelsen synes at have begrænset sig til, at sidetårnet blev rettet op og monumentet rensset for snavs samt at enkelte revner blev udbedret. Arbejdet blev udført af stenhuggerfirmaet Chr. Iversen, Sønderborg.²⁹

Istandsættelsen af Arnkiel Denkmal blev udsat efter vurdering af bygningsinspektør Petersen. Først efter en ny henvendelse fra den tyske gesandt i 1927 foretoges vedligeholdelsesarbejder her. Gitteret omkring monumentet blev støbt fast i sokkelen og malet, fugearbejde blev udført på monumentets fodstykke og de omgivende sandstensbænke, ligesom der blev fjernet ukrudt fra fodstykket.³⁰

Således endte den danske stat med at vedligeholde de monumenter, som den oprindeligt ville bytte med Istedløven. Kursskiftet var foretaget efter samråd med lokale nordslesvigske rigsdagsmænd og statsembedsmænd. Det var betinget af et ønske om at undgå, at monumenterne forårsagede politisk og national uro i det nyligt indlemmede Nordslesvig. Ro i hverdagen var altså vigtigere end at komme af med de to anmassende sejrsmønstre. Af pragmatiske hensyn fik de derfor lov at blive stående, hvor sejrherrene i sin tid havde sat dem.

Egentlig restaurering

At dømme efter sagsakterne i de to ministeriers arkiver blev anlæggene ved Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal holdt i god stand af de to tilsynsførende, som også foranledigede, at gitrene blev malet et par gange efter 1926-27. I hvert fald skal vi helt hen til maj 1938, før der igen blev anledning til klager fra tysk side. I en note fra det tyske gesandtskab i København til Udenrigsministeriet ankede man over monumenternes ringe tilstand. Begge havde revner og udviste tegn på forvitring, mens indskrifterne var ulæselige og beplantningen var i orden.³¹

Igen blev der indhentet kommentarer fra lokale embedsmænd. De to tilsynsførende, Chresten Struck og skovløber Christian Jensen, bekræftede, at både Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var slemt medtagne. Chresten Struck påtænkte dog først at foretage et større

Arnkiel Denkmal under restaureringen 1939. De to sejrsmønstre blev pakket ind i stilladser fra firmaet Wasa A/S, København. Højden på Düppel og Arnkiel Denkmal angives ofte til henholdsvis 22 og 18 meter. Det var formentlig også disse højder, der blev opgivet til stilladsfirmaet. Under opbygningen af stilladset viste det sig imidlertid, at monumenterne var henholdsvis 24 og 20 meter. Det gjorde restaureringen en del dyrere end budgetteret. Foto: Rigsarkivet: SM 3/1946.

eftersyn af Düppel Denkmal i finansåret 1940/41. Politimesteren i Sønderborg mente derimod efter en besigtigelse, at der ikke var anledning til en større restaurering, selvom især Arnkiel Denkmal var medtaget. Aabenraa-Sønderborg Amt henstillede derimod, at udbedring af Arnkiel Denkmal blev taget under overvejelse, mens der ikke var nogen grund til at fremskynde en restaurering af Düppel Denkmal, som jo alligevel skulle efterses i 1940/41. Men da sagen nu var blevet rejst af det tyske gesandtskab, besluttede Statsministeriet alli-

gevel at foretage en restaurering af begge sejrsmønstre. Dette meddeltes det tyske gesandtskab i en verbalnote af 15. oktober 1938.³²

Den danske stat var altså nu langt hurtigere til at imødekomme de tyske ønsker. Dette skyldtes utvivlsomt de ændrede politiske forhold i Tyskland og den danske regerings hensyntagen hertil. Nazisternes magtovertagelse i Tyskland havde bestemt ikke mindsket ønsket om at undgå uro omkring Nordslesvig – ej heller når det gjaldt de to sejrsmønstre. Så hellere selv restaurere dem.

Mens indskrifterne og gitteret ved Düppel Denkmal straks blev malet, blev den øvrige restaurering udsat på grund af årstiden. Det øvrige arbejde blev udført fra august til oktober 1939 af stenhugger Th. Petersen, København, efter forslag og tilsyn af billedhuggeren Jens Lund. Mos, lav og snavs blev fjernet. Under arbejdet viste det sig, at der ved rensningen af Düppel Denkmal i 1926 var blevet brugt for megen syre, hvilket var gået hårdt ud over sandstenen. Endvidere var der en del frostsprængninger, som også Arnkiel Denkmal led af overalt på grund af, at monumentet i sin tid ikke var blevet ordentligt opstillet. Det betød, at flere sten måtte udskiftes. Begge steder blev også stenbænkene rundt om mønstrene udbedret. Derimod synes afskudte næser etc. ikke at være udbedret, ligesom Jens Lunds forslag om en udtynding af beplantningen ved Arnkiel Denkmal heller ikke synes udført. Restaureringerne kostede staten i alt 6.643 kr. Det svarer til omkring 170.000 kr. i 2003-priser og lå langt over de oprindeligt budgetterede 2.500 kr, idet mønstrene blandt andet viste sig at være højere end angivet til det antagede stilladsfirma. Til sidst fik Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal en gang formalin for at hindre nye forvittringer. Billedhugger Jens Lund mente, at mønstrene efter restaureringen kunne stå i en lang årrække uden yderligere behandling og tilsyn.³³ Sådant skulle det jo ikke gå, men i sagsakterne tyder intet på, at mønstrene voldte den danske stat yderligere besvær, før de blev sprængt i luften i 1945.

Da sejrsmønstrene forsvandt

Natten til søndag den 13. maj 1945 lød et højt brag fra Dybbøl Banke. Alarmeret af braget og af en beboer i området tog to mand fra politiet i Sønderborg straks til stedet. Her fandt de Düppel Denkmal sprængt til ruiner, mens de nærmeste huse havde store skader. Tidligt onsdag morgen den 13. juni 1945 blev politiet i Sønderborg igen alarmeret af

et brag. Denne gang fra Arnkiel Denkmal. Her var der imidlertid kun sprængt tre hjørner af monumentet, men allerede den næste nat blev også resten af monumentet sprængt i luften.

I dagene efter sprængningen af Düppel Denkmal blev der i pressen gættet på de mulige gerningsmænd. Nogle mente, at det var hjemmetyskere, andre at det var såkaldte HIPO-folk, og endnu andre at det var danske modstandsfolk, der stod bag sprængningen. På trods af assistance fra politiets tekniske afdeling, lykkedes det ikke at finde gerningsmændene. Ved samme lejlighed undersøgte politiet også en række attentater mod tyske forretninger i Sønderborg den 13., 16. og 17. juni. Otte personer blev anholdt, men de tilstod kun attentatet mod slagter W. Kurzke i Sønderborg. For dette forhold idømtes de henholdsvis ni måneders og et års fængsel. Andet fandt politiet ikke beviser for.³⁴

Gerningsmændene bag sprængningerne af Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var formentlig danske modstandsfolk, ligesom det var tilfældet ved sprængningen af Knivbjergtårnet nord for Aabenraa den 16. august 1945.³⁵ I så fald var der næppe kun tale om en specifik modvilje mod monumenterne, men snarere om en generel antitysk aggression som følge af indestængte frustrationer fra besættelsestiden. På den måde kan ødelæggelsen ses som et ekstremt udslag af den generelle modsætning mellem modstandsbevægelsen og de mere pragmatiske embedsmænd og politikere i statsadministrationen. Her var man efterhånden blevet ganske godt tilfreds med den opnåede ordening. Siden 1925 havde en fjernelse af monumenterne ikke været på tale, og man havde tilmed – med få undtagelser, som bekræftede reglen – fået ro om dem. Sprængningerne var heller ikke nødvendigvis et udtryk for nordslesvigernes generelle holdning til de tyske monumenter. Sprængningerne i sig selv var kun en lille persongruppes værk. *Dybbøl-Posten* og *Hejmdal* beklagede således sprængningen af Düppel Denkmal: »Den er i Slægt med Nazimetoderne, og dem skulle vi Danske dog nu endelig være fri for,« skrev de to aviser. I *Dannevirke* tog Bjørn Svensson også afstand fra sprængningen af Düppel Denkmal: »Det danske Folk skal ikke bære sig ad som det tyske«, lød det fra Bjørn Svensson.³⁶ Nogen entydig opbakning i Nordslesvigs dansksindede befolkning til sprængningerne af monumenterne, synes der altså ikke at have været tale om.

Allerede den 15. maj 1945, altså blot to dage efter sprængningen af Düppel Denkmal, fremkom der i *Jydske Tidende* et forslag om at rejse

et monument for faldne danske frihedskæmpere på Düppel Denkmals plads. I juli foreslog journalist Christian Damm et mindesmærke for Danmarks frihed, mens billedhuggeren Knud Brøndsted ville skabe en mindebrønd for de danske sønderjyders nationale kamp. Formanden for den lokale naturfredningskomite, forhenværende postmester M. O. Ræder, afviste Christian Damms forslag, da Dybbøl Banke alene skulle være helliget mindet om skansernes tapre forsvarere.³⁷ Heller ikke monumentpladsens fremtid var der altså enighed om.

Men under alle omstændigheder måtte den danske stat nu til at finde ud af, hvad den skulle stille op med de to ruiner. Statsministeriet anmodede den 29. maj 1945 amtmand Kresten Refslund Thomsen om en udtalelse i sagen. Amtmanden gik til M. O. Ræder, som i juni foreslog, at resterne af Düppel Denkmal blev fjernet helt, og at skanse IV blev markeret tydeligere, blandt andet gennem afdækning af fundamentet fra skansens blokhus og rydning af det meste af buskadset. Måske kunne der i skansens midte plantes en »frihedsbøg«, som mindestenen for kaptajn Lundbye eventuelt kunne flyttes hen foran. Der måtte endvidere ved fjernelsen af ruinerne tages hensyn til det grundstendokument, som ifølge museumsinspektør Jens Raben var indmuret i monumentets sokkel. Amtmanden tiltrådte stort set M. O. Ræders forslag og anbefalede Statsministeriet at nedsætte et udvalg, der skulle undersøge, hvad der skulle ske med resterne af de to sprængte sejrsmønstre.³⁸

Ruiner i udvalg

Igen rådførte staten sig altså med lokale folk, og deres råd blev fulgt, idet Statsministeriet den 22. september 1945 nedsatte det anbefalede udvalg. Kontorchef Holck i Statsministeriet blev formand, og udvalgets øvrige medlemmer var oberstløjtnant S.F.H.J. Bjørge fra Krigsministeriet, havearkitekt lektor C. Th. Sørensen fra Danmarks Naturfredningsforening og direktør A. Ch. Louw fra Dybbøl-Skansenævnet, mens fuldmægtig i Statsministeriet, F. V. Grage, var sekretær. C. Th. Sørensen havde i juli 1940 sammen med arkitekt Dan Fink og billedhugger Jens Lund forgæves fremsat forslag om en fuldstændig fredning af Dybbøl Banke og anlæggelse af blandt andet en mødeplads med amfiteater og et dansk-tysk mindesmærke, hvilket M. O. Ræder dengang var imod. Hovedparten af udvalgsmedlemmerne havde altså før beskæftiget sig med forholdene på Dybbøl. Monu-

Düppel Denkmal blev sprængt i luften den 13. maj 1945 kl. 00.30. I dagene derefter var ruinerne et stort tilløbsstykke. På gerningsstedet fandt politiet en tændsnor. Cirka 400 meter mod vest på chausseen var der spor af en lastvogn, der var kommet i skred ind på en mark, og et vidne så kort efter sprængningen en lastvogn køre i høj fart mod Gråsten ved Frydendal Kro. Her fortaber sporene af gerningsmændene sig. Foto: Lokalthistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

mentudvalget blev i oktober 1945 også bedt om en udtalelse om det sprængte Knivbjergtårn. Dets samlede betænkning blev afgivet i maj 1946.³⁹

Betænkningen fastslog, at den danske stat aldrig havde påtaget sig en egentlig vedligeholdelsespligt for Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og dermed heller ikke havde nogen pligt til at genopføre dem. Udvalget frarådede en genopførelse på stedet, idet man henviste til, at den danske stat i sin tid, det vil sige i noten af 6. november 1920, havde ønsket at udveksle monumenterne med Istedløven. Det rigtigste ville derfor være at udlevere resterne, såfremt de kompetente tyske myndigheder ønskede det. Da der knyttede sig en stor historisk interesse til især reliefferne, var en opbevaring af resterne under alle omstændigheder ønskelig. Udvalget fandt, at relieffer, inskriptioner

og eventuelt egnede sandstensblokke burde opbevares på Museet på Sønderborg Slot. Reliefferne kunne så måske restaureres og udstilles. Også sandstensbænkene og andre rester fra monumentpladserne burde opbevares, indtil der var klarhed over, om de også ønskedes udleveret til Tyskland. Udvalget frarådede anden anvendelse af disse rester, idet man fandt det upassende, hvis Danmark drog nogen som helst fordel af sprængningerne. Ved fjernelsen af monumenterne burde man også prøve at finde de indmurede grundstensdokumenter.⁴⁰ Selv om både sejrsmonumenterne og hele Tyskland lå i ruiner, anbefalede udvalget altså, at man fortsatte med at gå nænsomt og diplomatisk frem i sagen.

I udvalgets betænkning blev der endvidere peget på, at området hvor Düppel Denkmal havde stået, efter fjernelsen af ruinen burde fremstå som en græsklædt bakke uden grusbelagte stier. For at give udsigten perspektiv skulle de fleste træer bevares, mens skanse IV's ildlinie burde markeres bedre. Derimod frarådede udvalget af æstetiske grunde M.O. Ræders forslag om at fritlægge skansens gamle blokhusefundament, flytning af mindestenen for kaptajn Lundbye og plantning af et træ midt i skansen. Et forslag fra formanden for turistforeningen i Sønderborg, redaktør Chr. Refslund, om at genopføre den danske skanse IV, tog udvalget ikke endelig stilling til, men indvendte dog, at det ville ændre bakkens naturlige form. Det ville endvidere betyde, at de smukke træer blev fældet, og i det hele taget fandt udvalget, at gennemførelsen af Chr. Refslunds forslag hovedsageligt ville tale til danske nationale følelser. Udvalget frarådede også opførelse af et mindesmærke for Befrielsen som »unødigt udæskende«. Derimod foreslog udvalget, at der i overensstemmelse med udvekslingsforslaget af 6. november 1920 blev opstillet en mindesten på Dybbøl Banke for de faldne danske og tyske soldater i 1864.⁴¹

Med hensyn til Arnkiel Denkmals plads var udvalget delt mellem to synspunkter. Efter det ene synspunkt skulle alléen, stien og den kunstige forhøjning, som monumentet havde stået på, samt til dels beplantningen bevares. En fuldstændig fjernelse ville nemt få et skær af demonstration mod Tyskland og det tyske mindretal, hvilket senere kunne bebrejdes Danmark. Efter det andet synspunkt skulle derimod både beplantning, forhøjningen, alléen og stien fjernes og arealet inddrages i den omgivende mark. Dette synspunkt blev senere støttet af amtmand Kresten Refslund Thomsen og politimester Dueholm i

Sønderborg. En bevarelse kunne føre til, at stedet senere blev brugt til tysk mødeplads og måske endda give næring til et ønske om at genopføre Arnkiel Denkmal.⁴² I begge tilfælde var der altså ligesom tidligere i sagen et ønske om at undgå national uro i Nordslesvig. Det eneste, man i udvalget var uenig om, var måden hvorpå dette hensyn skulle tages.

Den endelige løsning

Statsministeriet sendte betænkningen til amtmand Kresten Refslund Thomsen, som blev bedt om at forhandle med Museet på Sønderborg Slot om opbevaringen af resterne. Herefter besigtigede amtmanden ruinerne sammen med museets bestyrelse, som var villig til at opbevare reliefferne, men som ikke havde plads til de øvrige sandstensblokke. Da disse næppe kunne bruges til vejfyld, indstillede amtmanden, at de blev nedgravet. Derimod kunne mursten og materialer fra forhøjningerne godt overlades til anden brug. Amtmanden tiltrådte udvalgets forslag om den fremtidige udformning af monumentpladsen på Dybbøl. Dog burde der fældes netop så mange med træer, så Düppel Denkmals plads ikke længere var markeret. Amtmanden støttede også en fuldstændig fjernelse af Arnkiel Denkmal.⁴³

I Statsministeriet mente kontorchef Holck, at der, forinden de øvrige sandstensblokke blev nedgravet, som en gestus over for Tyskland burde undersøges, om der var plads til dem andre steder. En nedgravning på det sted, hvor monumenterne havde stået, fandt Holck betænkelig, da stederne i så fald ville få mytisk værdi og kunne bruges til tysk agitation. Ved Arnkiel Denkmal burde højen derimod bevares. Ifølge departementschef Andreas Møller, der selv beklagede sprængningerne, ønskede kontorchefen at bevare alt, så det fra dansk side kunne hævdes, at man havde gjort alt, hvad der var muligt. Andreas Møller fandt selv dette noget vidtgående. Det burde overlades til amtmanden og repræsentanter fra Museet på Sønderborg Slot samt Nationalmuseet at udvælge de bevaringsværdige dele. Således gik det: Den 17. marts 1947 anmodede Statsministeriet amtmand Kresten Refslund Thomsen om sammen med de nævnte repræsentanter at foretage udvælgelsen af de dele, som af historiske eller kunstneriske grunde burde bevares, herunder relieffer, figurer og inskriptioner. De øvrige rester skulle nedgraves samlet hvert monument for sig, men ikke på monumentpladserne. Endvidere skulle Düppel Denkmals

Byggeriet af de to monumenter blev påbegyndt af de preussiske sejrherre allerede inden den formelle indlemmelse af det erobrede område i Preussen i januar 1867. Her er vi til festlighederne på Arnkiel ved grundstensnedlæggelsen den 22. april 1865. Udsnit af stereoskopisk fotografi af F. Brandt, Flensborg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

grundstensdokument eftersøges og Arnkiel Denkmal undersøges for et tilsvarende dokument.⁴⁴

Den 14. april besigtigede amtmanden ruinerne sammen med museumsinspektør Otto Norn fra Nationalmuseet, Jens Raben, M. O. Ræder og entreprenør Stenderup Jensen, Sønderborg, der var interesseret i arbejdet med oprydningen. På grund af den uoverskuelige mængde murbrokker var det ikke muligt at vurdere relieffernes og figurernes tilstand, og derfor blev det overladt til entreprenøren at finde resterne heraf frem og lægge dem til side med henblik på en senere vurdering. Jens Raben og M. O. Ræder mente, at man ville støde på blokhusfundamentet i skanse IV, som i så fald burde afdækkes. Besigtigelsesudvalget indstillede, at resterne af Düppel Denkmal blev nedgravet i en grusgrav ved skanse VII ca. 500 meter nord for monumentet, således at egentlige monumentrester lå nederst, dernæst murbrokker og øverst jord og muld, så arealet kunne inddrages i den omgivende mark. Arnkiel Denkmal kunne på samme måde nedgraves i en mergelgrav ca. 250 meter fra monumentet. Da det alligevel var nødvendigt at fjerne en del træer for at fjerne ruinerne på Arnkiel, henstillede udvalget, at hele an-

I dag vidner kun en række træer om Arnkiel Denkmals oprindelige placering. Rækken af træer i forgrunden markerer venstre side af en lille allé, der førte ud til monumentet. Omtrent på det punkt, hvor rækken af træer rammer billedets højre kant, slog vejen et vinkelret knæk til venstre og fortsatte ud til et punkt mellem første og andet træ. Her stod Arnkiel Denkmal. Billedet er taget omtrent fra samme position som Brandts billede på modsatte side. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

lægget og alleen blev fjernet. For at hindre genopgravning foreslog udvalget endvidere, at der blev tinglyst forbud herimod, hvilket ejerne af de pågældende arealer i øvrigt var indforståede med.⁴⁵

To dage senere forhandlede Kresten Refslund Thomsen med Statsministeriet om sagen. Amtmanden var ikke stemt for, at også soldaterfigurene blev bevaret, men Statsministeriet ønskede bevarelse i stort omfang ud fra et historisk synspunkt. Kontorchef Holck fandt nedgravning af Arnkiel Denkmal i en mergelgrav uheldig, da det ville ødelægge sandstenen. Da blokkene repræsenterede tyske værdier, burde man gå forsigtigt til værks ved bortskaffelsen af dem. Departementschef Andreas Møller mente derimod, at man ikke skulle tage blokkene for højtideligt. Amtmand Kresten Refslund Thomsen var imod at opstille en mindesten på Dybbøl Banke, da det kunne vanskeliggøre afvisning af andre ønsker om monumenter. Ved forhandlingen var der enighed om at følge forslaget om afdækning af blokhusfundamentet i skanse IV, ligesom Statsministeriet støttede tinglysning af forbud mod genopgravning.⁴⁶

Endelig den 3. juni 1947 gav Statsministeriet amtmand Kresten Refs-

lund Thomsen besked på at iværksætte fjernelsen af Düppel Denkmal. Af hensyn til arealets udformning skulle blokhusfundamentet nu alligevel ikke afdækkes. Arbejdet varede fra den 9. juni til den 23. august 1947 og udførtes af entreprenør Stenderup Jensen for cirka 16.000 kr. (ca. 280.000 kr. i 2003-priser). Derimod trak fjernelsen af Arnkiel Denkmal ud på grund af forhandlinger med Statsskovvæsenet om, hvem monumentpladsen tilhørte. Først fra den 29. september til 30. november 1948 blev Arnkiel Denkmal fjernet og nedgravet i mergelgraven af entreprenør Stenderup Jensen og Statsskovvæsenet for i alt cirka 10.000 kr. (cirka 170.000 kr. i 2003-priser). Amtet havde da allerede anlagt en ny sti til Allsund syd for monumentet. På såvel grusgraven som mergelgraven blev der tinglyst deklARATIONER om, at arealernes nuværende og fremtidige ejere og brugere aldrig nogen sinde måtte genopgrave resterne, samt at arealerne skulle inddrages i de omgivende marker.⁴⁷

Fra tysk monumentplads til dansk skansetomt

Af resterne blev kun relieffet med løjtnant Ancker og hovedet på pionerfiguren på Düppel Denkmal bevaret. Da relieffet vejede 18-1900 kg, og museets kælder var fugtig, blev det i juli 1947 indtil videre udstillet i slotsgården. I Düppel Denkmals 2,15 meter dybe fundament fandtes et kobberskrin, som blandt andet indeholdt grundstensdokumentet fra 1865 og 19 mønter fra 1864-65. Det blev efter konservering på Nationalmuseet overgivet til Museet på Sønderborg Slot. Et tilsvarende skrin er opbevaret fra Arnkiel Denkmal. Dog uden indhold grundet dettes dårlige tilstand.⁴⁸

Düppel Denkmals fundament viste sig at skære ind i den sydvestlige del af blokhusfundamentet i skanse IV, som lå ca. 30 cm under monumentpladsen. Museumsinspektør Jens Raben udvirkede da endnu en henvendelse om fundamentets afdækning fra amtmand Kresten Refslund Thomsen til Statsministeriet. Jens Raben mente, at det var et af få fysiske levn fra Dybbølstillingen, og en afdækning ville sammen med ruinerne af krudtmagasinerne give et godt indtryk af skanse IV's indretning. Såvel amtmanden som Nationalmuseets direktør, P. Nørlund, støttede Jens Rabens synspunkt. Amtmanden fandt endvidere, at det afdækkede fundament ville udfylde Düppel Denkmals plads og gøre den omtalte »fordringsløse« mindsten overflødig. I Statsministeriet fandt departementschef Andreas Møller, at anlægget godt kunne fremtræde smukt, selvom fundamentet til blok-

huset blev afdækket. I begyndelsen af august 1947 fik entreprenør Stenderup Jensen da besked på alligevel at afdække blokhusfundamentet i skanse IV.⁴⁹

En afgørelse om monumentpladsens fremtidige udformning trak imidlertid ud. På et møde i Statsministeriet den 26. januar 1948 mente kontorchef Holck nu, at en mindsten helst ikke burde stå på monumentets plads, men under en trægruppe længere nede ad bakken. Fuldmægtig Oldenburg fra Udenrigsministeriet fremførte, at Udenrigsministeriet ikke ville insistere på en mindsten, mens Nationalmuseets direktør P. Nørlund mente, at mindestenen var overflødig. Derimod henholdt kaptajn Lindhardt fra Krigsministeriet sig til dette ministeriums tidligere støtte til monumentudvalgets forslag om en fordringsløs mindsten.

Den 2. september blev monumentpladsens udformning drøftet på et møde mellem amtmanden, Fredningsnævnet for Sønderborg Amtsradsreds, M. O. Ræder, Jens Raben og amtsfuldmægtig J. P. Caspersen på Hotel Dybbøl Banke. Deltagerne var enige om, at blokhusfundamentet burde afdækkes yderligere, krudtmagasinerne ryddes for beplantning og ildlinien markeres bedre. Hele arealet burde sås til med græs, men terrænet skulle ikke reguleres. Da fundamentet, krudtmagasinerne og ildlinien udfyldte terrænet naturligt, frarådede man opstilling af en mindsten. Buskads og småtræer burde fjernes, ligesom der var overvejende stemning for at fjerne træerne ved kaptajn Lundbyes mindsten. I Statsministeriet var Andreas Møller nu enig i, at en fordringsløs mindsten ikke var nødvendig.⁵⁰

Da monumentudvalget i betænkningen havde udtrykt ønske om senere at udtale sig om monumentpladsens fremtidige udformning, anmodede Statsministeriet nu om denne udtalelse. Den forelå den 23. juni 1949. Udvalget var enig i forslagene fra den 2. september 1948 vedrørende ildlinien, blokhusfundamentet og krudtmagasinerne. En mindsten fandt udvalget imidlertid vanskelig at placere, idet blokhusfundamentet lå på bakkens top. Udvalget foreslog, at terrænet blev sået til med græs, men af landskabelige hensyn skulle det også afrundes, ligesom man frarådede at fjerne træerne ved kaptajn Lundbyes mindsten. I overensstemmelse med monumentudvalgets forslag udførtes disse arbejder i 1950 af anlægsgartner Hans Jensen, Sønderborg, under havearkitekt C. Th. Sørensens tilsyn.⁵¹ Også med hensyn til monumentpladsens fremtidige udformning fik lokale ledende folk altså indflydelse. Kunne de undvære den fordringsløse mindsten,

kunne den danske stat det også, og monumentpladsen på Dybbøl Banke kom da i højere grad til at ligne en dansk skansetomt.

Kørevejen fra landevejen til Düppel Denkmal forsvandt dog først i april 1954, da den i 1937 anlagte parkeringsplads nord for monumentet blev reguleret, ligesom den vestlige del af tjørnehegnet delvist blev fjernet. Resten af tjørnehegnet blev først fjernet sammen med de fleste af træerne, da konturerne af skanse IV i 1989 op til 125-året for slaget på Dybbøl blev markeret i terrænet. Dermed forsvandt den sidste synlige rest af monumentet på Dybbøl Banke. Relieffet og pionerhovedet blev i 1995 flyttet fra Sønderborg Slot til nye udstillinger på Dybbøl Mølle. Den eneste synlige rest af anlægget ved Arnkiel Denkmal er en række af træer, der oprindeligt var den ene halvdel af alleen nærmest Skovfogedhuset, ligesom de ældste træer i skanse IV på Dybbøl Banke menes at være fra den tid, hvor Düppel Denkmal strakte sig 24 meter over et af bankens højeste punkter.⁵²

Konklusion

Dybbøl og Arnkil havde som tidligere kamppladser vidt forskellig symbolsk betydning på henholdsvis dansk og tysk side i den her beskrevne periode. På tysk side vækkede stederne minder om den række af militære sejre, som førte til den lille tyske samling i 1871. På dansk side fremkaldte stederne minder om det traumatiske nederlag i 1864, der reducerede Danmark til en småstat. Opførelsen af Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal var manifestationer af Dybbøl og Arnkil som tyske mindesteder. Denne manifestation stod i diametral modsætning til de følelser, der på dansk side blev forbundet med stederne. Det var dette modsætningsforhold, der efter 1920 og frem til 1925 kom til at præge den danske stats holdning i spørgsmålet om monumenternes fremtid. Set fra et nutidigt synspunkt kan det umiddelbart virke forkasteligt, at fremtrædende danske politikere og embedsmænd oprindeligt ville have monumenterne fjernet. Som i al historieskrivning må man imidlertid være varsom med at vurdere fortiden på nutidens præmisser. Aktørerne traf deres beslutninger i en tid, hvor de nationale modsætninger mellem dansk og tysk var langt mere fremherskende og langt stærkere end i dag. Første Verdenskrig havde ikke mildnet modsætningerne. Tværtimod følte de dansksindede i Nordslesvig presset fra de tyske myndigheder særligt hårdt under verdenskrigen, hvilket stadig var i frisk erindring, da sagen om Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal be-

gyndte. Ligeledes må sprængningerne i 1945 også ses på baggrund af det forhold, at der under Besættelsen 1940-45 var opsparat frustrationer og aggressioner, som her fandt et afløb.

Ikke desto mindre er fjernelsen af de to sejrsmonumenter beklagelig. Dybbøl Banke og Arnkil var og er ikke kun danske, men også tyske mindesteder, og der er i dag ikke meget på de to steder, der minder om den betydning, sejrherrene efter 1864 tillagde dem. Havde den danske stat fået sin vilje, var monumenterne allerede blevet fjernet i begyndelsen af 1920'erne. Men den forholdsvis klare linie blev ikke fulgt konsekvent. Snart efter 1920 dukkede der nye udenrigspolitiske pejlemærker op, som man var nødt til at styre efter. Den danske stat frygtede, at en ensidig dansk fjernelse ville blive brugt til tysk agitation. I stedet fremsatte staten et diplomatisk forslag om udveksling med Istedløven. Af samme grund afslog staten også overdragelse af ejendoms- eller vedligeholdelsesretten til tyske foreninger eller den tyske stat. Da udvekslingen med Istedløven imidlertid mislykkedes, valgte den danske stat at lade monumenterne undergå et tilsigtet og bevidst forfald. Imidlertid kunne heller ikke denne linie fastholdes konsekvent. For forfaldet blev genstand for tyske klager, og det krævede handling fra dansk side. For at undgå national uro i Nordslesvig valgte den danske stat derfor at lade Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal stå og vedligeholde dem. Igennem hele perioden fra 1920 til 1950 afstemte den danske stat sin fremgangsmåde i sagen med lokale statseembedsmænd og rigsdagsmænd. Disse prægede i høj grad sagen, og deres råd blev som regel fulgt.

Historien om monumenterne er et vidnesbyrd om den overordnede balancegang, staten tilstræbte i mellemkrigstiden for at undgå national uro både i den nordslesvigske befolkning og i forholdet til Tyskland. Uroen blev undgået ved, at staten viste imødekommenhed overfor det tyske mindretal. Graden af imødekommenhed var bestemt af, at der lige netop ikke skulle være anledning til ultimative tyske krav. For monumenternes vedkommende blev denne linie fortsat af den danske stat – også efter at det dansk-tyske forhold efter maj 1945 var gået ind i en helt ny fase. Selv efter sprængningerne i 1945 strakte den danske stat sig langt, for at den endelige bortskaffelse af ruinerne ikke skulle give anledning til indsigelser – hverken i den aktuelle situation eller senere.

Den danske stats politik vedrørende Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal lykkedes. Ethvert tilløb til national uro og ophidselse om

sejrsmonumenterne blev kvalt og forebygget gennem stilfærdig pragmatisk handling. Selvom der både centralt og lokalt var beslutningstagere, der helst så monumenterne fjernet, fordi de fandt dem nationalt anmassende, måtte kulturnationalistiske mål vige for realpolitiske hensyn og ønsket om ro i Nordslesvig. Derfor lod den danske stat i 1925 Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal blive stående.

KILDE- OG LITTERATURLISTE

Litteratur

Adriansen, Inge: Dybbøl – et dansk og tysk nationalt symbol. I: Sønderjyske Årbøger 1992, Vojens 1992, s. 249-290.

Adriansen, Inge: Dybbøl Mølle. Monument og museum, Varde 1997.

Adriansen, Inge og Immo Doege: Die Sprengung des Knivsbergturmes. I: Jürgen Ostwald (red.): Der Knivsberg. 100 Jahre deutsche Versammlungsstätte in Nordschleswig, Heide 1994, s. 197-206.

Adriansen, Inge & Henrik Fangel: »Siegessäule« i Berlin – et relief vender hjem. I: Sønderjysk Månedsskrift, august 1987 nr. 8, s. 220-224.

Ammundsen, Valdemar, Mads Iversen og Hans Lund: Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk. V. Bind. Tidsrummet 1864-1920. København 1933.

Clausen, H.V.: Sønderjylland. En Rejsehåndbog, København 1890.

Drachmann, Holger: Derovre fra Grænsen, Genforeningsudgaven København 1919.

Fink, Troels: Sønderjylland siden Genforeningen i 1920, København 1955.

Hettne, Björn, Sverker Sörlin & Uffe Østergård: Den globala nationalismen, Stockholm 1998.

Kæstel, Hans & Marius Storgaard: Foreningsliv, folkefester og nationale minder. I: Det lokalhistoriske udvalg (udg.): Dybbøl Sogns Historie, Sønderborg 1976, s. 491-507.

Rasmussen, Troels: Den dansk-tyske traktat 1922, Haderslev 1996.

Rerup, Lorenz: Danmarks historie 6. Tiden 1864-1914, København 1989.

Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830, København 1982.

Skram, Erik: Hindsides Grænsen. Med forord og kommentarer af Inge Adriansen og Jørgen Slettebo, genoptryk 1976.

Wiell, Stine: Løven, stenen og båden – kulturminde i nationalpolitisk spil. I: Bjørn Poulsen og Ulrich Schulte-Wülwer: Istedløven, Herning 1993, s. 117-138.

Aviser og andre periodica

Dannevirke, Haderslev. Danskeren, Haderslev. Dybbøl-Posten, Sønderborg. Flensborg Avis, Flensborg. Hejmdal, Aabenraa. Jydske Tidende, Sønderborg udg. Sonderburger Zeitung, Sønderborg. Vendsyssel Tidende.

Rigsdagstidende, Forhandlinger i Folketinget, 1947-48.

Rigsarkivet

Udenrigsministeriet (UM):

7.T.82 Pk. H7-243: Tyske Mindesmærker og Krigergrave i de sønderjyske Landsdele, 1920-1945.

7.B.56 Pk. H7-43: De dansk-tyske Forhandlinger.

Statsministeriet (SM): Journalsager (u. titel):

225/1930 (1924-1930), 308/1934 (1920-1934), 3/1934, 3/1938, 3/1946 og 270/1949 (1945-1950).

Martin Hammerichs privatarkiv. Arkivnr. 5531, pk. 21:

Kammerherre Kriegers Udvalg vedr. Sles-

vigs Genforening med Danmark, 1918-1920.

Landsarkivet i Aabenraa

Sønderborg Landrådsarkiv 418 (Sønderborg 418):

Den Schutz des Düppel-Denkmal. Anlage und Unterhaltung eines neuen Weges, 1908-1917.

Aabenraa-Sønderborg Amt, journalsager: 1168/1931: Minst. For Handel og Industri vedr. Tilladelse for Krigsinvalid Jørgen Hansen Christensen, Broager, til at forhandle Husflidsgenstande paa Pladsen ved det tyske Mindesmærke.

X-23-57: De sprængte Mindesmærker paa Dybbøl, Arnkilsøre og Knivsbjerg.

Private personarkiver:

H. P. Hanssen pk. 154: Korrespondancesager vedr. Dybbøl Mølle og Skanser, 1894-1936.

NOTER

1. SM 270/1949: 13. juli 1948. Ammundsen m.fl., 1933, s. 14. Adriansen, 1992, s. 261f. Adriansen & Fangel, 1987, s. 220f. Flensborg Avis, 2. og 3. okt. 1872.
2. SM 308/1934: Dornonvilles rapport april 1921, 3/1946: 23. okt. 1939, 270/1949: Div. kort. Sønderborg 418: 1. juli 1907. Adriansen, 1992, s. 261f.
3. Dannevirke 27. sept. og 2. okt. 1872. Flensborg Avis 25., 26. og 28. sept., 1., 2. (Dybbøl-Posten refereret heri) og 3. okt. 1872.
4. Drachmann, 1919, s. 41f, s. 57ff og s. 60f. Skram, 1976, s. 69f. Clausen, 1890, s. 42.
5. Hammerich, pk. 21: 27. dec. 1918. Udvalget var nedsat i fortrolighed af statsminister Th. Zahle.
6. Wiell, 1993, s. 121ff.
7. SM 308/1934: 19. »29. jan. 1920. »Hejmdal« 27. jan. 1920 + 18. maj 1921. »Vendsyssel Tidende« 5. feb. 1930: Interview med Andreas Karberg.
8. UM 7.T.82: 14. juni 1920.
9. UM 7.T.82: 23. juni, 5. juli, 2., 4. og 6. nov. 1920.
10. SM 308/1934: 23. dec. 1920, 1. marts og 30. maj 1921.
11. Danskeren 18. maj 1921. Dybbøl-Posten 4. april, 13. maj 1921. Hejmdal 18. og 20. maj 1921.
12. Danskeren 14. og 18. maj 1921. Hejmdal 18. og 20. maj 1921. Dybbøl-Posten 4. april, 13, 17. og 20. maj 1921. UM 7.T.82: Div. Avisudklip. SM 308/1934: Referat 3. juni 1921.
13. Rasmussen, 1996, s. 19ff og s. 62. UM 7.T.82: 3. sept. 1921, 6. febr. 1924.
14. UM 7.T.82: 3. og 9. sept., 12. okt. 1921. 7.B.56: 24. maj 1921. Rasmussen, 1996, s. 32 og s. 62. Lundbys henvendelse ses ikke i UMs akter.
15. UM 7.T.82: 10., 19. og 21. aug. 1922. Alle sønderjyske rigsdagsmænd fra Venstre og de konservative deltog. Navnene er da udledt af partitilhørsforholdene.
16. UM 7.T.82: 12. aug., 18. sept., 23. okt. og 6. dec. 1922. 6. febr. 1923. Rasmussen, 1996, s. 21.
17. Dybbøl-Posten 7. marts 1921, 21. og 22. april 1922. Sønderburger Zeitung 18. og 21. april 1922.
18. UM 7.T.82: Tägliche Rundschau 17. sept. 1920. SM 308/1934: 6. sept. 1922, 24. jan. 1923 og Neue Tondernsche Zeitung 2. aug. 1923.
19. UM 7.T.82: 16. og 27. nov. 1923, 6., 23. og 29. febr. 1924.
20. UM 7.T.82: 26. juli, Flensburger Nachrichten 30. juli og 4. aug., Hamburger Nachrichten 30. juli og 5. aug. 1924. SM 308/1934: 7. aug. 1924.
21. UM 7.T.82: 2./6. og 24. aug., 18. sept. og 20. okt. 1924. SM 308/1934: 25. aug. 1924.
22. UM 7.T.82: 16. dec. 1924 og 16. jan. 1925.
23. UM 7.T.82: 26., 28. og 31. okt. 1925. SM 225/1930: 15., 18. og 21. dec. 1925, 1. og 5. febr. 1926.
24. Kæstel og Storgaard, 1976, s. 502 og s. 505ff. Adriansen, 1997, s. 23. Skanse X blev dog først erhvervet fra »Düppel-Arnkiel« i 1945.
25. SM 225/1930: Kieler Zeitung 6. juni og Hamburger Nachrichten 11. juni 1925. UM 7.T.82: Apenrader Tageblatt 15. okt. og Deutsche Tageszeitung og Kieler Zeitung 17. okt. 1925, samt skr. 8. sept. og 19. nov. 1924, 18. juni og 8. okt. 1925.
26. UM 7.T.82: 25. juni, 11. juli, 31. aug., 19. sept., 31. okt. og 6. nov. 1925.

27. SM 225/1930: 2. og 8. juli, 6. nov. 1925.
28. UM 7.T.82: 25. nov. 1925. SM 225/1930: 25. nov. 1925.
29. UM 7.T.82: 2., 7., 8. og 9. dec. 1925. SM 225/1930: 18. dec. 1925, 4. og 8. jan., 5. marts 1926. SM 3/1946: 23. okt. 1939.
30. UM 7.T.82: 9. og 28. sept., 3. okt. 1927. SM 225/1930: 16. febr. 1926, 30. sept., 14. og 19. dec. 1927.
31. SM 225/1930, 3/1934 og 3/1946: Div. Akter. UM 7.T.82: 24. maj 1938.
32. SM 3/1938: 2. juli, 8. og 15. sept., 7. okt. 1938. UM 7.T.82: 15. okt. 1938.
33. SM 3/1946: 8. juli, 9. og 17. aug., 10., 23. okt. og 26. nov. 1939. Duppel Denkmals højde er ofte angivet til ca. 22 meter. Dog synes der ikke at eksistere konstruktionstegninger af monumentet i Danmark, hvorfor stilladsfirmaets angivelser må regnes for mere pålidelige.
34. SM 270/1949: Politirapporter 13. maj, 13. juni og 21. aug. 1945. Dannevirke 15. maj 1945. Dybbøl-Posten 14. maj 1945. Jydske Tidende 15. maj 1945, 11. dec. 1947. Rigsdagstidende 1947-48, sp. 350-354.
35. Adriansen og Doege, 1994, s. 197ff.
36. Dybbøl-Posten 14. maj 1945, Hejmdal 14. maj 1945, Dannevirke 18. maj og 4. juni 1945.
37. Jydske Tidende 15. maj, 7., 13. og 29. juli, 29. sept. 1945. Hejmdal, 30. juli 1945.
38. Aabenraa-Sønderborg Amt x-23-57: Betænkning s. 10f. SM 270/1949: 17. og 21. juni, 2. juli 1945.
39. Aabenraa-Sønderborg x-23-57: Betænkning s. 1 og s. 23. Kæstel og Storgaard, 1976, s. 503f.
40. Aabenraa-Sønderborg x-23-57: Betænkning s. 8ff og s. 23.
41. Ibid. s. 10-20.
42. Ibid. s. 20ff.
43. SM 270/1949: 22. juni og 26. aug. 1946.
44. SM 270/1949: 22. maj 1946, 21. og 26. febr., 17. marts 1947.
45. SM 270/1949: 14. april 1947.
46. SM 270/1949: 19. april og 5. maj 1947.
47. SM 270/1949: 3., 7. og 9. juni 1947, 8. marts, 10. juni, 25. aug., 5. okt., 27. nov. og 14. dec. 1948.
48. SM 270/1949: 17., 19., 25. og 28. juli 1947, 13. juli 1948. Adriansen, 1997, s. 29. Endv. oplysninger fra museumsinspektør Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot.
49. SM 270/1949: 22., 24., og 29. juli, 2., 4. og 7. aug. 1947.
50. SM 270/1949: 26. jan., 2. sept. og 1. nov. 1948.
51. SM 270/1949: 23. juni og 13. okt. 1949, 4. jan. 1950.
52. Aabenraa-Sønderborg Amt: x-23-57: 27. april 1954. Jf. Dybbøludvalget, 1986. Adriansen, 1997, s. 2 og s. 29. Oplyst af aktivitetsleder Bjørn Østergaard og naturvejleder Lars Kildahl Sønderby, Historiecenter Dybbøl Banke.

Dagligliv i Smedeby under 1. verdenskrig

af ARNOLD JOHANNSEN

Arnold Johannsen blev født i 1899 i Kruså. Han arbejdede under 1. verdenskrig på gårdejer Martin Møllers gård i Smedeby ved Kruså. I sine erindringer skildrer Arnold Johannsen hverdagslivet i landsbyen, langt fra storpolitikken og krigens slagmarker. Han fortæller om arbejdet på gården, forlystelseslivet, om stort og småt på sin egen lune måde. Erindringerne er nedskrevet sent, formentlig mellem 1978-1984. De udgør fortsættelsen til Arnold Johannsens erindringsbog fra 1978: *Min barndoms Kruså 1900-1914*. Arnold Johannsen døde i 1984.

Arbejdet herhjemme gik sin vante gang. Rugen var tjenlig, og vi begyndte at slå rundt om det store stykke rug, vi havde ude på Langageren. Men tankerne strejfede dog jævnligt bort til venner, der nu var ude ved fronten. Aviserne bragte hver dag sejrsmeldinger. Den ene store fæstning efter den anden faldt, og også mod syd gik det foreløbigt kun fremad. Christian Lenger, Klaus og Jes Asmussen var havnet på vestfronten, medens vejmand Hans Lambertsens søn, Theodor, var kommet til østfronten. I begyndelsen kom der tabslistor med avisen. Dette varede dog kun nogle få dage. I den første tabsliste stod Theodor opført som falden. Min far og jeg havde truffet ham lige før jul på banegården i Flensborg, og jeg havde beundret ham meget, som den stoute husar han var. Det knirkede af læder, når han bevægede sig. Og nu var han altså allerede død og begravet. Det måtte vel være en kugle eller en granatsplint, der havde gjort ende på hans unge liv. For jeg kunne ikke forestille mig, at nogen kunne fælde ham i nærkamp.

Men som sagt, tabslisterne udkom kun et par dage, man har nok fundet, at det var for trist læsning. Aviserne fik dog også tid til at finde alle fremmedord frem, som nu skulle udryddes. Og der var efterhånden mange, mest franske. Man skulle ikke mere sige »adieu« til afsked, men »auf Wiedersehen«. Herhjemme blev vi dog ved med at sige »adjes«. Det var noget, vi havde overtaget fra det plattyske

»adjüs«, som dog oftest var amputeret til bare at hedde »tjys«, hvilket plattyskerne bruger den dag i dag. Vi blev også ved med at sige »adjes«, indtil vi efter Genforeningen langsomt gik over til »farvel«. Man kunne ikke mere købe en billet eller en returbillet, men skulle have et Fahrkarte eller Rückfahrkarte. En perron fandtes heller ikke mere, derimod en Bahnsteig. Og sådan var der mange andre ord. De fleste forsvandt da også for aldrig at komme igen.

Ude på hovedbanen skulle der de første par uger gås vagt om natten, og dertil blev gårdejerne med et vist hartkorn udkommanderet. Martin måtte også af sted. Han blev dog hurtigt ked af denne tjans og overtalte Peter, forkarlen, til at overtage den. Så kunne han senere altid få fri en dag derfor. Det kunne godt lade sig gøre at sende en stedfortræder. Kirketjener Hans Jensen fra Bov gik da også i stedet for en gårdejer. Engang da tiden blev ham for lang, lagde han sig til at sove ved siden af sporet. En ældre løjtnant gik inspektionstur langs strækningen, og da han fandt Hans, pirrede han til ham og spurgte, om det måske var ham, der holdt vagt her. Hans sprang op i retstilling og svarede prompte: »Jawohl, Herr Leutnant, fest steht und treu die Wacht am Rhein.« Løjtnanten tog det fra den gemytlige side, men mente dog, at Hans skulle forsøge at holde sig på benene.

De første der blev berørt af den nye situation, var malkekøerne. De var vant til at få et fodertilskud af mask, som vi hver uge hentede et læs af i bryggeriet i Flensborg. Det var det pludselig forbi med, skønt de dog blev ved med at brygge øl, men det blev vel forbeholdt hestene i Flensborg. Så var der olie kager, dem var det også slut med. Avisen rådede til at gå over til fodersukker. Vi fik også et enkelt læs, men samtidig fik vi besked på, at mere kunne der ikke blive.

Nå, men køerne viste stor forståelse for situationen. Martin, der var i fuld gang med selvbinderen, blev pludselig nervøs for bindegarn. Han havde det sidste nøgle i maskinen. Så han stoppede op og kørte over til købmand P. Møller i Frøslev, hvor vi plejede at få det. Han fik da også den samme portion, som vi plejede at få, men mere kunne der slet ikke blive tale om.

Et regiment indkvarteres på gården

Pludselig erklærede også England Tyskland krig, og dagen efter krigserklæringen kom der kvartermagere til byen. Vi skulle få indkvartering dagen derpå. Vi for vor part, hos Martin altså, skulle have

*Portræt af Arnold
Johannsen.
Fotografiet er for-
mentlig taget
umiddelbart efter
krigen, hvor
Arnold Johannsen
er omkring 20 år.
Foto: Chr. Jo-
hannsen og Else
Ebjerg.*

60 mand og to officerer. De skulle have middagsmad og aftensmad. Martin spændte straks for den lille fjedervogn og kørte ud til slagter Paulsen i Flensborg, hvor han købte ind i store portioner, for vi vidste ikke, hvor længe de blev. Han købte svinesteg, oksesteg og store mængder pålæg. Midde, husholdersken, fik besked på at bestille nogle koner til hjælp, og desuden indprentede han hende, at hun absolut

Smedeby set fra højen øst for byen. Det var over denne høj, soldaterne kom til indkvartering i Smedeby. Martin Møllers ejendom ligger til venstre for vejen, henne i svinget. Fotografiet er formentlig taget i 1920'erne. Foto: Bov Lokalarkiv.

ikke måtte spare på noget. Det var helt uvante toner for Midde. Hun levede næsten kun for at spare. Men hun lovede dog at følge hans ordre. Martin kørte så ud og mejede resten af rugen på Langageren. Nu skulle den bare skogges og stå et par dage, så var den tjenlig til at køres hjem. Næste formiddag gik med at opstille borde og siddepladser ude i loen til alle de folk. Ved hjælp af vognkasserne og alle brædder og planker vi kunne finde, fik vi også stablet det nødvendige spisemøblement sammen. De skulle komme om middagen, men både vi og køkkenpersonalet var rede til at modtage dem.

De kom så hen ad klokken et – et helt regiment. De var nyindkaldte, i de feltgrå uniformer. Det så næsten ud, som om der blev rullet et gråt kæmpetæppe ned ad højen øst for byen. Der var ingenting, der blinkede i det skarpe sollys. Nede i byen gjorde de holdt, og de blev tildelt deres kvarter med besked om, at de havde fri resten af dagen. Konerne fra køkkenet havde travlt med at dække bord. Spisevarerne forsvandt næsten som dug for solen, men noget levnedes dog. Mange af soldaterne hjalp til med at bære spisegrejet ind. Efter middagen strømmede de fleste af soldaterne ned i den lille eng ved bækken for at vaske fødder, vaske deres fodlapper og halsbind. De

lagde tingene i græsset og prøvede så at få en lille lur. De var trætte. Om morgenen var de afmarcheret fra Översee. Det var en betragtelig marchtur. De havde jo hele deres udrustning med, og efter hvad man sagde, vejede denne ca. 90 pund. Og solen sendte en voldsom varme ned over dem. Det var næsten udelukkende holstenere fra Regiment 163, som havde garnison i Rendsborg – eller måske var det Neumünster. Vi vidste ikke, hvad de skulle her – de heller ikke.

I første øjeblik tænkte man på, om krigen også skulle komme her, men man fejede hurtigt denne tanke bort. Danmark mobiliserede jo ikke, og de mange tog, der nu i en halv snes dage rullede herved med heste og andet gods, tydede da heller ikke på denne mulighed. For hvis Danmark ville føre krig, ville det vist ikke først sælge ud i et sådant omfang. I den danske rigsdag forhandlede man stadig, om man skulle afgive en neutralitetserklæring, og sandsynligvis ville Tyskland lægge pres på denne sag ved at sende styrker herop til grænsen. De greb også til andre forholdsregler. Alle fremtrædende folk inden for den danske bevægelse blev sat under husarrest på et hotel. Nå, de led igen savn der. Fra Bov Sogn var der ingen iblandt.

Hen imod aften blev soldaterne mere friske, og i små grupper gik de rundt og besøgte byen. De fandt den meget smuk og ideelt beliggende. De store grimme teglværker var på det tidspunkt jo forsvundet. Mest undrede de sig over, at de næsten ingen unge piger så i byen. Men dem var der på det tidspunkt også kun et par enkelte af i Smedeby. Soldaterne trøstede sig så med øl og sang. Det varede ikke længe, så havde marketenderen, der lå i Hokkerups gård, udsolgt. De fór over til Midde, købmanden i byen, men hun var jo ikke forberedt på et sådant run, så hendes lille lager af øl var forsvundet på få øjeblikke. Så var der kun kroen tilbage, men den lå alligevel for langt borte. Efterhånden blev det også tid til at tænke på aftensmaden, og de slentrede hen til deres kvarter. I loen opstabledes der bjerge af godt belagt brød, og konerne blev rost i høje toner. Men da de var færdige, var der ikke en krumme tilbage til stor forbavsel for køkkenfolkene. Det var nu slet ikke så underligt, for hvad der ikke blev spist, forsvandt ned i lommerne. Så havde de til deres morgenmad.

Martin var færdig med at høste rugen, og vi regnede med, at vi næste dag skulle ud og stille den op i skokker, men Martin sagde, at det behøvedes ikke. Det havde han allerede ordnet. Det var jo nu en umulighed, og vi stirrede lidt forbavset på ham og ventede egentlig en anden forklaring. Den kom også. Alle vore kvartergæ-

ster var tidlig om morgenen rykket ud på Langageren og var i fuld gang med at skokke rugen. Med 60 mand ville de vist være færdig til middag. Det var de også, og det var en stor hjælp for os. Det er meget trættende hele dagen at slæbe negene sammen. Hen på formiddagen red både Oberstabsarzten og løjtnanten ud for at se på foretagendet. Jeg har vist fortalt, at vi havde to officerer i kvarter. De var indkvarteret i gæsteværelset og spiste sammen med Martin i hans lille privatstue. Oberstabsarzten hed Schumacher og var fra Broager. Løjtnanten var en Junker fra Mecklenburg. De var begge til hest, og deres heste stod i stalden, hvor deres oppassere også camperede i halmen, hvilket der lå en hel del af i stalden. Oberstabsarztes oppasser var fra Berlin og hed Paul. Ham hos løjtnanten var lige som sin herre en Mecklenburger, en stor langlemmet person, Franz. Paul viste os en ny revolver, som han havde købt sig i anledning af krigen. Han mente, den var god at have, hvis de kom i trængsel med franskmændene, så kunne han hurtigt sætte fem-seks mand ud af spillet. Vi spurgte Franz, om han ikke havde en sådan. Men han mente, at han havde lange arme og et godt gevær, og kom nogen inden for hans rækkevidde, vendte han bare geværet om, og de ville falde til jorden og ikke rejse sig mere. Han så også sådan ud. Samme aften som vore soldater havde været på høstarbejde, kom regimentskapellet til Smedeby. De tog opstilling for enden af Christian Lengers gamle lade, og snart rullede de mægtige toner ned gennem dalene. De spillede afvekslende marcher, fædrelands-sange og koraler. Et par af de sidste slagere fra før krigen var også med på programmet, »Die Wacht am Rhein« også, og alle soldater sang med på dem. Man kunne ikke undgå at føle den voldsomme magt, disse toner udøvede, og føle den dybe alvor, man blev grebet af, da de sluttede med: »Ich habe mich ergeben«. Om aftenen samledes de atter i mindre klynger, nogle morede sig med soldaterløjer, andre sang soldatervisere. Der har vist aldrig været så meget liv og røre i Smedeby om aftenen som i de dage, de var der.

Men det tog også en ende. Danmark erklærede sig neutral, og næste morgen, da vi stod op, var de næsten sporløst forsvundet. Kun halmen i båsene og den interimistiske møblering i loen vidnede om, at de havde været her. I nattens løb var de draget til Fårhus, hvor der var en militærrampe, og hele styrken med heste, vogne og alt hvad der hørte til regimentet, var pakket i et tog og sendt til Belgien. Et par dage senere kom der brev til flere af egnens beboere, de havde

fået en meget uvenlig modtagelse i Belgien. I sluttet trop var de marcheret gennem en af byerne, da de pludselig blev beskudt fra alle vinduerne af civilbefolkningen. De havde haft svære tab, men de var straks brudt ind i husene, og enhver der var i besiddelse af et gevær, blev omgående skudt. Også den næste formiddag endnu blev der skudt flere fordægtige. Tyskerne gik meget hårdt frem mod disse franc-tireurs, sådan kaldte man dem dengang. Og det varede heller ikke længe, før disse snigmord hørte op.

Vi, det vil sige forkarlen Peter og jeg, havde i et anfald af storsind stillet vort kammer til rådighed for de fire underofficerer, der var blandt vore gæster. Vi selv sov ude i halmen i hestestalden, hvor de to oppassere også camperede. Nu tog vi det i besiddelse igen.

Efter soldaternes afrejse holdt hverdagen sit indtog igen. Den bragte arbejde nok. På grund af den vedblivende højsommer blev forårs-sæden faktisk moden, inden vi fik rugen ind, men Martin ville nu have rugen ind, inden han skulle give møde hos militæret. Det fik han også med nød og næppe, og et par dage senere drog Martin af sted. Hans rejse blev ikke så lang. Han blev indsat ved grænsebevogtningen oppe ved Kongeåen, hvor han tilsyneladende befandt sig meget vel. Han havde sluttet kammeratskab med Hans Peter Hansen, der var kromand i Nystaden i Flensborg. De to kendte jo hverandre, og de har sikkert rigtig givet rollen som et par djærve krigskarle deroppe.

Hamstring og rationering

Allerede ved krigens udbrud havde hamstrene begyndt at røre på sig, men da der også blev krig med England og dernæst blokade for udenlandske varer, trådte de for alvor i aktion. Der blev hamstret alt i udenlandske kolonialvarer såsom kaffe, te, ris, kakao og mange andre ting, også stoffer i metervarer købte man op. Aviserne gik hårdt i rette med denne trafik og sidestillede hamstrene med landets fjender, men lige meget hjalp det. Hamstrene gav ikke op, før lagrene var tømte. Det var kun pengefolk, der havde råd til at hamstre. Småfolk havde her grund til at være forarget over denne egoistiske optræden. I Smedeby var der nærmest ingen hamstrere. Der var ikke mange, der var så velhavende, og desuden syntes de fleste, at det ikke havde nogen betydning, om de 14 dage før eller senere måtte gå over til at drikke kornkaffe.

Brød, smør og kødvarer blev rationeret, og til at begynde med var rationerne også til at leve med. Hos Martin var vi jo selvforsørgende, hvad brød og kød angik. Der blev ganske vist tildelt gården et vist parti brødkorn, som vi kunne få malet i en vis periode, og vi kunne også slagte en gris om året, som der skulle holdes hus med i en bestemt periode. Men smørkort, dem var vi jo nødt til at have. Smør var dog en udmærket vare at holde hus med. Man kunne blande det med 75% kartofler, og det smagte stadig lidt af smør.

Der kom også mange slags erstatninger frem. Mange af dem kunne godt bruges, om end ikke til det de var beregnet til, så til noget andet. Hvis man stuede en pande kartofler i skummet mælk og så strøede en håndfuld kaffeerstatning over den, blev de brune, som om de var stegt i fedt eller margarine, og de fik også en anden lidt mere pikant smag. Der fandtes også en slags pålæg i tuber. Den var udmærket til at pudse skotøj med, og sådan var der flere, man skulle bare selv finde ud af, hvad de egnede sig til.

Livet gik egentlig nogenlunde som før krigen. Arbejdet var jo det samme. Ganske vist måtte man undvære snart det ene og snart det andet, men det kom jo sådan pø om pø, så man havde tid til at vænne sig til det. De første vanskeligheder meldte sig egentlig med festtøjet. Man kunne ikke mere få støvlerne forsålet, kun når man selv medbragte sålelæder, men det var næsten umuligt at skaffe. Var man heldig, kunne man få fat i et stykke gammelt drivrem. Så blev støvlerne forsålet, hælen forsynet med jernring og sålerne spækket med soldatersøm, så de kunne holde længe. Sæben var også knap. For toiletsæbe fik man en erstatning. Det var nærmest en lerklump, der lugtede lidt af sæbe, og de første otte dage kunne man også få den til at skumme lidt, men så var det også forbi.

Til gengæld for alle disse små genvordigheder havde man ingen pengesorger mere. Varerne, de par som man fik tildelt, steg ikke, og udgifterne til dem blev jo efterhånden stærkt begrænset. Soldaterkonerne fik en forholdsvis god understøttelse. Denne blev i øvrigt udbetalt hos kommuneforstanderen Jørgen Lenger, som også stod for tildelingen af rationeringskort. Rusen, som havde grebet folk i begyndelsen, var for længst borte og havde givet plads for en nøgtern overvejelse. Man regnede med, at krigen ville vare årevis endnu, og man var ikke mere så sikker på, hvem der ville sejre. Der meldte sig jo stadig nye fjender fra fjerne egne.

Forlystelseslivet

Ude på Bezirkskommandoen havde de stadig travlt, og der gik hver dag en strøm fra omegnen til Flensborg. Der var mange gamle bekendte, der mødtes der, og efter at have fået deres papirer i orden, mødtes de gerne i en af de talrige kroer for at fejre begivenheden ved en lille kaffepunch. Det blev jo oftest til en hel række, og om aftenen drog de så i skarer, syngende og skrålende, ned til de sidste tog. Der var borgere, der besværede sig over denne uro om natten. Byrådet lagde hovedet i blød og fik så en lys, men dog lidt besynderlig idé. Det var jo kaffepunchene, der var skyld i disse uroligheder. En punch kostede 15 Pf. eller syv for én Mark.

Man sendte så en forordning ud til gæstgiverne i byen, at fremtidig måtte de kun udskænke kaffepunch til 50 Pf. pr. stk. Selvfølgelig skulle de beholde samme sammensætning som før, de måtte bare ikke mere udskænkes i små portioner. Gæsterne studsede jo lidt ved denne forordning, men de fandt hurtigt på råd. Når der nu kom tre eller fire mand ind for at fejre gensynet, bestilte de bare en punch eller tre eller fire kopper, alt efter hvor mange de var, og forordningen havde ingen som helst virkning. Den havde bare givet værtshusene en udgift til de store kopper. Det varede da heller ikke længe, før alt var ved det gamle. Om forordningen så blev ophævet, eller om den bare gik i glemsel, kan jeg ikke sige, men den havde unægtelig vakt megen forundring.

Al dans og forlystelse var jo forbudt, så de unge havde næsten ingen andre fornøjelser end dem, de selv skabte sig. Cykelture var det for længst forbi med. Straks i begyndelsen af krigen skulle alt cykelgummi afleveres, og cyklerne lå nu på loftet eller i udhuset og rustede. Alt messing- og kobbertøj skulle i øvrigt også afleveres. Der var et par tilløb til at lave erstatninger for cykelgummi, men de viste sig at være ubrugelige.

Der var dog en gang imellem et enkelt lyspunkt. Således var der i Flensborg en stor omfangsrig krigsudstilling. Der så man legemsstore figurer af alle fjendtlige soldater i deres originale uniformer og med hele deres udrustning. Der var hvide, sorte, brune og gule folk fra alle verdens lande. Der var mange forskellige erobrede våben, skyts og andet krigsmateriel, et par erobrede fjendtlige flyvemaskiner og meget andet, men det var meget interessant.

Et andet lyspunkt, langt mere behageligt, var, når der kom en kar-

rusel til Flensborg. Den opstilledes i Nystaden, lige over for Biehls Trælasthandel, hvor der dengang var en stor ubebygget plads. Skønt der ikke var andet end den ene karrusel, var der sort af mennesker, og folk, som var kommet for at køre karrusel, måtte vente til klokken 9.30 om aftenen, for da forsvandt soldaterne og en hel del piger. Soldaterne skulle jo være i seng klokken ti. Men det var heller ikke for at køre karrusel, de fleste var kommet. Karrusellen spillede jo alle kendte dansemelodier fra før, og også nogle nye, og rundt om på den store plads så man par, der dansede på den jævne hårde jordbund. De dansede ikke runddans som før alt foregik i en slags onestep, der bestod i snart at tage nogle skridt forlæns, så at lave en vending og gå baglæns, ind imellem nogle sving til siden og en hel del andre figurer, alt efter smag og behag. Politi var der vidt og bredt ikke at se. Vi vovede os også ud i tummelen, og skønt vi ikke kunne hamle op med byboerne, morede vi os noget så fortræffeligt. Men man skulle være yderst forsigtig, så man ikke kom til at træde den udkårne på tæerne med de jernbeslåede snørestøvler. Vi var i højt humør, da det kl. ti var slut, skønt vi slet ikke havde nået at køre karrusel. I en stor flok drev vi ud til nordenden af byen. Mange bøjede jo af undervejs, og til sidst var vi alene med »Klueserne«. Pigerne fra Klues var meget frække. De hev os ud og prøvede at bibringe os de rigtige dansetrin. De opgav dog hurtigt, vi var for træbenede, sagde de. De opfordrede os til at komme til Klues en gang imellem, der havde de et sted, hvor de ofte dansede om aftenen i mørke, endog med klavermusik. Vi levede længe højt på sådan en tur, men som sagt, det var meget sjældent, en sådan begivenhed fandt sted. Det var vist ikke en gang hvert år.

I mørketiden sad vi meget om aftenen på nogle halmknipper i vores hestestald. Der var lunt, og vi sad og udvekslede nyheder, sang og spillede lidt, og en enkelt gang prøvede vi også nogle dansetrin. En gang imellem gik vi til Kino i Flensborg. Det kunne også godt være lidt opløftende. Skønt det ikke kostede ret meget med toget til Flensborg, gik vi alle i flok ind til byen. Måske fordi vi havde det mere fornøjeligt og afvekslende. Vi gik i det hele taget meget. Var der én der havde et ærinde i en af nabobyerne, gik vi hele flokken med, og vi morede os undervejs med mundharmonika og skæmt.

Om efteråret rejste Peter, forkarlen, og så kom Ole Hokkerup. Han havde været forkarl på gården, da jeg endnu gik i skole og var dreng der. Nu trådte han til som bestyrer og tog Martins lille private stue i

besiddelse. Jeg var meget glad for Ole. Han var altid i godt humør, og det var dejligt at arbejde sammen med ham. Han var 18 år, men trods sin unge alder var han en meget dygtig landmand, der sikkert ville have fået meget mere ud af gården end Martin, hvis han havde siddet der. Men som sagt: Ole var 18 år, og om efteråret var han til session og blev udtaget til feltartilleriet. Han var ikke særlig glad for at blive soldat, men glædede sig dog over, at han skulle være artillerist og beholde sin omgang med heste. Med sit kendskab til heste var han ikke i tvivl om, at han ville blive tildelt bespændingen – og sådan gik det også. Som sagt: Ole sang hele dagen. Han havde en høj klar stemme, men kunne desværre ikke rigtig holde tonen og blev også ofte gjort opmærksom derpå, men det generede ikke Ole. Han sang bare videre af hjertens lyst. Han havde to yndlingsviser, det var den om Skamlingsbanken og »Jeg er en simpel bondemand«. Men efter at være udtaget til artilleriet udvidede han dog programmet med en tysk sang. Det var den om det store vældige folk, der kaldte sig artillerister. Ole blev kaldt ind til foråret. Alt forefaldende arbejde var da udført, og han efterlod gården i en fin stand.

Vi fik en ny forkarl. Det var Christian Petersen, søn af kromanden i Kruså. Samtidig fik vi også en bestyrer. Det var onkel Hans Peter. Hans Peter var meget tunghør. Han havde aldeles ingen autoritære ambitioner, og driften foregik i meget demokratisk stil. Men vi var jo fuldt besat igen, hvad mandskab angik. Hvad heste angik, så det ikke så godt ud. Vore to bedste heste havde militæret taget, og vi havde nu kun de tre helt unge to års og så vores følhoppe Lise. Lise var allerede 20 år og blev egentlig sat på pension lige før krigen, men nu måtte hun altså igen træde an, hvad hun slet ikke syntes om. Hun kunne jo ikke slå mere, men hun havde lange tænder, og når man intetanende gik forbi på siden af hende, kunne hun godt finde på at bide en i armen, ikke særlig hårdt, men det kunne godt gøre ondt.

Krigsfanger i landbruget

Hen i maj måned fik vi krigsfanger til hjælp ved landbruget. I Bov var der indrettet kvarter for dem, og der fulgte to vagtposter med til at holde tilsyn med dem. Det var englændere, der kom. Det var man egentlig ikke så glad for, man havde hellere haft russere. Ham vi fik, hed Jack Rigggestaf og var fra Blackpool. De fleste af dem var folk tæt op imod de 40 år. De kom lige til middag, og da vi havde spist og

To engelske krigsfanger sammen med en flok børn fra Smedeby. Krigsfangerne bagest i midten. Arnold Johannsen står yderst til venstre i billedet. Arnolds bror, Kedde, har kasket på og står lige foran den ene krigsfange. 1914. Foto: Bov Lokalkiv.

kom ud i stalden, trak Jack sin kridtpibe frem og viste os, at han gerne ville have lidt tobak. Han havde også en håndfuld tyske småpenge, som han åbenbart ville betale med. Hans Peter søgte en ti-penning ud og betydede ham, at han skulle gå ned til Midde og vise hende den og den tomme pibe og bare sige: »Tobak«.

Jack gik derned og kom glædesstrålende tilbage med et kræmmerhus fyldt med tobak. Han fortalte en hel masse, som vi dog ikke forstod. Formentlig var han forundret over, at han kunne bevæge sig frit omkring og endog gå ind og handle i forretningen. I øvrigt viste bøndernes mistro over for englænderne sig at være berettiget. De havde, for de flestes vedkommende, slet ingen anelse om landbrug og var i så henseende ikke til megen nytte. Jack heller ikke. Han fór altid travlt omkring, men hans indsats var tit planløs og ikke til nogen rigtig nytte. Men til trods derfor, var vi egentlig glade for ham. Han havde et aldrig svigtende humør, og senere, da vi kunne gøre os forståelige med hinanden, havde han altid mange pudsige indfald.

Da de havde været her et stykke tid, begyndte der at strømme pakker ind til dem. Der var alle mulige varer, som vi slet ikke engang drømte om. Der var rosinbrød i lange baner, chokolade både til at smøre og i plader, marmelade, te, tobak, cigaretter og mange andre

ting, strømper og undertøj til at imødegå vinteren og skotøj. Af mange ting havde de en sand overflod. Det var nu ikke sådan, at de lod folk her få del i den. Det kunne ske, at man kunne købe noget undertøj eller et par sokker for god betaling, men det var meget sjældent. Fangerne kunne åbenbart ikke tåle denne overflod. De tog sig utallige friheder, og når det ikke passede dem, meldte de sig syge og ville ikke arbejde.

Vagtmændene kunne ikke stille noget op med dem. De har sikkert været bestukket. Der kom klager ind til fangetilsynet, og kort før jul blev vagtmændene afløst af Martin, der kom fra Belgien, og Christian Jørgensen, en gårdejer fra Bov. Nu skulle der skabes ordentlige tilstande igen. Fangerne gik dog ikke med dertil. De var stadig mest syge, når de skulle på arbejde. En af dem, som Martin ville jage op på arbejde, påstod, at Martin havde slået ham, og hele flokken besluttede straks næste dag at strejke. Vagtmændene måtte have bud efter deres foresatte, og de kom også omgående. Fangerne prøvede at forhandle og anførte forskellige grunde, men chefen afviste pure at forhandle med krigsfanger. Han erklærede rent ud, at han nu var kommet for at sende dem tilbage til fangelejren i Güstrov igen. Det havde fangerne vel ikke ventet. Men der var intet at gøre. Jack kom om aftenen ned og fortalte mig det. Han havde et sæt civilt tøj hængende i mit klædeskab, og det ville han nu gerne have med. Han fik sit tøj og tog afsked. Han var oprigtig ked af det – det var jeg også, men det lod sig jo ikke ændre. To dage senere kom der russere i stedet. Det var helt andre folk, og de blev efterhånden højt værdsat af deres arbejdsgivere, der i dem havde en trofast hjælp gennem de sidste år af krigen.

Flere indkaldes til militærtjeneste

Men tilbage til gården. Det blev forår og høhøsten begyndte så småt. Høhøsten var det mest arbejdsberøvende foretagende på gården. Kvantummæssigt havde vi lige så meget hø som korn på gården, men det fordrede en meget større indsats. Alt græs i de mange enge skulle slås med le, og når vi endelig havde det tørt, skulle hovedparten bæres op til fast grund. Også selve hjemkørslen og henpakningen var meget mere besværlig end med korn. Men vi nåede det. Vi var næsten ved at være færdige, da Hans Peter igen skulle til undersøgelse, og denne gang havde de brug for ham. Han hjalp os så endnu et par

Fotografiet er fra 1914 og viser formentlig mandskabet på Martins gård med Martin bagest i midten. Det er med sikkerhed Arnold i sin Jugenduniform længst til venstre, og nederst ses Arnolds bror, Kedde. Arnold sendte i 1915 fotografiet som feltpost til sin far, der var på uddannelse i Königsberg. Foto: Chr. Johannsen og Else Ebjerg.

dage, indtil den røde seddel kom. Så holdt han op. De sidste par dage ville han ordne sine sager i hjemmet. Vi var mere end kede af, at han forlod os. Vi havde haft et så godt samarbejde på gården.

Onkel Hans Peter og Jacob blev indkaldt et par dage senere. De var tvillinger og havde altid holdt sammen. For det meste havde de også arbejdet sammen. De kom begge til Rendsborg, og efter endt uddannelse blev de begge anbragt i et stort skomagerværksted for militærfodtøj, hvor de blev tillært. Godt et kvart år senere blev de dog revet så vidt fra hinanden, som det næsten var muligt. Jakob kom til Rusland, og Hans Peter sendte de til Frankrig. Min far var allerede indkaldt til jul 1914. Han blev uddannet i Königsberg, og kom derefter på vagt ved den russiske grænse. De havde en hytte inde midt i den store skov, hvor de selv camperede med madlavning. Hele ugen så de ikke et menneske, undtagen når underofficeren kom med post. Det var vældige områder, de havde tilplantet med nåleskov

i Østpreussen, skrev min far. Man kunne marchere en hel dag igenem de store skove uden at komme ud af dem.

Vi skulle jo igen i gang med høsten. Denne gang uden soldater. Vi fik dog lov til at låne Thomas' aflægger. Hele højen blev afhøstet. Det skulle jo alt sammen bindes med hånd og strå nu, og vi måtte alle træde til. Både Guste og Midde hjalp til. Jack fik også lært kunsten, og han viste sig også virkelig at være en god hjælp i mange henseender. Han begyndte efterhånden at gribe arbejdet mere fornuftigt an. Min bror Kedde, der endnu gik i skole, men var i tjeneste på gården, måtte også hjælpe til i sin fritid. I det hele taget gik vi på arbejdet med krum hals. Vejret var lidt mere ustadigt end den foregående sommer, men med forenede kræfter bragte vi høsten i hus inden udgangen af september, og det var godt præsteret.

Det syntes vi selv, og vi fejrede derfor en slags høstfest ved at få vafler og sødsuppe til middag. Mel til vaflerne snød Midde grisene for. Hun sigtede det fine mel, som grisene skulle have. De fik så kartofler i stedet, når de gjorde vrøvl. Melet blev æltet, og der kom lidt sødestof i. Det brugtes i stedet for sukker, og det var da også meget brugeligt. Hun havde et vaffeljern, der var formet som en klemme, men på enden var der altså to firkantede flader med en form i til vaflerne. Disse forme blev gnedet over med flæskesvær, dejen blev hældt i, tangen klappet til og holdt over ilden et øjeblik, og vaflen var færdig. Et par minutter holdt den sig fast og sprød, så blev den slatten, men derfor smagte den godt alligevel. Det blev et festmåltid, som vi huskede længe.

Til jul kom Martin hjem som vagtmand, og vi fik skiftet Jack ud med en russer, men det har jeg foran berettet om. Russeren Mitri var jo fra landet, og intet arbejde var ham fremmed. Med ham havde vi fået en uvurderlig medhjælper. Også Martin havde jo nu taget hånd i hanke med arbejdet på gården. Han overtog arbejdet i stalden og hvad der ellers var på gården. Han skulle jo være der, når der kom inspektion. Han vovede sig dog også ved enkelte lejligheder ud i marken, men så skulle han have geværet med. Vi var i det hele taget godt besat med mandskab nu.

1916 begyndte med store snemasser. Alle veje var tilføjet, og vi måtte i flere uger stille en mand til at rydde sne væk. Men også bag efter var de store snemasser til megen besvær. Efterhånden kom der flere og flere vanskeligheder. Der var megen besvær med belysningen ved arbejdet i stalden og på loftet. Petroleum var der ikke meget af.

Man kunne få staldlygter til karbid og også til kogesprit. Men karbidlamperne var hvert øjeblik stoppet. Og spritlamperne, de havde et ualmindeligt klart lys. De havde altså nogen med en slags strømpe, kaldte vi det. Det var den, der lyste, men den var så ømtåelig, at den sank sammen, bare man sagde et kraftigt ord, og så var det forbi med lyset. Det meste af arbejdet måtte vi forrette i mørke. Man indførte sommertid. Det hjalp en del om aftenen, men til gengæld var det jo længere mørkt om morgenen. At få solen til at forandre køreplanen viste sig at være umuligt.

Lappede støvler og bukser af papir

Men også andre ting begyndte det at knibe alvorligt med. Skotøj havde det allerede længe været vanskeligt med, men nu kneb det også med arbejdstøj. Jeg købte et par bukser i Flensborg hos Adolf Johansen i Nørregade. De var udstillet i vinduet og kostede ikke ret meget. Man gjorde mig dog opmærksom på, at de egentlig var tiltænkt til indendørsbrug, da de ikke tålte at blive våde. De var fremstillet af grove papirtrævler, som var sammenvævet, og når de bare ikke blev våde, kunne de holde længe. Selvfølgelig kunne de heller ikke vaskes. Det var altså så at sige engangsbukser. De følte sig meget slidstærke an, og da prisen var meget lav, købte jeg et par.

Hjemme trak jeg dem på og bragte mine to par gamle bukser op til mor, som havde lovet at flikke dem sammen. Mor så forundret på mine nye bukser og følte på stoffet. »Men det er jo kun papir«, udbrød hun. »Kunne du ikke se det?« Jo, det vidste jeg nok, men jeg sagde hende, hvad man havde fortalt mig og mente, at en vis tid kunne de vel nok holde. Hun lovede at flikke mine de gamle sammen, for det ville nok ikke vare længe, før jeg fik brug for dem. Og jeg kunne se, at hun slet ikke var tilfreds med min handel. Vejret var nogenlunde stabilt de følgende dage, og jeg vovede at tage papirbukserne på ud i marken. Det gik da også godt i nogle dage. Men så en dag kom der en lille byge, da jeg red fra marken, og det var nok til, at jeg kunne mærke, at mine fine nye bukser blev våde. Da jeg kom hjem, skyndte jeg mig at trække dem af og byttede med Jugendwehrbukserne. Papirbukserne hængte jeg forsigtigt op på stalddøren, hvor de havde chance for at tørre lidt. Men næste morgen lå det ene bukseben nedenfor stalddøren. Så var den drøm ude.

Hen på efteråret blev der dog en lille lysning angående støvler og

arbejdstøj. Der oprettedes to udsalgssteder i Flensborg: et for brugte, reparerede militærstøvler, og et for arbejdstøjer og bukser omsyet til civiltil formål af kasseret militærudstyr. De lå begge nede ved havnen. Men man skulle være i besiddelse af en Bezugschein, der viste, at man var trængende. Straks om aftenen gik jeg op til sadelmager Ulrich i Bov og fik også papirer på både støvler, jakke og bukser. Næste dag gik jeg så til Flensborg. Støvlelageret fandt jeg straks. Det lå et par huse syd for Skibbrogade, oppe på første sal. Der var to rum, et mindre foran, hvor der lå en del støvler på gulvet, og et større bagved, hvor lageret var, og hvor der sad to soldater. Jeg afleverede mit bevis til støvler, og den ene sagde, jeg kunne gå ud i det første rum og finde et par. Der lå, som sagt, ikke mange støvler der, og en ældre mand gik småbandende og sparkede rundt i dem. Én støvle havde han på armen, det var den højre, sagde han, men han kunne ikke finde den passende venstre. Det var næsten alle højre, hvad der var tilbage. Jeg fandt også en højre, som jeg syntes godt om, men en venstre i samme størrelse var der åbenbart ikke. »Om vi så bliver her hele dagen, bliver disse støvler ikke venstre«, mente han og gik hen og bankede på døren til lageret. »Hvad sker der?« kom den ene af de to soldater straks farende. »Vi skal have flere støvler herud, der er jo kun højre tilbage«, sagde manden. Soldaten greb en gammeldags tørvegreb, dem med træzinker, og hentede et par forkefulde ud til os. Jeg så straks, at på den ene af dem var sålen revet af og viste den ældre mand den. »Det var dog besynderligt«, mente han. »Det må vi have en forklaring på«. Han bankede på døren igen. Den fløj straks op. »Hvad er der nu?« næsten brølede soldaten. »Ja«, sagde manden, »denne her«, han holdt støvlen med den afrevne sål i hånden, »bragte De lige ind, og jeg kan ikke forstå, at De sidder der på værkstedet og reparerer dem og forsåler dem og så river sålen af igen, når de bliver sendt ud. Kan De forklare mig det?«. »Det er én af kunderne, der har revet den af,« mente soldaten. Men det benægtede vi, der var jo ingen andre end vi to, og vi havde begge set, at den lige var hentet ind fra lageret. Den anden mand sagde, at han bestemt troede, at sålen lå et eller andet sted derinde. »Hvad mener du med det?«. »Jo«, sagde manden. »Jeg tror bestemt, sålen ligger et eller andet sted derinde, jeg har fået sådan en grim mistanke om, at den er kommet til skade inde hos jer. Men hvis I lader os komme derind og finde, hvad vi mangler, vil jeg hurtigt glemme mistanken. I modsat fald vil vi søge at få en forklaring på højere sted.« Soldaten slog døren i for at snakke

Smedeby. Ca. 1930. Foto: Bov Lokalarkiv. 1. Jørgen Lengers gård. 2. Chr. Lengers gård. 3. Hokkerups gård (eksisterer ikke mere). 4. Martin Møllers gård. 5. »Slottet«. 6. Middelens købmandshandel. Martin Møller solgte gården i 1936 til Jes Juhler, som solgte den i 1946 til Magnus Vest Hansen, nuværende ejer.

med sin kollega. Men efter en kort pause lukkede han op igen, viste hen på den store bunke og sagde: »Find så hvad I mangler, men hurtigt, det er straks middag.« Vi var hurtige i vendingen. Jeg fandt et par støvler, som var sammenbundne, men de syntes mig at være i meget god stand, så jeg lod den første, jeg havde fundet, ligge og bestemte mig for de to. Min medkunde fandt da også en venstre støvle. Vi betalte, skrev under på en liste og forsvandt. Soldaterne så meget sure ud, og for at trøste dem lidt sagde min kammerat: »Lad nu dette være jer en lære – så er jeg tilfreds.« Jeg tog afsked med ham udenfor, og sagde til ham, at jeg var meget glad for at have truffet ham, thi, om end jeg godt indså soldaternes bedrageri, havde jeg ikke været fræk nok til at sætte dem på plads.

Lageret, hvor jeg skulle have arbejdstøj, var også lukket til klokken et, så jeg gik i mellemtiden en tur op til marskandiserne i Mariegade. Men der var nu ikke noget, der interesserede mig videre. Det var jo også begrænset, hvor mange penge jeg havde med. Klokken et måtte jeg så til det omtalte tøjdepot. Der så nu mere forretningsmæssigt ud end i støvledepotet. Der var brede hylder, hvorpå der lå masser af bukser og jakker, alt sammen af brugte militæruniformer. Det meste

endog af de gamle blå uniformer. Over hver bunke stod, skrevet med kridt, et nummer, sandsynligvis for nogenlunde at angive størrelsen. Der var en venlig ung soldat, sandsynligvis en krigsinvalid, for han haltede på det ene ben. Han fik min seddel og smed straks et par bukser hen på bordet foran mig. »De passer«, sagde han. Det var brune manchesterbukser, i dag kalder man dem fløjlsbukser.

Jeg prøvede at række dem ud med armene – de skulle nok passe. De var vist kortet lidt op, kunne jeg se på sømmene på ben-enderne, men ellers så de slet ikke ud til at have lidt overlast. Jakken fandt han også hurtigt frem. Den var af blå uniformsstof, men den var sammensyet af nogle enkelte store stykker og så en hel mængde mindre stykker. Det var de alle, forklarede han mig, og det så de også ud til at være. Jeg måtte gerne prøve den. Det gjorde jeg, og den passede meget godt og følte sig lun og varm an. Jeg besluttede mig for de to dele, pakkede det hele sammen i min rygsæk, takkede ham for den venlige behandling og glemte heller ikke at betale og kvittere for modtagelse af tøjet. Jeg var meget godt tilfreds med min handel og begav mig muntert på vej hjemad. Jeg længtes efter at gøre mor delagtig i min glæde. Mor var meget godt tilfreds med mine indkøb. Hun glædede sig næsten mere end jeg. Jeg kunne nu se vinteren i møde med en vis sindsro.

Soldaterkonerne gik af og til, tre til fire ad gangen, til Flensborg og hjem søgte marskandiserne. Et stykke strikkeskjorte kunne oprimpe og garnet bruges til at strikke strømper af. Gamle frakker og jakker kunne sprættes op, vendes og syes børnetøj af. Intet undgik soldaterkonernes skarpe øjne. Også brugbart børnefodtøj kunne de undertiden støde på. Når de havde afgræsset marskandiserne, gik de ned og kørte med toget hjem. Udbyttet var ikke altid tilfredsstillende, men de havde haft en fornøjelig eftermiddag.

Lyngkoste

Jes Asmussen blev hjemsendt det år. Han havde været hårdt såret. En granatsplint havde ramt ham i hovedet og beskadiget hjerneskallen. I lang tid lå han på lazaret, men nu havde de altså fået ham på benene igen. Han var faldet en del af og var endnu sløj efter det lange lazaretophold. Men ellers var han den gamle igen. Han kunne dog foreløbig ikke optage sit gamle arbejde. I stedet for det manglende stykke af hjerneskallen havde de indsat en sølvplade, men den generede ham

ikke. Dora, hans kone, var ovenud lykkelig. Hun havde Jes hjemme igen, og han skulle aldrig mere i krig. Tiden blev dog Jes for lang, og han begyndte at lave lyngkoste. Der var en lille fabrik ude i Fårhus, som havde optaget denne industri. Af dem fik Jes de nødvendige træstykker, og de færdige koste aftog de også. Fiskebenskoste gaves der jo for længst ikke mere. Så prøvede man med lyng. De bestod af to stykker træ, foroven trekvart tomme tyk og forneden en tomme, de var tre tommer brede, og på indersiden var der riller, ca. en cm tyk og bred. I disse riller lagde man så små lyngduske. De to træstykker blev fast sammenpresset, formedelst to bolte. I midten af de to træstykker var der et hul til skaftet. Kosten blev forneden lidt afpudset og var nu egentlig færdig. De små lyngduske blev mest lavet som hjemmearbejde i akkord. Mitri, vor fange, og jeg begyndte også at lave dem for Jes. Det skulle være ung lyng, og vi hentede hver en sækfuld ude i Asmus Jessens mose. Vi indså dog ret hurtigt, at de penge, der var at hente der, var alt for små, og gav så op. Jes var heller ikke lang tid i den branche og holdt også op. Jeg har aldrig prøvet disse koste, for vi brugte de gammeldags riskoste. Men jeg kan tænke mig, at de kun havde ret kort levetid. Men de havde jo den fordel, at hvis lyngdusken var opslidt, kunne man bare sætte nye ind. Men i Smedeby fandt de nu ikke nogen fremtid.

Frosne kartofler

Da julen var overstået, havde vi ingen spisekartofler mere. Det vil sige, vi havde dem nok, men de var nedkullet sammen med læggekartoflerne. Vi gravede os ned til dem, og så viste det sig, at hele dyngen var frosset. Det var nærmest en katastrofe. Men Martin så lyst på sagen. Til foråret ville vi nok kunne få læggekartofler udleveret, og vi havde masser af gulerødder, som vi måtte vænne os til at spise i stedet for kartofler. Det med gulerødderne var rigtig nok. Dem havde vi et godt forråd af. Men disse store gule tingester var egentlig beregnet til hestene. Vi gav os allerede næste dag i kast med dem. Det skulle blive til mange dage, inden vi igen så kartofler. Efter et par dages forløb var vi så lede og kede af dem, at vi helst havde smidt dem bort. Og det blev værre og værre. Så vi længtes næsten mere efter kartofler end efter freden. Martin sagde, at der var ingen at få, men jeg tror ikke, at han har gjort sig megen ulejlighed i den sag. Måske kunne han godt lide gulerødder, men det så det nu ikke ud til

ved bordet. Kartoffler var ellers ingen særlig mangelvare, men vi fik altså ingen. Hver middag måtte vi sidde og gnaske disse gule krabater i os med megen ubehag. Jeg var sommetider ved at få kvalme derved, og den obligate rugvælling var ligefrem en delikatesse i sammenligning med dem. Rugvælling var i øvrigt vor hovedernæring. Den fik vi både morgen og aften. Om morgenen med to stykker brød til. Og om aftenen kun ét stykke, for det meste med quark på. Quark var en slags ost, som man lavede af skummetmælk, og den lod sig smøre lige som smør. Vel skulle vi aflevere alt korn, men vi beholdt dog sædekornet tilbage, og det plejede ikke at være så strengt udregnet, at der ikke blev noget tilovers til privat brug. Piger tilbragte megen tid med at dreje på kaffemøllen – rug til at brænde kaffe af og rug til vælling. Men tilbage til de frosne kartofler: Martin mente, når de blev kogt, ville svinene nok æde dem. De blev så rensset, og så sad kvindfolkene i mange dage og rev dem på et lille køkkenrivejern. Derpå blev den våde masse tørret i komfuret. Og da de var færdige, var der vist ingen i hele omegnen, der havde så meget kartoffelmel som vi. Vi fik i øvrigt ingen læggekartofler før i juni måned. Det var jo sent, men vi havde aldrig haft kartofler, der gav så stort udbytte, som disse. Det var vist nok industrikartofler. De var store og runde. Midde havde sørget for at lægge nogle til side og plantet dem i haven, hvor de fik en lidt bedre behandling. Også omkring første august fik vi nye kartofler på bordet. Det var vel nok en festdag. Folk, som ikke har prøvet det at undvære kartofler så længe, kan slet ikke tænke sig, hvilken lækkerbiskken det er efter så lang tid igen at nyde en simpel kartoffel.

De fleste mænd i kommunen mellem 20 og 30 år var nu indkaldt, så der var så småt mangel på arbejdskraft. De bedste heste blev også indtrukket. Vi skulle nu også aflevere halm. Jeg kørte to læs til Flensborg. Øvre i Jørgensby var der en hel fabrik, der ikke lavede andet end at skære hakkelse. Der lå store lagre af halm og tagrør udenfor. På mit spørgsmål om hvad de brugte tagrør til, svarede han, at hakkelse af halm blev blandet med hakkelse af tagrør. Jeg havde ondt af de stakkels heste i Flensborg. Så havde vores heste det betydeligt bedre. De led i det hele taget ingen savn – endnu da.

Igen gik vi en mørk og kold vinter i møde, næsten uden nogen belysning. I hjemmene sad man rundt om et »Hindenburg-lys«. Det var en lille dåse med et eller andet brændbart i. Ud af låget stak der en væge, og når man tændte den, gav den næsten lige så meget lys som en fakkell.

Hvert år op mod jul blev der iværksat store indsamlinger af »Liebesgaben« til frontsoldaterne. De første år havde også givet store resultater, men efterhånden var der jo ikke noget at samle ind. Og dog gjorde enhver familie sig de største anstrengelser for at glæde deres pårørende derude. Om det så kun blev til cigaretter, tobak, måske en ny pibe, et par enkelte hjemmebagte pebernødder eller et stykke sirupskage – en feltpostpakke skulle de have fra deres hjem.

Den hårde, lange vinter 1916-1917

1916-17 var en meget hård og lang vinter – ikke så meget med sne, men med hård frost. Den satte allerede ind en halv snes dage før jul. Og i hele julen kunne vi løbe på skøjter på Møllesøen; men ikke kun i julen. Hver søndag indtil påske, påskedagene indbefattet, løb vi på søen. Der var meget leben dernede. Fra Kobbermøllen kom de unge også. Der var nu også problemer med at løbe på skøjter. De fleste af dem var jo af den billige slags. Sålen blev klemt fast af en skrue, der var en vinkel på spændestykket på hver side af sålen. Den havde små takker, som bed sig fast i sålen. Ved hælen var der en kappe, der foroven endte i to spidser, som man skruede ind i hælen. Egentlig var de beregnet til også at spændes fast med remme, men remme var der ikke til at få. Så spændte man først fast om sålen, og derefter skruede man de to spidser på kappen fast ind i støvlehælen, så fast at det gav et knæk i hælen. Når man så tog et par skridt på skøjterne, så brækkede hælen af, og der blev ingen skøjteløbning mere den dag. Nå, så humpede man hjem med den afbrækkede hæl, fandt træskoene frem, opnusede en slæde og to pigstager, og så fornøjede man sig med at stage sig frem i voldsom fart, fra den ene ende af søen til den anden. Det var da også dejligt.

En gang imellem kom Kommerzienratens børn fra Krusågård med deres gæster ned på søen. De havde fået undervisning i skøjteløb og viste nu deres kunnen uden dog at blande sig med os. Vi stod måben-de og så på, når de udførte ottetaller både på det ene og det andet ben, både forlæns og baglæns og mange andre figurer. Men de havde jo også det bedste, der fandtes i skøjter.

Den hårde, lange vinter satte os langt tilbage med forårsarbejdet, så vi fik meget travlt, da det endelig efter påske blev tøvejr. Al forårs-sæd kom jo for sent i jorden, og det gjorde sig bemærket senere i høsten. Men vi gjorde altså, hvad vi kunne, og vi var knap nok fær-

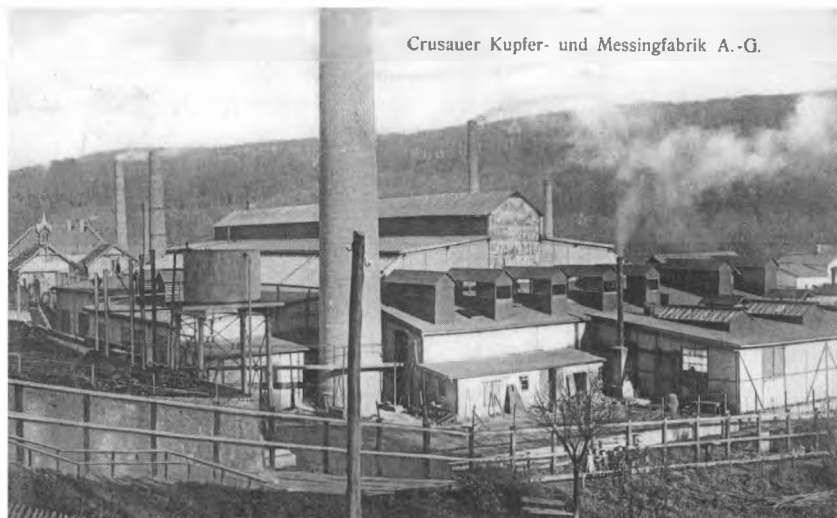
Vinterfoto fra møllesøen. 1920. Vinteren 1916-17 kunne man løbe på skøjter på søen helt frem til påske. Foto: Bov Lokalarkiv.

dige med såningen, så trængte høhøsten sig på, og den var lige så stor som sædvanlig. Vi måtte ofte strække dagene.

Messing-eventyret

I foråret lagde man et feltbanespor fra Kobbermølle op til Smedeby Station. På det skulle smeltemateriale køres til fabrikken, hvor man smeltede det og lavede granattændere af det. Jes Asmussen var igen begyndt på Kobbermølle, og med et par heste kørte han skinnemateriale. Senere, da de begyndte transporten, blev han der også og kørte tipvognene med hestene, når det gik op ad bakken, medens en anden mand fungerede som bremse, når det gik nedad. Snart kom de første vognladninger materiale. Det kom fra Belgien, hvor man havde beslaglagt alt kobber- og messingtøj. Herhjemme havde vi for længst afleveret disse ting, men det var ret begrænset, hvad man her på egen havde af disse sager.

I Belgien var det åbenbart anderledes. Børnene fortalte os om aftenen om alle de fine ting på tipvognene, som var blevet kørt gennem byen. De var helt ophidsede over alle de fine sager, de havde set. Efter fyraften gik vi så en tur op til stationen. Der stod fem tipvogne, som var læsset og færdige til transport næste morgen. Vi var mere end forundret over alle de ting, der var i vognene. Der var lysestager i alle størrelser, fra små sirlige på ti cm op til store svære på en meter, Kristus-figurer i samme størrelsesorden, der var små og større morte-

Koppermøllen. Postkort fra 1920'erne. Foråret 1917 blev der anlagt et feltbanespor til Koppermølle, hvorpå smeltmateriale skulle transporteres i vogne til fabrikken. Men undertiden fandt Arnold Johansen og de andre unge i Smedeby værdifuldt messingtøj i vognene på sporet! Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

re og stødere dertil, kobberkedler, vægtlodder, statuer og statuetter, klokker, skåle, dørplader, men det er helt umuligt at nævne alle disse ting her. Der var vist tusinder af forskellige ting. En meget stor part af dem kendte vi overhovedet ikke, og vidste ikke, hvad de skulle bruges til. Der var mange ting, som var hentet lige ud af forretningerne, prisen hang endnu på dem. En stor del var hentet ud af kirkerne, blandt disse var der mange store tunge figurer. Når vi fik øje på en lille fiks ting, puttede vi den i lommen, for kort efter at falde over én, som vi syntes bedre om. Så kasserede vi den første. Det blev ved i tre uger, og vi gik tro derop hver aften. Så holdt det pludselig op, og nu var det kun messingaffald, der kom. Det skete dog et par gange senere, at der kom sådanne brugsgenstande igen, og så var vi altid trofast på gåtur om aftenen. Vi stjal ikke ligefrem for vindings skyld, men vi lod dog gerne en lille ting, som vi syntes godt om, gå med. Det kunne være en lille fiks morter, som man så ofte skulle søge længe efter en passende støder til. Det kunne være en lille figur af en håndværker eller en landmand. Jeg har haft seks til syv styk, men de er for længst borte. Nogle har jeg foræret væk, andre har man franarret

mig. Jeg beholdt ingen af dem længe. Men vi så egentlig ikke noget forkert i at redde disse småting fra at blive smeltet om.

Engang var der løbet et par vogne af sporet og væltet nede ved slottet. De var begge læsset med små krucifikser af messing. Korset var indlagt med ibenholt, og derpå hang så en kristusfigur. De var meget smukke, og da de russiske fanger kom forbi, puttede de alle en håndfuld i lommen, så de havde til deres kammerater også. De blev så hængt op over deres seng. Det var ganske vist ikke det kors, de brugte i Rusland, sagde Mitri, men i krigstid så Vorherre vist ikke så nøje på sådanne småting. Jeg vil dog tilstå, at vi også en gang imellem puttede nogle vægtlodder i lommen, som vi så senere afleverede hos Ulrich i Bov. Vægtlodder og dørgreb fik man særpris for, men det blev dog kun til småpenge. Så meget om messing-eventyret. I øvrigt havde de en vogn stående deroppe uden tippelad. Den lånte vi sommetider om aftenen og foretog halsbrækkende køreture ned ad bakken med.

På session

I februar 1917 var jeg 17 år og skulle til session i marts måned. Det foregik i Hotel Nordischer Hof, det nuværende Flensborghus. Vi blev opstillet ude i gården, og en underofficer råbte navnene op, som vi højt og tydeligt skulle besvare med: »Her!«. Så råbte han pludselig: »Johannsen, Jørgen«. Jeg agtede ikke der på, og der var ingen andre, der svarede. Han trak vejret dybt, og så kom det brølende igen: »Johannsen, Jørgen«. Så blev jeg vågen. Jeg havde, som så mange andre, to fornavne: Jørgen og Arnold. Dette Jørgen blev dog aldrig brugt, men underofficeren brugte det altså. »Her!«, råbte jeg af mine lungers fulde kraft. Han så meget bøs ud, men så brød han løs: »Står denne mors dreng ikke der og holder hele felttoget op ved at sove under andagten? Bare jeg kunne få ham 14 dage under behandling, så ville han vide, hvornår man skulle være vågen, og hvornår man ikke måtte sove!«. Jeg var vel egentlig sluppet billigt. Ved undersøgelsen fik jeg udsættelse et år. Vi var kun 4-5 stykker, der foreløbigt slap fri. Jeg var kun lille og spinkel, jeg var i det hele taget meget langsom i opvæksten. Jeg kan ikke huske, om jeg var glad eller ked af afgørelsen. Jeg længtes jo ikke efter fronten, men jeg ville lige så gerne være soldat som alle de andre, der nu sad inde i restaurationerne og sang

Arnold Johannsen blev omsider soldat i 1922: dansk arbejdssoldat ved hjælpetropperne. Foto: Chr. Johannsen og Else Ebjerg.

om »Stolzen Fels am Rhein«. De lykønskede mig og sagde, at jeg vel nok var en heldig kartoffel, men de mente det slet ikke.

I foråret 1918 skulle jeg igen til undersøgelse på Junkerhohlweg-Kaserne. Der var ingen andre end lægen og mig. Jeg kendte straks lægen igen. Det var Oberstabsarzt Schumacher fra Broager, som havde ligget i kvarter hos os ved krigens udbrud. Men han havde selvfølgelig ikke lagt mærke til mig. Han kom til den mening, at jeg havde gjort fremskridt; men jeg måtte hellere få yderligere seks måneders frist. Egentlig var jeg vist ked af det. Det var jo sådan dengang, at en mand, der ikke havde været soldat, ham hæftede der altid noget mindreværdigt ved. Efter Genforeningen skulle jeg endnu en gang til session, denne gang hos det danske militær. Og det var mig en stor tilfredsstillelse, at jeg blev udtaget til infanteriet. Otte dage senere fik jeg meddelelse om, at jeg havde trukket frinummer – så brast den

Chr. Lengers ejendom i Smedeby. Chr. Lenger blev meget hårdt såret i krigen og kom sig aldrig helt over den hårde medfart. Men med lejet arbejdskraft og Lengers dygtige styring lykkedes det at få gården bragt tilbage i sit gamle leje igen. Ca. 1916. Foto: Bov Lokalkiv.

drøm. Atter otte dage senere kom der meddelelse om, at der skulle indkaldes 400 mand fra Sønderjylland til hjælpetropperne, og blandt dem var også jeg. Der var besked om, hvor og hvornår jeg skulle møde. Og den sommer var jeg så arbejdssoldat. Det var jo ikke noget elitekorps, men immerhen – jeg havde dog været soldat.

Men tilbage til 1917. Christian Lenger kom hjem. Han var blevet meget hårdt såret og lå i lang tid på lazarettet. Men nu havde de fået ham så vidt sammenflicket, at han kunne hjemsendes. Naturligvis var han faldet meget af, og han led vel også endnu under eftervirkningerne af den frygtelige medfart, han havde fået. Men han kunne dog godt gå rundt i byen og underholde sig med gamle bekendte. Det mindede om gamle dage, når han igen gik rundt med den halvlange pibe. Sit gode humør og snakkesalighed havde han endnu i behold. Han lejede en dygtig karl, og så holdt de to piger, og under hans styre varede det ikke længe, før gården igen lå i sit gamle leje. Men fysisk var han ikke mere den samme. Han havde ikke mere de samme kræfter som før. Han blev ikke ret gammel. Han døde vist omkring 1935. Men han havde dog endnu haft nogle gode år sammen med Marie, hans kone.

Karl Smed, smedens søn, blev også indkaldt. Og efter en meget kort uddannelse blev hans deling sendt til vestfronten. Karl ville gerne være soldat og også gerne gøre en indsats ved fronten. Det blev nu ikke til ret meget, for en halv snes dage senere var han allerede død og begravet. Karl havde været en meget god ven for mig, og jeg var dybt bedrøvet. Værre var det dog for hans forældre. De havde sat store forhåbninger til ham, som med et slag var tilintetgjorte. Især hans mor havde meget svært ved at komme over det.

Min bedstefar, mors far, boede nede på »Slottet« (se side 60), og mor gik hver dag ned og syltede og kogte lidt for ham. En dag hun kom derned, var han helt ude af sig selv. Han havde fået et brev fra admiralitetet. Han var ikke så bevandret i det tyske, og mor læste brevet for ham. De skrev, at ubåden, som Kisse, min fætter, gjorde tjeneste på, havde overskredet tiden, hvor den skulle være tilbage, med flere uger. Og da de intet havde hørt fra den, måtte de antage, at bådens tapre besætning, deriblandt Kisse, var gået under og havde fundet heldedøden for Tysklands ære. Bedstefar var helt slået ud. Kisse havde været hans ét og alt. Kisse var forældreløs. Indtil han var en halv snes år, levede hans mor endnu, og de boede hos mine bedsteforældre. Da bedstemoderen også døde, huserede de to alene. Kisse sørgede for madlavningen, hvilket han var dygtig til. Efter konfirmationen kom han i maskinbyggerlære, og ikke længe efter brød krigen ud. Kisse kom til marinen og meldte sig til ubådsstyrken. Før hans første togt havde han en kort orlov og var hjemme for at tage afsked. Jeg var ikke hjemme, da han besøgte os og gik derfor ned på »Slottet« for at tage afsked. Kisse havde altid stået som et forbillede for mig. Da jeg kom ind i den lille stue, stod de to overfor hinanden, begge meget alvorlige. Bedstefar lagde et par gange hånden på Kisses pande, og af og til slog han kors over dennes bryst, alt imens han fremsagde et længere ritual. Det varede lidt, før det gik op for mig, at det var det, man kaldte velsignelse, som man dog næppe brugte mere dengang. Efter at have endt ceremonien tog de afsked med hinanden, og jeg tog også afsked med Kisse og ønskede ham altid god fart. Derpå gik Kisse op til stationen. Han havde været på adskillige farter, og hver gang han var i havn, skrev han. Men nu skulle han altså være borte. Bedstefar græd og klagede ustandselig, men det ændrede jo ikke noget.

Sent på efteråret var jeg beskæftiget oppe i Jacobslyken. Pludselig så jeg bedstefar komme humpende op ad markvejen. Jeg blev urolig –

hvad kunne der nu være hændt, siden han, der havde så svært ved at gå, kom herop. Jeg løb hen til hegnet for at spare ham for noget af vejen. Da han kom nærmere, så jeg, at tårerne løb ham ned ad kinderne. Fuld af bange anelser spurgte jeg ham, hvad der var i vejen. Han kunne dårligt tale, så bevæget var han. Meget usammenhængende fik jeg at vide, at der var kommet et brev fra Røde Kors med meddelelse om, at Kisse var i live og befandt sig i en engelsk fangelejr, og at han om kort tid ville få lejlighed til selv at skrive hjem. Jeg var lidt i vildrede, fordi bedstefar græd sådan, og mente at han ikke skulle græde. Når krigen var forbi, ville Kisse jo komme hjem igen. »Det er af glæde, min dreng, det er af lutter glæde, jeg græder. Jeg kan næsten ikke bære al denne glæde alene«. Jeg var også glad både på Kisses og bedstefars vegne. Bedstefar ville nok få lettere ved at bære denne glæde, end den sorg budskabet fra admiralitetet havde bragt ham. Nogle måneder senere kom der også brev fra Kisse. Han skrev ikke meget, men de havde det dog forholdsvis godt, og han havde jo nu berettiget håb om at komme hjem igen. Krigen var for ham til ende.

Tilslutning til kraftværket

Den største begivenhed i sommeren 1917 var dog tilslutningen af Smedeby til kraftværket i Flensborg, som skulle være tilendebragt inden vinterens komme. Allerede i juli så vi masterne på vej fra Bov til Smedeby. En mast for hver dag – men mere kunne det vel heller ikke blive til. De var fem mand om det, og til hver af de store lange master skulle der graves et meget dybt hul, og der var meget forskellig jord at arbejde i. Masterne måtte ikke stå for dybt og heller ikke rage højere op end et vist metermål, og så skulle de stå lige og vandret. Det var nok et hestearbejde at rejse de lange svære master, for alt foregik jo med håndkraft dengang. Men de nærmede sig langsomt dag for dag. I september kom der mere fart over feltet. Et par mandfolk begyndte bygningen af en transformator nede ved Pebergade tæt ved vores hestestald, og den lille bygning skød hurtigt i vejret. Så kom elektrikerne for at ordne installationerne. De begyndte ved stuehuset, hvor de blev færdig i løbet af en uges tid. Der var en udlært elektriker, Kirchenbauer, han var sydafrikaner og skulle ikke være soldat. Han var vist meget dygtig. Så var der lærlingen, der hed Kunze. Han gik mest og snusede rundt efter noget spiseligt. De skulle have kosten hos os, men Kunze sagde rent ud, at kosten hos os var

meget miserabel. Han mente, der absolut måtte findes et sted, hvor de røgede pølser, skinker og flæskesider blev opbevaret. Vi så jo aldrig noget til disse ting, efter de var kommet hjem fra røgeriet, men mente dog, at de sandsynligvis lå i det store aflåste skab, der stod til højre i spisekammeret. Det havde han opdaget. Han havde to gange stået i dybe tanker foran skabet, mens de arbejdede i huset, og begge gange var husholdersken dukket op og havde forklaret ham, at de absolut ikke trængte til lys i selve skabet. Da Kunze ikke mente, at han kunne klare sig med den kost, vi fik, gik han hver aften, når pigen begyndte at malke, ud i stalden og tyllede al den mælk i sig, han kunne. Han skulle også gerne have noget med hjem om aftenen – om ikke andet så et par kartofler, lidt rug og et par æbler og pærer.

Så snart de var færdige inde i huset, gik de i gang i staldbygningen. Det gik egentlig hurtigt. De befæstigede to rækker små isolatorer ved væggen. På dem vikled de på den ene række en rød og på den anden en sort isoleret tråd. Ikke noget med som nu til dags, at ledningen skulle være beskyttet af et rør.

I kostalden blev der afsat to lampesteder, et ved hver side, og et i hestestalden. De øvrige små rum fik også et lampested, og i loen blev der anbragt en lampe helt oppe under taget. I løbet af godt en halv snes dage var de færdige og flyttede til den næste gård.

Det var dog kun landbruget, der fik strøm. Det var vist hovedsagelig for tærskningens skyld, det hele blev anlagt. De mange små selskaber, der ejede tærskværker, havde alle benzolmotorer, og benzol fandtes ikke mere. Når jeg nævnte, at elektrikerne var færdige hos os, så er det ikke helt korrekt. Ude i staldbygningen var der endnu ingen afbrydere, og det ville nok være noget, inden den slags afbrydere kunne fås. Men Kirchenbauer vidste råd. Han skrællede et par ender isolering af de to tråde, der skulle forbindes med de kommende afbrydere, bøjede de afskrællede tråde om til hager, og når vi så hagede dem sammen, skulle der være lys. Det var der også, viste det sig senere. Der var bare den ulempe ved det, at når man om aftenen i mørke famlede efter de to ender, kunne man godt risikere at berøre den strømførende ende, og det gav en ubehagelig overraskelse. På den anden side – så blev man jo med ét lysvågen.

Anlægsarbejdet gik rask frem. De svære højspændingsledninger blev udrullet, isolatorer påsat masterne. De nødvendige apparater til transformatoren blev indsat, og først i oktober var det så vidt, at vi på Martins gård kunne tænde den ny belysning. På de andre gårde

var de længe færdig med installationen. Det var et stort øjeblik, da Kirchenbauer trykkede på afbryderne. Han kontrollerede først beboelseshuset, det ene rum efter det andet. Alt var i orden. Derinde havde de afbrydere i hvert rum. Ledningerne var også indlagt i tynde rør, og ikke, som i udbygningerne, bare trukket på ruller langs væggen. Efter at have kontrolleret beboelseshuset kom han ud i staldbygningen. Han hagede de to ledningsender sammen, der gjorde det ud for afbryder, og straks brændte lampen. Den sad højt oppe under taget og strålede sit skarpe lys ud over hele det lange loft – fra den ene ende til den anden – undtagen de steder, hvor det ikke kunne komme til for hø- og foderbunker. Vi tabte helt mælet af lutter forundring. Det var mere, end vi kunne begribe, dette med elektricitet. Men efterhånden gik vores stumme forundring over til vild begejstring. Det var jo ganske vist menneskeværk, men dog følte vi det som et stort under. Alle rum blev afprøvet, og alt var tilfredsstillende. Forbi var det med denne famlen rundt i mørke om morgenen og om aftenen, forbi med genstridige karbid- og spritlamper, ja selv i karlekammeret havde vi ikke brug for det lille beskedne »Hindenburg-lys«. Man glædede sig ligefrem til at komme i gang næste morgen med staldarbejdet i dette lysorgie. Det viste sig da også, at arbejdet om morgenen nu kun tog den halve tid, og så var det endda bedre udført. Naturligvis blev vi ikke ved med at gå rundt og være begejstret, men vi blev dog ved med at have glæde af forandringen.

»Treffpunkt« i hestestalden

Hestestalden havde altid været »Treffpunkt« for de unge om aftenen, når den mørke tid kom. Der var lunt, og den ene ende var pakket med rughalm, som vi bundtede sammen og sad på. Så sad vi der og underholdt os, det bedste vi kunne. Også her var det dejligt at have lys. Vi kunne spille kort, vise hinanden vore små nyerhvervelser, kunne en gang imellem øve os lidt i dansetrin – ja, der var så meget, vi kunne få tiden til at gå med. Ganske vist havde Martin indskærpet os at spare på lyset, men så længe hestene skulle affodres, skulle vi da bruge lys. Og desuden skulle Martin jo af sted klokken otte til Bov til lejren, hvor han skulle være om natten. Han kunne således ikke få ondt af, når vi brugte lys.

Høsten var besværlig det år. Vejret var så lunefuldt. Endnu midt i oktober gik vi oppe på skrænten ned til Majskoven og løsnede negene

med blandfoder op og strøede dem lidt ud til den sparsomme solvarme og til vinden for at få dem til at tørre, for så bagefter at binde dem sammen igen og hurtigt få dem hjem. Kornet, der kom ind, var ikke alt sammen lige godt bjerget, men da vi siden i oktober fik tærsket, var Martin dog i det store og hele tilfreds med udbyttet. Til tærskværket havde man nu fået en kraftig elektromotor i stedet for benzinmotor. For os var det ikke til nogen fordel, syntes vi. Den gamle benzolmotor lagde af og til en pause ind i arbejdet, når den strejkede lidt. Så lå vi i halmen og hvilede os så længe, indtil den og smeden var blevet enige. Den nye derimod blev ufortrødent ved, fra klokken otte om morgenen til klokken tolv om middagen, og så igen fra klokken et til klokken fem. Det spillede faktisk heller ingen rolle, om det blev mørkt, for nu havde vi jo elektrisk lys.

Kålrabi-vinteren 1917-1918

Havde kornhøsten været vanskelig, så var roehøsten ualmindelig god. Den berygtede kålrabi-vinter 1917-1918 stod for døren, og især kålrabi havde vi usædvanlig mange af, langt ud over hvad vi selv havde brug for. Witt nede på gården² i Waldemarstoft, den der ligger nede i dalen, havde indrettet et tørreri for roer, og jeg kørte mange læs derned, hvor der blev lavet Dørrgemüse af dem. Det var jo næsten ved at blive Tysklands hovedernæring, især for småfolk i byerne. Nu bagefter synes man, at det egentlig ikke er til at forstå, hvad folk kunne gå igennem dengang uden at murre. For noget som helst håb lå der ikke mere forude. Men de fandt sig i det, endda ikke helt uden humor. Således havde man lavet en ny del til katekismussens trosbekendelse, af hensyn til kårabien. Den lød således:

Ich glaube an die Streckrübe
 Die allgemeine Ernährung des deutschen Volkes
 Gelitten unter dem Wucher der Bauern
 Gesammelt, getrocknet und begraben
 Und wieder auferstanden als Dörrgemüse
 Von dannen sie kommen wird
 Als Brotaufstrich für Deutschlands Heldensöhne.

2. Gården hedder nu Oldemoorstoft.

Men ellers var det nu meget sløjt med humor. Det var mere usikkerhed og frygt for fremtiden, der greb folk, når aviserne søgte at berolige ved at henvise til alle de varer, vi kunne få fra Rusland, så snart forholdene dér faldt til ro. Men de faldt jo ikke til ro, tværtimod blev der stadig mere uroligt i Rusland.

Julen 1917 blev ikke bedre end det foregående år. Der blev pyntet lidt på den med sirupskager. Mange husholdninger havde plantet sukkerroer i deres haver, i begrænset antal selvfølgelig, og nu op til jul blev der kogt sirup af dem, og så bagte man småkager, hvis man kunne få fat i lidt mel. Vi fik som sædvanlig langkål med svinehoved. Mitri var spændt på, om der igen gav en snaps til. Det gjorde der, men den var nu ikke som den russiske vodka. Vodka spillede i det hele taget en stor rolle i Mitris hukommelse. Også ved fronten havde de ofte fået vodka, især når de skulle angribe. Af den russiske vodka blev man uhyre krepka³ og længtes kun efter at gå i kast med tyskerne. Men der var alt for mange tyskere, og de blev næsten altid kastet tilbage.

Jeg fik en jakke til jul nede på gården. Den havde de syet af et af de mange hjemmevævede lagner, der lå i kister oppe på loftet. Den var ganske vist ikke meget bevendt til årstiden, og kuløren var heller ikke så praktisk, men jeg var dog glad for den. Mitri fik et par nye bukser. Det kom Martin nu billigt fra, for det var jo fangetøj, og det kostede ham ikke noget. Men Mitri glædede sig dog over dem.

Kort efter jul blev Christian, vores forkarl, indkaldt og kom til Rendsborg. Han besøgte os en gang, han var hjemme på lørdag-søndagsorlov. Det var sidste gang, vi så ham. Vi savnede ham meget. Han var en meget dygtig medarbejder og havde et meget omgængeligt væsen.

Også Theodor Lenger, der havde flere års krig i Rusland bag sig, var nu kommet til Frankrig og fandt døden der. Husholderskens bror, Hans, faldt også i Frankrig. Der var efterhånden faldet mange fra sognet, og der kom stadig nye til. Det var lige som om, det gik mest ud over de helt unge. Man sagde, at de ikke fik tid til at vænne sig til og tilpasse sig forholdene derude, inden de var borte. For der var jo adskillige, som havde været igennem det i flere år og endnu ikke havde taget skade. Der var åbenbart også en del, der skulle læres.

3. Russisk udtryk, som betyder stærk.

Vi fik arbejdet på gården gjort, også uden Christian. Der måtte så strækkes lidt på dagene. Vejrforholdene var ikke dårlige, og høsten var normal.

Kapitulation og afmønstring

Helt uventet dukkede der pludselig rygter op om strejker i Polen og om opstand blandt marinen. Man ville ikke tro, at sådan noget kunne ske i Tyskland. Men rygterne viste sig at være rigtige. I Kiel var der ligefrem revolution, og den bredte sig hurtigt og nåede også Berlin, hvor det kom til kamp. Også ud til fronten nåede uroen. Disciplinen faldt, og efterhånden gik der opløsning i det hele. I Smedeby så man med bange anelser på begivenhederne. Ville det gå som i Rusland? Man ville ikke tro det. Det tyske folk var et udpræget loylydende samfund, der ikke nærrede anarkistiske tilbøjeligheder. Men det ville ikke gå af uden svære brydninger, ja, de var der jo allerede. I Berlin kæmpede marinen mod infanteriet, og overalt søgte marinen at afvæbne og demoralisere tropperne. Der var ingen anden udvej end at søge våbenhvile. Den kom også i stand på de allieredes betingelser. Kejseren stak af til Holland. Der var vist ingen, der havde ventet sig andet af ham. Han havde i hele krigen ikke spillet nogen rolle.

Efter kapitulationen begyndte så afmønstringen af de mange soldater. De blev alle hjemsendt, undtagen et par af de yngste årgange. Et voldsomt trafikkaos begyndte. Mange lod sig slet ikke afmønstre først, men begyndte rejsen på egen hånd, som de gik og stod. Kun geværet lod de blive. De stormede togene, der gik i den rigtige retning. Ind imellem tog de en fodtur, indtil de fandt et andet brugeligt tog. Men hjem kom de alle efterhånden, den ene efter den anden. De, der blev afmønstret fik enten en grå uniform af den nye Litewka model, som ikke havde de mange knapper og andre militære indretninger, eller de fik et sæt gråt tøj i civilt snit, et enradet jakkesæt, der absolut ikke havde noget moderne anstrøg. I hjemmene herskede der stor glæde. Krigens følger forsvandt ikke, men var da ligesom lidt lettere at bære for konerne. Der kunne godt være lidt problemer med børnene i første omgang. De 2-3 årige og 4 årige børn kendte jo egentlig slet ikke deres far. Han havde været hjemme på orlov et par dage om året, uden at de lærte hinanden at kende, og så snart han var rejst, var han også glemte. Nu gik han her i sit gamle civile kluns, og det så slet ikke ud til, at han ville rejse foreløbig. De havde lidt vanskeligt

Middes købmandshandel, som lå tæt på Martins gård i Smedeby. Ca. 1910. Foto: Bov Lokalarkiv.

ved at vænne sig til ham som et familiemedlem, der oven i købet gjorde krav på at være familiens overhoved. Men det jævnedes sig dog hurtigt.

Nye tider

I byerne var der stor arbejdsløshed, men herhjemme var der arbejde nok. Kommerzienrat Hübsch på Krusågård, der ejede mange ejendomme her på egnen, beskæftigede flere hundrede mand ved anlægsarbejde og byggeri. Skovvæsenet indstillede også flere hundrede til brændefældning. Vejevæsenet brugte folk – jo, arbejde var der mere end nok af. Det kunne ofte være drøjt nok med en lang arbejdsvej, for cykel fandtes selvfølgelig ikke. Også levnedsmiddelforsyningen ændrede sig foreløbig ikke meget, men det blev da heller ikke værre. Alt i alt så man dog hen til lidt lysere tider, skønt man var forberedt på, at de endnu lå langt borte. Og så behøvede ingen mere at gå i stadig angst for sine pårørende ude ved fronten. Alene det var for mange det vigtigste.

De nye herrer indførte også nye skikke. Arbejdstiden blev fastsat

til otte timer daglig. Vi ved landbruget mærkede nu intet dertil. Valgret gjaldt nu også for kvinder, og alderen blev nedsat til 18 år. Partierne fik frie tøjler, og der opstod et utal af dem, som alle lovede at føre Tyskland imod bedre tider, skønt ingen endnu røbede, hvilke uhyre erstatningskrav de allierede var ved at brygge sammen. Det viste sig senere at være i så uhyre dimensioner, at ingen kunne fatte deres omfang. Den senere tyske regering bekendtgjorde dem derfor kun stykvis for ikke helt at tage modet fra folk. Der blev valgt en nationalforsamling, der skulle forsøge at bringe de mange partier under én hat og udarbejde en ny forfatning. Så skulle der vælges en ny rigsdag, en regering og en præsident. Det lykkedes også efterhånden at få dette arbejde gjort, og Tyskland havde nu en regering med et rekordantal partier – der var i hvert fald over 20.

Forordningen om at heste ikke måtte slagtes, så længe de kunne støtte på benene, blev ophævet. Og dermed var vejen fri for gamle Lisas sidste gang. Hun var nu efterhånden helt opslidt. Hun var så træt, at hun om natten ofte lagde sig, og vi havde et forfærdeligt mas med at få hende på benene og få hende rensset, men nu kom dog enden på hendes lidelser. Lisa var ikke en hest, man blev gode venner med. Hun var altid arrig over et eller andet og viste det tydeligt ved at vise sine store tænder frem, når man forsøgte at være god mod hende. Men hun havde dog i omtrent 20 år stået troligt på gården, havde givet os flere gode føl – skønt vi ikke fik megen glæde af dem, da flere af dem måtte med i krigen. Jeg var oprigtig ked af det, da hun drog af sted. Hun havde ikke fortjent en sådan ende at blive opslidt så at sige til sidste trevl og så blive ført til slagtegården. Men det var vel det bedste – arbejde kunne hun ikke mere.

De mange politiske partiers energiske propaganda smittede også af på beboerne i Smedeby. Folk, som før altid havde snakket udenom al politik, begyndte pludselig at få et politisk standpunkt, som de ivrigt søgte at påsnakke deres venner og bekendte. Og de stod helt uforstående, når man afviste bestræbelserne og fremholdt et andet parti som det eneste saliggørende. Man kunne godt blive lidt sur på hinanden, men det fortog sig dog ret hurtigt.

Der var også en anden mani, der greb folk. Under krigen havde der ikke måttet festes og danses. Nu var denne lov ophørt, og der opstod pludselig en trang til at indhente det forsømte hurtigst muligt. Overalt var der nu dans om søndagen. Også i Bov Kro, hvor der før krigen bare havde været bal 5-6 gange om året, var der nu dans hver

søndag, og den var godt besøgt hver gang. Ved indgangen til salen hang der en stor plakat, der bekendtgjorde, at dans i jernbeslået fodtøj var forbudt, hvilket der vel ikke var noget at sige til. Kromanden stod ofte og lyttede opmærksomt ud over salen efter fordægtige lyde. Fik han fat i en synder, trak han ham hen foran skiltet, og gav ham valget mellem at forlade salen eller at trække støvlerne af og danse i strømpesokker. De fleste valgte nu det sidste. Mange var nu på forhånd indstillet på at danse i strømpesokker og havde derfor et par overtræksokker med. Stemningen var altid meget høj og alle aldersklasser fra 17-18 til 50 år deltog. De stærke drikke havde ikke rigtig fået indpas endnu. Man drak vin eller bowle, der også bestod af forskellige slags vine. Men rigtig berusede personer var dog sjældne. Ude i gæstestuen var stemningen som regel også ret høj. Her hengav man sig mere til politik, og det var vanskeligt at komme til en fællesnævner, da enhver havde sin ufejlbarlige mening. Enkelte havde endog to. Henimod foråret ebbede denne forlystelsessyge dog ud. Man havde vel indhentet det forsømte fra krigsårene.

I levnedsmiddelforsyningen skete der så godt som ingen forbedringer. Men ellers skete der dog lidt hist og her. Hver kommune fik sit arbejder- og bonderåd, valgt af folket, som det hed. Ved valget i Smedeby Kommune bestod folket, der strømmede til valg, kun af fire arbejdere. Det var Klaus, Jørgen Heel og min far. Den fjerde husker jeg ikke mere. De tilstedeværende blev enstemmigt valgt til arbejdernes medlemmer af rådet, idet de alle stemte på hinanden. På bondesiden var det straks lidt vanskeligere, fordi der ingen bønder var mødt. Men man enedes dog om at vælge Jørgen Lenger som formand for rådet og som repræsentant for bondestanden, skønt han slet ikke var der. Men han var jo dog den bedst egnede, fordi han var vant til at føre kommunens anliggender. Af protokollen fra et af disse møder fremgik det, at Jørgen Heel havde stillet forslag om at stille et ultimativt krav til arbejder- og soldaterrådet i Flensborg om omgående at forhøje smørrationen for Smedebys befolkning fra 50 g til 75 g om måneden. I modsat fald ville Smedeby spærre sine grænser for al aflevering til Flensborg. Men dette ultimatum blev dog ikke sendt ind til Flensborg, og rådet i Flensborg har nok aldrig fået at vide, hvilken frygtelig situation de derved havde undgået.

Afsked med fangerne

Et par dage hen i januar, Mitri og jeg havde lige indfundet os til aftensmad, kom der to soldater ind i køkkenet. De var fra fangelejren, sagde de, og ville tale med Martin. Martin sad inde i sin stue og var i gang med sin eksklusive aftensmad. Siden revolutionen brød ud, havde ingen af deres foresatte ladet sig se. De var nok blevet afskeditget, men der var nu ingen, der savnede dem.

Husholdersken, Midde, var lidt i vildrede med, hvad hun skulle gøre. Martin ville sikkert ikke have dem ind i sin private stue. Hun gik dog ind og anmeldte besøget. Martin kom ud, satte sig for bordenden og bød de to sidde ned på bænken. Han beordrede Midde til at stille et stykke brød og en tallerken hen til hver af dem. De to tog for sig af brødet og rugvællingen, og alt imens forklarede de Martin, at fangelejren i nær fremtid ville blive opløst. Martin var glad og overrasket og ville vide, hvornår det kunne ske. Det kunne de dog ikke sige noget om, men det ville sikkert ske indenfor en måned. Martin var glad. Så kunne han afmønstre og behøvede ikke mere haste til Bov for at være der om natten. Der ville komme en højere ansat, når det var så vidt, men vagtmanden skulle have listen over alt inventar, lager af fangetøj med mere klar til den tid. Så ville de få nærmere besked om afmønstringen. Den ene soldat henvendte sig til Mitri: »Bald nach Hause«, sagde han, »nach Shilata«. Jeg måtte oversætte: »Na domoi (hjem), 1 Monat. Virno? (virkelig?)«. Jeg stadfæstede det endnu en gang. Mitri, der ellers aldrig tabte fatningen, var synlig let rørt. »Na domoi, na Shilata«, sagde han lavmælt, og hans øjne fik et nærmest drømmende udtryk. Så fattede han sig hurtigt og kom i tanke om, at han endnu ikke havde takket Vorherre for aftensmaden. Hurtigt korsede han sig og fremsagde sin taksigelse. Han føjede en hel del til den, hvoraf jeg kunne forstå, at det var en tak for den gode nyhed. Skønt Mitri, efter sin egen mening, var en god bolshevik nu, afbrød han absolut ikke forbindelsen med Vorherre – man kunne jo aldrig vide. Soldaterne takkede for mad og tog afsked. Mitri havde også travlt nu, for han havde næsten ikke tid til at vente på Martin for at komme op i lejren og dele nyheden med kammeraterne. Det faldt ham svært at komme gennem måneden uden yderligere bekræftelse af meddelelsen, men Martin beroligede ham. Der var intet at tage fejl af. Vagtmændene havde jo også modtaget besked på, hvilke forholdsregler de skulle træffe.

*Pasfoto af Arnold
Johannsen fra
1960'erne. Foto:
Chr. Johannsen og
Else Ebjerg.*

Og endelig – et par dage hen i februar, var det så vidt. Martin og Christian Jørgensen skulle transportere fangerne ud til banegården i Flensborg, og efter afleveringen ville de blive afmønstret. Martin gik op til Bov og kom senere tilbage med otte fanger. De skulle køre med vort køretøj. Vognen blev tilrigget, så de kunne sidde ned. Martin ville køre med Christian Jørgensen, men jeg kunne godt køre forud, de ville nok snart være der. Jeg skulle bare køre op til Kieler-banegården og vente der, til de kom, men fangerne måtte ikke forlade vognen. Midde kom ud og overrakte Mitri en pakke. Jeg skønnede, at der var et halvt brød i den. De fleste andre fanger havde også fået lidt proviant med til rejsen. Vi kørte så. Fangerne var glade, og de sang næsten hele vejen, undtagen hvor der var stenbro. Jeg kørte ned langs havnen i Flensborg. Det var en diset dag, og der lå endnu sne-sjap på jorden. Jeg skammede mig ved at vise Flensborg frem – huse-ne stod der uvenlige, grå og forsømte. Der var ikke meget liv ved havnen, og der lå da også kun et par mindre skibe, som ikke forsøgte

at imponere nogen. Oppe ved banegården holdt et langt tog med lukkede godsvogne. I den forreste ende var man ved at kravle ind i dem. Langs resten af toget stod i lange rækker fanger opstillet med små mellemrum mellem hvert hold, og foran hvert hold stod vagtfolkene.

Jeg indskærpede fangerne, at de ikke måtte forlade vognen, og at de andre nok straks ville møde op. Det varede da heller ikke længe, før de kom. Martin gik hen foran ved toget, hvor der nok var en slags kontor, og kom tilbage med en soldat. Fangerne måtte nu stille op i to rækker for enden af de andre, og soldaterne begyndte et næsten langtrukket arbejde med at læse deres navne op. Transporten fandtes i orden, og han gik hen i den forreste ende, hvor den åbenbart skulle godkendes. Jeg måtte godt køre hjem, sagde Martin, de skulle jo endnu havde deres afmønstring i orden. Ivan Stupiz rakte hånden ud for at sige mig farvel. Han var meget bevæget, gav mig hånden og sagde: »Auf Wiedersehen, jeg aldrig glemme Smedeby, folk i Smedeby så god ved stakkels Ruski«. Jeg sagde: »Auf Wiedersehen« – skønt der nu absolut ingen chancer var for et gensyn – og vendte mig mod Mitri. Han trykkede min hånd: »Dosvedanje Arnold« – »Dosvedanje Mitri«. Dermed var vore veje skilt. Jeg ved ikke, om de er kommet velbeholdne hjem, men jeg ønskede det af hele mit hjerte. Det blev sagt, at ved grænsen, hvor fangerne skulle overgives til Rød Front tropperne, indrullerede man dem uden videre i Røde Armé. Men der blev nu fortalt så meget om Rusland, det var vel ikke alt sandt. I hvert fald håbede jeg det bedste for vore fanger. Jeg kørte langsomt hjemad. Jeg blev helt nedtrykt undervejs. Livet på gården forekom mig pludseligt at være så ensformigt og trist, og jeg besluttede at rejse fra den. Der var jo nok andet arbejde. Til 1. april 1919 gjorde jeg alvor af tanken. Da havde jeg også tilbragt seks år på gården.

Ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland 1918-1920

af KAJ SØRENSEN

Det var et væsentligt spørgsmål i forbindelse med Genforeningen i 1920, hvordan det danske uddannelsessystem skulle indføres i den genvundne landsdel. Ikke mindst ordningen af de sønderjyske gymnasieskoler stillede store krav til de nye magthavere: Hvor skulle gymnasierne placeres? Hvem skulle lede dem i den første vanskelige tid efter genforeningen? Og hvordan skulle man håndtere det tyske mindretals krav og ønsker? Organist Kaj Sørensen, Taastrup, beretter her om de mange vigtige beslutninger, som skulle træffes, inden de nyindsatte danske rektorer på de sønderjyske gymnasier i sensommeren 1920 kunne åbne dørene for landsdelens unge.

I vinteren 1917-18 var det tydeligt for enhver, at verdenskrigen nærmede sig sin afslutning. Man var overbevist om, at Tyskland snart måtte give op, og det styrkede for mange håbet om, at Danmark kunne få i hvert fald en del af de landområder tilbage, som man i 1864 havde tabt til Tyskland.

Ratifikationen af Versaillesfreden og dermed også genforeningen med det tabte land trak imidlertid ud, men det havde i hvert fald én fordel: Der blev god tid til at overveje forholdene omkring den danske stats overtagelse af de nye danske landområder.

I december 1918 nedsatte Statsministeriet Det Sønderjyske Udvalg, også kaldet Kriegerudvalget efter formanden, kabinetssekretær A. Krieger. Udvalget fik til opgave at besvare forespørgsler vedrørende Nordslesvig og skulle derudover bistå de udvalg, som Nordslesvigsk Vælgerforenings tilsynsråd kort forinden havde nedsat til at udarbejde planer for de administrative og lovgivningsmæssige forandringer i forbindelse med genforeningen med Danmark. Med oprettelsen af Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender (i daglig tale: Det sønderjyske Ministerium) den 24. juni 1919 overgik udvalgets opgaver hertil.¹

Skoleudvalget

Et af de udvalg, som Vælgerforeningens tilsynsråd nedsatte, var Det Nordslesvigske Skoleudvalg. Dets arbejde var, som arbejdet i de øvrige udvalg, af rent forberedende art, og opgaven var at bistå med indførelsen af den danske folkeskole i landsdelen samt at udarbejde forslag til en lovgivning på området, især i forhold til det fremtidige tyske mindretal.

I centrum for den følgende beretning står den såkaldte højere skole i Sønderjylland, det vil sige de sønderjyske gymnasieskoler. Når skoleudvalget og dets arbejde omtales, skyldes det, at skoleudvalget også drøftede og rådgav ministeriet vedrørende ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland, et forhold som ofte bliver forbigået i de forskellige beretninger om skoleudvalget og dets arbejde. I udkast af 10. december 1919 til »Forslag til Lov om Oprettelse af Statsskoler i Sønderjylland« pointeres det da også udtrykkeligt, at bestemmelsen om statsskolernes beliggenhed, antal og art er foreslået efter forhandling med det af den nordslesvigske Vælgerforening nedsatte skoleudvalg.

Skoleudvalget blev nedsat på Vælgerforeningens historiske møde den 11. november 1918, men trådte først sammen sidst i januar 1919, idet man løb ind i problemer med udvalgets sammensætning.

Arbejdet i skoleudvalget blev ikke uproblematisk. Medlemmerne havde på nogle områder svært ved at blive enige om, hvilken linie der skulle lægges. Det gjaldt eksempelvis spørgsmålet om det tyske mindretals rettigheder. Alle var enige om, at det tyske mindretal skulle have lov til at oprette tyske skoler med tysk undervisningssprog, men man kunne ikke blive enige om, hvorvidt man skulle kræve dansk som obligatorisk fag i disse skoler. Derfor var man i et par tilfælde i indstillinger til ministeriet nødt til at ty til mindretals- og flertalsindstillinger, hvilket svækkede udvalget. Desuden fandt man samarbejdet med ministeriet belastende, idet man følte, at der tit var tale om påbud oppefra i højere grad end egentlige forhandlinger. Da formanden Jepsen Christensen i begyndelsen af april 1919 havde været til møde i ministeriet, udtalte han om sin rolle i forhandlingerne, at den »må vel nærmest siges at være af afværgende natur over for statens egenmægtige optræden ...«² Arbejdet i skoleudvalget var tilmed meget tidskrævende, ikke mindst for formanden, som på trods af nogle timers daglig kontorhjælp måtte ansætte ekstra medhjælp til de daglige gøremål hjemme på gården. Man får i et brev fra april

1920 et godt indtryk af formandens arbejdsbyrde: »Jeg sidder ved skrivebordet dagen igennem ... Skærtorsdag begyndte med 56 breve, påskelørdag fortsatte med 42, og så har det svinget mellem 30 og 50 breve daglig siden da«. ³

Ud over de syv medlemmer fik højskoleforstander Jacob Appel, Askov, sæde i udvalget. Det var formandens idé, og det skulle vise sig at blive af uvurderlig betydning, at netop Appel kom med. Han var født i Rødding, den tids kulturelle og nationale centrum i Sønderjylland, som søn af den sønderjyske præst og højskolemand Cornelius Appel. I 1906 blev Jacob Appel forstander for Askov Højskole, og selv om han aldrig direkte havde taget del i politik, blev han i 1910 udnævnt til kultusminister. Kultusministeriet omfattede dengang alle de sagsområder, der i dag dækkes af Undervisningsministeriet, Kulturministeriet og Kirkeministeriet, og Appel forblev på posten til 1913, hvor ministeriet Berntsen gik af. I skoleudvalget blev det Jacob Appels opgave skriftligt at udforme de retningslinier for en ny skolelov, som skoleudvalget kunne enes om, og stille det hele op i paragraffer, så det kunne indsendes som et forslag til den danske regering. Jacob Appel kom således i skoleudvalget til aktivt at tage del i forberedelserne af den nye sønderjyske skole, både hvad angik folkeskolen og det højere skolevæsen, og da han 1920-24 blev undervisningsminister i ministeriet Neergaard, blev det også ham, der kom til at føre lovens tanker og intentioner ud i livet. ⁴

Skoleudvalgets første møde

Skoleudvalget afholdt sit første møde på Folkehjem i Aabenraa den 28. januar 1919. På dette møde diskuterede man så godt som udelukkende retningslinierne for det højere skolevæsen samt placeringen af real- og gymnasieskolerne i de landområder, som man forventede ville blive tilbageleveret til Danmark. Der var bred enighed om, at det fra første færd gjaldt om at skabe så stærk en sammensmeltning af »sønderjysk« og »kongerigsk« som overhovedet muligt, et synspunkt, som både Undervisningsministeriet og senere også Det sønderjyske Ministerium fuldt ud delte.

Udvalget fandt det derfor vigtigt, at alle skoler inden for det højere skolevæsen blev oprettet som statsskoler, også realskolerne, selv om der ikke på det tidspunkt fandtes danske statsrealskoler. Staten havde nemlig, både med hensyn til det daglige tilsyn og med hensyn til lærer-

udnævnelser, en langt større indflydelse på statskolerne end på de kommunale og private skoler. Man diskuterede, om det ville være en fordel at oprette en tysk statsskole i Sønderjylland, eller om det var at foretrække i stedet at lave parallelklasser i de danske statsskoler. Man var imidlertid nervøs for, at parallelklasser i de danske statsskoler kunne give anledning til rivninger mellem kammeraterne, og udvalget foretrak derfor oprettelse af en tysk statsskole. Det blev besluttet at indstille til ministeriet, at det eventuelt kunne overlades til tyskerne selv at bestemme hvor i Sønderjylland, den tyske skole skulle placeres.

Udvalget udarbejdede på mødet følgende liste over de højere skolars fordeling og placering:

- En dansk kostskole i Augustenborg
- En højere tysk skole i Sønderborg
- En dansk realskole i Sønderborg
- En dansk realskole i Tønder
- Et dansk gymnasium i Aabenraa
- En dansk realskole i Haderslev
- Et dansk gymnasium i Haderslev⁵

Kostskoleplaner

Der havde i et stykke tid, ikke mindst fra jysk side, været et ønske om at få en statskostskole i Jylland. Staten havde kort tid forinden rundhåndet støttet udvidelsen af Sorø Akademis Skole og derudover overtaget såvel Birkerød Kostskole som Rungsted Kostskole, så der nu på Sjælland var hele fire store kostskoler, statens tre og Herlufsholm. Det opfattede mange som en principiel anerkendelse af kostskolen som skoleform, og kravet om en jysk statskostskole voksede. Med Sønderjyllands indlemmelse mente mange, at nu var tiden kommet til at lægge pres på de bevilgende myndigheder i København og få den ønskede kostskole til denne egn af landet.⁶

Ønsket om en statskostskole i Sønderjylland kom altså ikke fra skoleudvalget, men udvalget støttede varmt tanken. Når man foreslog skolen placeret i Augustenborg, var det blandt andet, fordi der på Augustenborg Slot var velegnede lokaler til rådighed. Det kan dog ikke udelukkes, at nationale motiver også spillede ind her. Augustenborg havde nemlig tidligere været en tysk højborg, og at anbringe en dansk kulturinstitution netop her, ville udadtil være en tydelig manifestation af landsdelens nye tilhørsforhold.

Fra en af gangene på Sønderborg Statsskoles bygning på Kongevej. 1920'erne. Fra 1911 husede bygningen en realskole. I afstemningstiden var der usikkerhed om, hvorvidt skolen i Sønderborg ville blive udvidet med et gymnasium. I begyndelsen af marts blev det bekendtgjort, at rektor Hertz fra Schneekloths Skole i København var udnævnt til rektor i Sønderborg. Dermed var sagen afgjort. Dagbladet København tog imidlertid et forbehold: Hvis Flensborg kom til Danmark, ville Hertz – som var født i Flensborg – formentlig blive udnævnt til rektor for den nye statsskole i sin gamle fødeby. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

Augustenborg Slot havde i de første år efter afståelsen til Tyskland i 1864 været benyttet som lazaret og kaserne, men fra 1878 havde slottet fungeret som tysk kvindeseminarium. Med den danske stats overtagelse af det omfangsrige slotsanlæg var spørgsmålet imidlertid, hvad man skulle bruge de store bygninger til. Det glædede skoleudvalget, at Undervisningsministeriet støttede tanken om at placere en statskostskole i slottets bygninger, men på trods af ministeriets støtte opstod der alligevel problemer. Det viste sig nemlig snart, at der på egnen var stemning for at anvende bygningerne til en landbrugsskole, og til dette formål var der allerede rejst en betydelig garantikapital. Desuden mødte tanken om en statskostskole i Augustenborg betydelig modstand i Sønderborg, idet det stod klart, at der ikke samtidig kunne oprettes et gymnasium i Sønderborg, hvis Augustenborg fik en kostskole med gymnasium. På forslag fra Det sønderjyske Ministerium skrinlagde Undervisningsministeriet i sommeren 1919 til stor ærgrelse for skoleudvalget planerne om en kostskole i Augustenborg.⁷

I parentes bemærket gik planerne om en landbrugsskole i Augustenborg også i vasken, idet det lykkedes stærke kræfter i Gråsten at få skolen placeret dér. Så bygningerne på Augustenborg Slot stod tomme til begyndelsen af 1930'erne, hvor der blev indrettet et hospital for sindslidende.⁸

Forhandlinger i Undervisningsministeriet

I april og maj 1919 afholdt Undervisningsministeriet en række møder, hvor man drøftede de sønderjyske skolespørgsmål. I drøftelserne deltog foruden nogle embedsmænd fra ministeriet den ministerielle konsulent i sager vedrørende folkeskolen, de to undervisningsinspektører for henholdsvis realskolerne og gymnasieskolerne samt repræsentanter for skoleudvalget. I et par af møderne deltog desuden H. P. Hansen og Jacob Appel.⁹

Skoleudvalgets forslag til de højere skolers fordeling og placering, som man havde udarbejdet på udvalgets første møde, er givetvis blevet omtalt på disse møder, men egentlige drøftelser af det højere skolevæsen begyndte først i juli måned 1919. Den 10. juli skrev ministeriet til ministeren for Det sønderjyske Ministerium, H. P. Hanssen, at det ville være ønskeligt inden længe at have klarhed over, hvorledes statens forhold til de højere skoler i Sønderjylland skulle ordnes.

Augustenborg Slot få år før Genforeningen. En overgang var de fornemme bygninger udset til at blive Jyllands første statslige kostskole. Det ville have været en kraftfuld dansk manifestation i den tidligere tyske højborg. Sønderborgerne modsatte sig imidlertid planerne, blandt andet fordi de frygtede, at det ville ske på bekostning af en statsskole i Sønderborg. I sommeren 1919 måtte planerne skrinlægges – til stor ærgrelse for skoleudvalget. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Undervisningsministeriet gik ud fra, at det hidtil bestående gymnasium i Haderslev skulle opretholdes, og at der fortsat skulle dimitteres så vel i den nysproglige som i den matematisk-naturvidenskabelige retning, og at undervisningen udelukkende skulle gives på dansk.

Derimod nærede ministeriet nogen tvivl om, hvorvidt der, som foreslået af skoleudvalget, skulle oprettes et tysk gymnasium i Sønderborg. En alternativ løsning gående ud på, at den bygning, der var tiltænkt den tyske skole, i stedet kunne bruges til en dansk kommunal realskole, burde i hvert fald diskuteres, mente ministeriet.

Man var ligeledes i tvivl om, hvorvidt det ville være klogt at følge skoleudvalgets forslag om oprettelse af et gymnasium i Aabenraa. Hvis man bibeholdt den hidtidige realskole i Aabenraa, der da skulle være en dansk realskole, kunne man i stedet søge oprettet et gymnasium i Tønder for børn fra den vestlige del af Sønderjylland.¹⁰

Den 21. august svarede Det sønderjyske Ministerium, at man kunne tiltræde, at det nuværende gymnasium i Haderslev blev ført videre

som gymnasium med dansk undervisningssprog. Man var dog af den mening, at der udover den nysproglige og den matematisk-naturvidenskabelige retning også var behov for en klassisksproglig retning, idet man gik ud fra, at der fra hele Nordslesvig ville blive betydelig tilgang af elever, der var interesseret i netop denne retning, for eksempel med et senere teologistudium for øje.

Det sønderjyske Ministerium kunne godt tilslutte sig skoleudvalgets forslag om en dansk realskole i Haderslev. Man anbefalede dog indtrængende, at denne og andre offentligt oprettede realskoler i Sønderjylland blev oprettet som statsskoler. Ministeriet fremførte følgende argumenter herfor: 1) at de nuværende tyske realskoler i Sønderjylland var statsskoler, og at det derfor af befolkningen ville blive opfattet som et tilbageskridt, hvis disse skoler nu blev kommunale, 2) at de bygninger, hvor de pågældende skoler havde til huse, burde bevares til anvendelse for den danske stat, og endelig, 3) at det måtte anses for mere betryggende i national henseende, især i overgangsårene, om også realskolerne blev statsskoler.

Som nævnt ovenfor foreslog Det sønderjyske Ministerium, at planerne om oprettelse af en kostskole i Augustenborg blev taget af bordet, og man foreslog i stedet et dansk gymnasium i Sønderborg. Ministeriet fandt det meget vigtigt, at Sønderborg fik et dansk gymnasium, idet man var bekendt med, at tyske kredse i byen arbejdede for oprettelse af et tysk gymnasium. Det sønderjyske Ministerium fandt det uheldigt, om den højeste skole i Sønderborg blev en tysk skole. Senere viste det sig imidlertid, at mange tyske elever i Sønderborg ønskede at fortsætte deres skolegang ved et af gymnasierne i Flensborg, så planerne om et tysk gymnasium i Sønderborg måtte skrinlægges. I stedet blev der oprettet et tysk gymnasium i Aabenraa.

I Aabenraa og Tønder foreslog Det sønderjyske Ministerium oprettelse af statsrealskoler.

Med hensyn til spørgsmålet, om der på den danske stats foranledning i Nordslesvig burde oprettes højere skoler med tysk undervisningssprog, mente man i Det sønderjyske Ministerium, at sagen burde stilles i bero, indtil det var afgjort, om Flensborg ville komme til Danmark. Skete det, burde elever, der ønskede optagelse i en højere skole med tysk undervisningssprog, henvises til Flensborg.¹¹

I dagene 16.-18. september 1919 afholdt Undervisningsministeriet atter en række møder, hvor man drøftede de sønderjyske skolespørgsmål. I de møder, hvor det højere skolevæsen var på dagsordenen,

deltog blandt andet undervisningsminister Søren Keiser-Nielsen, to ministerielle embedsmænd, de to undervisningsinspektører, minister H.P. Hanssen samt repræsentanter for skoleudvalget, og her blev det foreløbige udkast til »Forslag til Lov om Oprettelse af Statsskoler i Sønderjylland« forhandlet på plads, i hvert fald hvad angår arten og placeringen af de sønderjyske statsskoler. I udkastet til lovforslaget lagde man sig foreløbig fast på, at der skulle oprettes følgende statsskoler i Sønderjylland: en gymnasieskole i Haderslev, en gymnasieskole i Sønderborg, en realskole i Aabenraa og en realskole i Tønder. Derudover kunne der blive tale om indtil tre gymnasieskoler samt en realskole i Flensborg, såfremt denne by kom under dansk styre.¹²

Lærerspørgsmålet

Det var naturligvis ikke kun arten og placeringen af de nye statsskoler, som optog ministeriet. Der var også andre vigtige spørgsmål, som trængte sig på, for eksempel lærerspørgsmålet. Vi ved fra diverse ministerielle mødeindkaldelser,¹³ at når lærerspørgsmålet skulle drøftes, sad formanden for Realskoleforeningen og formanden for Gymnasieskolernes Lærerforening med ved bordet, og allerede i begyndelsen af 1919 må der have været kontakt mellem ministerium og lærerformænd vedrørende lærerspørgsmålet, idet Gymnasieskolernes Lærerforenings medlemsblad *Gymnasieskolen* i marts 1919, et helt år før lærerstillingerne blev opslået, kunne bringe en artikel om retningslinier for de lærere, der siden hen ønskede at søge til Sønderjylland.

Artiklen er ganske vist skrevet af medlemsbladets redaktør Kjeld Galster, adjunkt ved Kolding højere Almenskole og senere rektor for Aalborg Katedralskole, men man fornemmer tydeligt de ministerielle embedsmænd bag Galsters ord. Der bliver ikke lagt skjul på, at der venter de kommende sønderjyske lærere mange glæder, for eksempel meget interesserede og modtagelige elever, men man henleder især opmærksomheden på de mange vanskeligheder, der utvivlsomt også vil blive. Lærerne må således – især i den første tid – være opmærksomme på, at mange dansksindede familier længe har levet isoleret og helt overladt til sig selv, hvilket kan resultere i visse særheder, som bør tages med nænsomhed og megen forsigtighed, hedder det i artiklen. En anden vanskelighed bliver det faglige. Herom skriver Galster: »Selv danskerne dernede, der dog langt fra har grund til at

se på den tyske skole med milde øjne, indrømmer, at den fagligt står højt. Det bør derfor være en æressag, at de lærere, der sendes derned, bliver af en – også fagligt set – så god kvalitet, at de ikke står tilbage for de tyske.« Og så vil der nok i de nye gymnasieskoler blive en del tysksindede elever. Disse vil i begyndelsen stå mistænksomme og uvillige over for den nye danske skole, og det regnes for en selvfølge, at alle i det nye lærerkorps vil ofre meget tid på de tysksindede elever, så de hurtigt kan få en positiv indstilling over for alt det nye.

Og der opsummeres sidst i artiklen: Når stillingerne ved de højere skoler i det genvundne land til sin tid skal besættes, vil der ud over særdeles gode faglige kvalifikationer blive lagt stor vægt på menneskelig forståelse, indsigt og besindighed. Derudover vil det være et ufravigeligt krav til det lærerkorps, der sendes til Sønderjylland, at de pågældende ikke kun er fyldt af kærlighed til dansk, men også blottet for had til tysk.

Ministeriets ansættelsespolitik

Det interessante ved den ovenfor omtalte artikel er, at vi her bliver gjort bekendt med, hvilke egenskaber ministeriet vil tillægge størst betydning, når man senere skal udpege lærere til de fire sønderjyske statsskoler. Som det fremgår af artiklen, ønskede ministeriet lærere, der var udjævnende og forsonende, og man ville for alt i verden undgå lærere, der ved deres optræden virkede nationalt ophidsende. Man ville stille krav om en personlig kultur og takt, så de nye statsskolelærere kunne repræsentere Danmark på en værdig måde.

Det var sporene, der skræmte. Man huskede stadig, hvor kraftigt den tysksindede del af befolkningen i Mellemslesvig havde reageret, da sprogreskripterne i begyndelsen af 1850'erne gjorde dansk til officielt undervisningssprog i folkeskolen, og man huskede ligeledes, hvordan det preussiske styre efter 1864 havde forsyndet sig over for de nordslesvigske forældre og deres børn ved at gennemtvinge en fortysket skole, hvor der blev slået hårdt ned på alt dansk, hvorved man skabte det allerstærkeste modsætningsforhold mellem tysk og dansk.¹⁴

Ministeriet ønskede ikke en gentagelse af tidligere tiders fejlslagne skolepolitik. Man ønskede klogeligt at bygge bro mellem de to nationaliteter. Derfor gennemførte ministeriet konsekvent sin anti-konfrontationspolitik, ikke blot lige efter Genforeningen, men også da nazis-

men siden hen begyndte at vinde frem i mindretallet, ja, selv under besættelsen og efter befrielsen i 1945 holdt man stædigt fast, og som det skulle vise sig, var man parat til at bruge skrappe midler, så som tvangsforflyttelse eller lignende, hvis en lærer undlod at følge ministeriets politik.¹⁵

Dispensationer

Da ministeriet stillede krav ud over det sædvanlige til de kommende sønderjyske statsskolelærere, var det nødvendigt, at stillingerne blev gjort så attraktive som overhovedet muligt. Skulle lærerspørgsmålet løses på en tilfredsstillende måde, var man nødt til at ordne forholdene således, at de lærere, der skulle sendes til Sønderjylland, ikke der-ved kom til at lide økonomiske tab.

Undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne, Henrik Bertelsen, gjorde i et brev til ministeriet sidst i marts 1919 opmærksom på problematikken omkring lærerspørgsmålet, som i øvrigt blev yderligere forværret ved, at der i årene 1918-20 var kraftig mangel på gymnasie-lærere med cand.mag.-uddannelse. Undervisningsinspektøren meddelte i skrivelsen til ministeriet, at han havde været i kontakt med adskillige lærere, som ville være kvalificerede til arbejdet på de sønderjyske statsskoler, men som af økonomiske grunde havde måttet opgive tanken om at søge. Undervisningsinspektøren skrev videre herom: »... Jeg henstiller til det høje ministeriums overvejelse, om det ikke kunne lade sig gøre 1) at der ydes lærerne ved de kommende gymnasieskoler i Slesvig et særligt tilskud til lønningen, 2) at gymnasielærere fra kommunale og private skoler ved ansættelse ved slesvigske statsskoler overfører deres fulde anciennitet fra den kommunale eller private skolevirksomhed. Hvis ikke der gøres noget af den art, frygter jeg for, at det vil være umuligt at besætte lærerpladserne ved de slesvigske gymnasieskoler på tilfredsstillende måde, og for så vidt det høje ministerium mener at kunne gå med til foranstaltninger af ovennævnte art, tillader jeg mig at henstille, at disse foranstaltninger bekendtgøres så tidligt som muligt, for at mulige ansøgere i tide kan træffe bestemmelse.«¹⁶

Det problem, som undervisningsinspektøren under punkt to hentydede til, var de paragraffer i statstjenestemandsløven, som foreskrev, at ingen lærere ved private skoler ved ansættelse på en statsskole kunne medtage mere end højst otte års lønanciennitet. Da man måtte

Henrik Bertelsen (1874-1933), dr.phil. Antagelig i begyndelsen af 1920'erne. Efter nogle år som rektor for Roskilde Katedralskole blev Henrik Bertelsen i 1918 udnævnt til undervisningsinspektør for gymnasieskolerne. Bertelsen var den køligt reserverede embedsmandstype med fremragende administrative evner. Som sådan kom han til at spille en afgørende rolle i arbejdet med oprettelsen af de sønderjyske gymnasieskoler. Foto: Portætsamlingen i Det Kongelige Biblioteks Billedarkiv.

gå ud fra, at en del velegnede og ikke helt unge lærere ved private skoler ville være interesserede i at komme til én af de sønderjyske statsskoler, var det tvingende nødvendigt, at der blev dispenseret her, så de kunne medtage den fulde lønanciennitet og derved undgå en betragtelig lønnedgang.

I ministeriet var man naturligvis helt enig med undervisningsinspektøren i, at der måtte gøres noget ganske særligt for at skaffe gode lærere til Sønderjylland, men man var bestemt ikke begejstret for forslaget om, at der skulle ydes de sønderjyske statsskolelærere et særligt tilskud til lønnen. Derimod kunne man fuldt ud støtte tanken om – i hvert fald som en overgangsordning på eksempelvis to eller tre år – at lade lærere fra private og kommunale skoler medtage fuld tjenestealder, når de blev ansat ved de sønderjyske statsskoler. Ministeriet var også villig til at søge en dispensation gennemført med hensyn til reglerne om flyttegodtgørelse, således at lærere ved private og kommunale skoler ved ansættelse ved de sønderjyske statsskoler kunne få samme flyttegodtgørelse som de lærere, der kom fra en statsskole.¹⁷

Ministeriet sørgede for, at disse dispensationer kom med under bemærkningerne i det tidligere nævnte udkast til »Forslag til Lov om Oprettelse af Statsskoler i Sønderjylland«. I begyndelsen af december 1919 var udkastet færdigskrevet og blev derefter med bemærkninger sendt videre til Rigsdagen, hvor det så skulle behandles med senere ophøjelse til lov for øje.

Rektorstillingerne

Da ministeriet som nævnt stillede krav ud over det sædvanlige til de lærere, der til sin tid skulle ansættes ved de nyoprettede statsskoler, måtte man selvfølgelig stille endnu skrapere krav til de fire rektorer, der skulle stå i spidsen for skolerne.

I decembernummeret af *Gymnasieskolen* 1919 blev det meddelt, at rektorstillingerne ved de fire statsskoler i Sønderjylland snarest ville blive opslået. Men de potentielle ansøgere måtte lede forgæves efter stillingsopslaget de kommende måneder, for stik imod gældende praksis havde ministeriet besluttet at undlade at opslå rektorstillingerne. Efter at have underrettet Det sønderjyske Ministerium og skoleudvalget om beslutningen henvendte ministeriet sig i februar 1920 direkte til de fire personer, som man ønskede skulle beklæde rektor-

embederne, og bad dem indtrængende påtage sig den vanskelige og meget betydningsfulde opgave at lede én af de statsskoler, der skulle oprettes i det genvundne land.¹⁸

Efterfølgende kunne ministeriet så meddele, at man havde udset sig følgende personer til at overtage ledelsen af de fire statsskoler, som man agtede at oprette i de sønderjyske landsdele:

Som rektor for gymnasieskolen i Sønderborg: Hidtilværende rektor for Svanholm Gymnasium (Schneekloths Skole) i København I. M. Hertz, som rektor for gymnasieskolen i Haderslev: Hidtilværende rektor for Ribe Katedralskole dr.phil. Karl Mortensen, som rektor for skolen i Tønder: Hidtilværende adjunkt ved Metropolitanskolen i København Axel J. West og som rektor for skolen i Aabenraa: Hidtilværende lærer ved Th. Langs skole i Silkeborg cand.theol. et mag. I. Mogenssen.¹⁹

Ministeriet udvalgte altså de nye sønderjyske rektorer. Det var en tilsidesættelse af gældende praksis, men det var ikke en overtrædelse af gældende regler, for kompetencen lå ubestrideligt hos ministeriet. Grunden til, at man valgte ikke at opslå stillingerne, var utvivlsomt, at ministeriet var klar over, at rektorerne ville blive kraftige drivfjedre i den langsigtede genforeningsproces. Man var tilsyneladende helt på det rene med, at et fejlgreb i udvælgelsen af rektorerne kunne få alvorlige konsekvenser for genforeningsarbejdet mange år frem i tiden.

De fire rektorer var meget forskellige. En enkelt ting havde de dog til fælles: De følte sig hver på deres måde nært knyttet til landsdelen, og de havde alle offentligt – i skrift så vel som i tale – vist stor interesse for den sønderjyske sag. Desuden havde alle fire et indgående kendskab til Sønderjyllands historie og kultur.

Hvad var det for egenskaber hos de fire rektorer, som gjorde, at valget faldt netop på dem? Nedenfor forsøges det især ud fra oplysninger i Undervisningsministeriets og Undervisningsinspektionens arkiver at komme med et bud herpå.

J. M. Hertz

Jens Michael Hertz var ved udnævnelsen i 1920 56 år og dermed den ældste af de fire sønderjyske rektorer. Han var også den mest erfarne, hvad skoleledelse angik. Hans undervisningsfag var religion og oldtidskundskab i gymnasiet og geografi i mellemskolen, og han havde

således ikke – som de øvrige sønderjyske rektorer – tysk som undervisningsfag.

Han var født i Flensborg i 1863, men familien flyttede året efter til København. Hans mor tilhørte en gammel flensborgsk familie, og igennem hele sin barndom og ungdom tilbragte han mange af sine ferier i Flensborg, som han knyttede sig stærkt til, og som han altid anså for den by, hvor han egentlig hørte til. Lige fra de tidligste ungdomsår betragtede han det som den største lykke, hvis han engang kunne få sin gerning i Flensborg.

Hans mor fortalte ham som barn historier fra hans fødeby, især om begivenheder, der stod i forbindelse med de slesvigske krige, og disse sønderjyske fortællinger lagde grunden til hans brændende interesse for Sønderjylland.

Som ung var han usikker på, hvad han skulle vælge som sin levevej: præstegerningen eller lærergerningen. Derfor valgte han det teologiske studium, som endnu i 1880'erne lod vejen åben i begge retninger. Sideløbende med teologistudiet på Københavns Universitet blev Hertz ansat som huslærer hos lensgreven i det nationalt grebne hjem på Lerchenborg, og de fire år, han var ansat her, overbeviste ham om, at det var lærergerningen, han skulle vælge.

Efter sin teologiske embedseksamen fik Hertz i nogle måneder et værelse på Borchs Kollegium, og dette ophold blev af stor betydning for ham, idet han her kom ind i en kreds af sønderjysk interesserede akademikere, og sammen med dem og andre ligesindede blev han medstifter af den akademiske sønderjyske forening »To Løver«, af hvis bestyrelse han i nogle år var medlem.²⁰

I 1889, året efter sin embedseksamen, blev Hertz leder af Frk. P. Friis' Forberedelsesskole for Drengene i København. Frk. Friis tilbød ham selv stillingen, idet hun ønskede at trække sig tilbage, og derved kom han ind i den bane, der 31 år senere skulle føre ham frem til stillingen som rektor for en af de fire sønderjyske statsskoler. I 1904 forenedes Frk. P. Friis' Forberedelsesskole for Drengene med Schneekloth's Skole, hvor Hertz blev medleder, og i 1912 overtog Hertz eneledelsen af skolen, som ifølge et notat i Undervisningsministeriet i Hertz' tid som leder vandt ry som en af hovedstadens bedste.²¹ Da skolen i 1919 blev overtaget af staten under navnet Svanholm Gymnasium blev skolebestyrer Hertz udnævnt til rektor for denne.

Vi ved, at ministeriet fandt J.M. Hertz selvskreven til en rektorstilling i Sønderjylland, dels fordi han var sønderjyde, og dels fordi han

»ved sin stilfærdige, myndige og taktfulde fremtræden« havde skabt sig en smuk position i de skoler, som han havde stået i spidsen for.²²

Da ministeriet tilbød Hertz et af de sønderjyske rektorater, sagde han straks ja tak. Han bad om at måtte få én af skolerne i Flensborg, såfremt hans fødeby blev dansk, og det lovede ministeriet ham. Til hans store sorg kom Flensborg imidlertid ikke med under dansk styre, men ministeriet gav ham i stedet rektoratet i Sønderborg, den sydligste af de sønderjyske gymnasiebyer.²³

I. Mogensen

Ingvar Mogensen var på mange måder Hertz' diametrale modsætning. Han havde ved rektorudnævnelsen i 1920 overhovedet ingen erfaring som skoleleder, men dette blev opvejet af en imponerende faglig og pædagogisk virksomhed, der i årene op til 1920 havde ført mange ministerielle tillidshverv med sig.

Og netop hans faglig-pædagogiske virksomhed må have vejet tungt, da ministeriet besluttede sig for at tilbyde ham det ene af de sønderjyske rektorater. Ikke mindst i sit bifag tysk stod han stærkt, og han havde erhvervet sig stor indsigt i tyske skoleforhold. Sin bifagseksamen i tysk havde han suppleret gennem flere studieophold i Tyskland, hvor han blandt andet havde bestået prøver i tysk sprog hos en professor i Marburg. Han havde studeret tyske skoleforhold ved Borgerskolen i Dresden, ved nogle folkeskoler i Mannheim samt ved det klassiske gymnasium i Heidelberg. Sidstnævnte sted deltog Mogensen desuden i det officielle kursus til uddannelse af lærerkandidater.²⁴

Ministeriet havde i en årrække fulgt Ingvar Mogensen på tæt hold, ikke mindst via de mange tillidshverv, som han røgtede. Han havde siden 1907 været leder af Statens Tysklærerkursus og her undervist lærere i tysk sprog og litteratur. Han havde i en årrække været beskikket censor ved mellemskole-, real- og præliminæreksamen, og i 1913 blev han medlem af opgavekommissionen for mellem- og realskolerne, lige som han fra 1916-1918 var medlem af eksamenskommissionen for præliminæreksamen.²⁵

Ingvar Mogensen var kendt som en streng og alvorlig mand, og han blev aldrig den »pater familias« for sin skole, som tilfældet var med Hertz. Mogensen var sikker på sig selv og aldrig i tvivl om, hvilken vej han ville gå. Han var viljestærk, energisk i alt sit arbejde, religiøst forankret og havde et udpræget nationalt sindelag.

Han var overbevist om, at en akademisk uddannelse var den bedste indgang til alt kulturelt arbejde. Han omgav sig med en vis distance og fornemhed, som nogle så op til, men som sårede andre, og denne konservatisme i hele hans holdning blev betragtet som det svageste punkt i hans ellers så stærke rustning.²⁶

Karl Mortensen

Det var uden tvivl et stort ønske i ministeriet at få dr.phil. Karl Andreas Mortensen, rektor for Ribe Katedralskole siden 1918, overtalt til at påtage sig hvervet som rektor for én af de sønderjyske statsskoler.

Han var på udnævnelsestidspunktet i februar 1920 53 år og havde i en lang årrække i ministerium og undervisningsinspektion været kendt som en ualmindelig dygtig lærer, såvel fagligt som pædagogisk. Undervisningsinspektøren og dennes faglige medhjælpere betegnede i deres inspektionsrapporter Mortensens undervisning som fortræffelig og brilliant, og de roste gang på gang hans elever for at være interesserede, dygtige og ivrige.²⁷ Tillidshvervene lod da heller ikke vente på sig. Karl Mortensen havde siden 1907 været medlem af opgavekommissionen for studentereksamen, realeksamen, mellemskoleeksamen og pigeskoleeksamen, og siden 1915 havde han været censor i dansk ved skoleembedseksamen. Desuden havde ministeriet udpeget ham som medlem af udvalgene vedrørende oprettelse af skolenævn og forældrenævn ved statens skoler, og han havde haft sæde i et udvalg, der skulle udarbejde ændringsforslag med hensyn til universitetets tyskundervisning. Karl Mortensen havde udgivet flere lærebøger i sit hovedfag dansk, blandt andet en litteraturhistorie for gymnasiet.²⁸

Han havde tysk som bifag og havde desuden foretaget en del både sproglige og pædagogiske studierejser i Tyskland. Karl Mortensen var født og opvokset i Bramdrup ved Kolding et par få kilometer nord for Kongeåen og blev betegnet som frisindet og med dyb forståelse for mennesker og forhold i grænselandet.²⁹

A. J. West

Besættelsen af rektoratet i Tønder kan godt have voldt ministeriet hovedbrud, for netop Tønder, beliggende i »den truede firkant«, stillede med sit store danskfjendtlige flertal og sin afsides, isolerede beliggenhed ganske særlige krav til den kommende statsskoleleder.

Først i foråret 1923 kunne rektor A. J. West tage afsked med de første dimittender fra gymnasiet ved Tønder Statsskole. Her ses han året før sammen med syv realister. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Tønder Kommune.

Var der i ministeriet fuld opbakning bag beslutningen om at tilbyde Axel Jürgensen West rektoratet ved Tønder Statsskole? Vi ved det ikke. Vi ved imidlertid, at West i undervisningsinspektionen var kendt som en dygtig og intelligent lærer. Dog noterede undervisningsinspektøren i én af sine rapporter, at West til tider kunne være tilbøjelig til selv at tale for meget i timerne og at undervise hen over hovedet på eleverne,³⁰ og vi ved, at nogle af hans elever fandt ham formel og tør og havde svært ved at komme ham rigtig nær.³¹ Vi ved også, at undervisningsinspektøren nogle år senere, i 1930, i en indstilling til ministeriet skrev om ham, at hans mangler jo var åbenlyse.³² Desværre får vi ikke at vide, hvad undervisningsinspektøren her hentydede til, men man har jo lov til at gætte! Vi ved i hvert fald, at West var barnebarn af den store humoristiske tegner Fritz Jürgensen, og at han fra sin berømte morfar havde arvet et næsten overdrevent skarpt blik for sine medmenneskers karakteristiske træk samt en lige så overdreven evne til lynhurtigt at finde på særdeles rammende og dækkende øgenavne herfor, en evne som ikke alle opfattede som et decideret positivt træk.³³

Men i ministeriet var man trods alt overbevist om, at West kunne løse den meget vanskelige opgave i Tønder. Han var intelligent, frisindet og respekterede andres meninger og anskuelser, og i en forhandling var han – ofte med stor charme – i stand til at fremføre så overbevisende argumenter, at resultatet af forhandlingerne blev, som West ønskede det.

Han var sønderjyde af fødsel, og hans hjerte bankede for den sønderjyske sag. Han havde nogle år tidligere været med til at oprette den sønderjyske forening »Vidar« og var igennem syv år foreningens meget aktive formand. Både her og i bestyrelsesarbejde i Studenterforeningen havde West vist sig som en glimrende administrator. Og så havde han i øvrigt tysk som bifag og beherskede sproget til fuldkommenhed, hvilket var af stor vigtighed netop i det embede, som West blev kaldet til.³⁴ Axel J. West var ved udnævnelsen til rektor kun knap 40 år og var dermed den yngste af de fire sønderjyske rektorer.

Instruks for rektorerne

Sidst i februar samlede ministeriet de fire nye rektorer til et møde, og her blev de orienteret om ordningen af de fire sønderjyske statsskoler efter Danmarks overtagelse af administrationen. Et par uger senere udsendte ministeriet en skriftlig instruks til rektorerne. Den indeholdt dels en kort redegørelse for den påtænkte ordning i overgangsperioden, indtil den tyske skole helt kunne afvikles, dels nogle påbud. Af instruksen fremgik det, at den hidtidige undervisning i de skolebygninger, der efter ferien skulle rumme de danske statsskoler, kunne fortsætte indtil sommerferien, såfremt de tyske lærerkræfter var villige hertil. Ministeriet ønskede allerede sommerferien påbegyndt omkring den 1. juni 1920, så de mange håndværkere kunne få god tid til bygningernes klargøring.

I ministeriet gik man ud fra, at en del tyske elever efter skolernes overgang til danske statsskoler ønskede at fuldføre deres skolegang efter den påbegyndte plan og med tysk undervisningssprog. Dette ønske skulle rektorerne imødekomme »inden for rimelige grænser«. Den danske stat kunne dog ikke forpligte sig til at skaffe lærere hertil, disse burde rekrutteres fra det hidtidige tyske lærerpersonale, som naturligvis ville blive lønnet af den danske stat med honorarer svarende til de lønninger, som danske lærere i tilsvarende stillinger oppebar. De tyske lærere kunne ikke fastansættes. Hvis tyske lærere kunne

skaffes, kunne de tyske elever i tre år gøre regning på at fortsætte deres undervisning efter den hidtidige plan og med tysk undervisningssprog. Alle tyske elever skulle have tilbud om undervisning i dansk, således at de efter tre års forløb om muligt kunne overgå til undervisning på dansk.

Ministeriet påpegede dog, at hvis der i en statsskoleby blev oprettet en kommunal eller privat tysk skole af samme art som statsskolen, skulle de tyske elever henvises hertil. Selv om der ikke blev oprettet en kommunal eller privat tysk skole i en statsskoleby, kunne en tysk klasse i den danske statsskole kun oprettes, såfremt der var tilmeldt mindst fem elever til klassen.

For de elevers vedkommende, som efter skolernes overgang til danske statsskoler ønskede at fuldføre deres skolegang med dansk undervisningssprog, skulle rektorerne sørge for, at der blev oprettet det nødvendige antal klasser, så der både blev plads til disse elever og til de nytilkomne, og rektorerne skulle til sin tid til ministeriet indstille, hvilke ændringer de anså for nødvendige med hensyn til disse klassers læsestof og eksamenspena.

Ministeriet ønskede, at rektorerne fik god tid til forberedelserne på stedet, hvorfor man lovede snarest at frigøre dem for deres forpligtelser på de skoler, hvor de på udnævnelsestidspunktet gjorde tjeneste. Man ønskede, at rektorerne snarest og senest sidst i april tog ophold i den by, hvor de skulle virke. Opholdet behøvede dog ikke i begyndelsen at være permanent, men rektorerne blev pålagt hurtigst muligt at meddele deres træffetider i de lokale aviser, så de forældre, som måtte ønske det, kunne møde op og få oplysninger vedrørende den fremtidige skoleordning.³⁵

Rektorernes rejse til Sønderjylland

Den 6. marts 1920 skrev ministeriet til de sønderjyske rektorer, at de den 24. marts og følgende dage skulle deltage i en studierejse til de fire sønderjyske byer, hvor der efter Genforeningen skulle oprettes statsskoler.³⁶

I rejsen deltog – foruden de fire rektorer – fra Undervisningsministeriet kontorcheferne, de senere departementschefer, Kai Glahn og Fr. Graae samt fuldmægtig Aage Barfod, fra Det sønderjyske Ministerium fuldmægtig Oluf Skjærbæk, fra Undervisningsinspektionen undervisningsinspektørerne H. Bertelsen og F. Rønning samt den kgl.

bygningsinspektør fra Odense. Da man havde passeret grænsen, kom flere til, bl.a. H. P. Hanssen og højskoleforstander Jacob Appel. Formålet med rejsen var at præsentere rektorerne for deres respektive skoler, se på skoleforholdene samt lære befolkningen og dens ønsker at kende. Hvad det sidste angik, skulle netop den på rejsen etablerede kontakt mellem de danske skolemyndigheder og befolkningen vise sig at blive betydningsfuld.³⁷

På det tidspunkt, hvor rejsen fandt sted, var det som nævnt besluttet at oprette to statsgymnasier, i Haderslev og i Sønderborg, samt to statsrealskoler, i Aabenraa og Tønder, men mødet med befolkningen i Aabenraa og Tønder afslørede et stærkt ønske om også at få gymnasier dér. Det var naturligvis ikke muligt for embedsmændene i Undervisningsministeriet på stedet at tage stilling til det ønske, men befolkningens repræsentanter blev opfordret til at sende et andragende til ministeriet, såfremt de var utilfredse med de trufne beslutninger.

Udvidelsen godkendes

Allerede den 27. marts 1920 sendte en række dansksindede mænd i Tønder til ministeriet, hvad der siden hen blev kaldt »Tønderadressen«: »Vi undertegnede beboere af Tønder by og amt andrager ærbødigst det højtærede Undervisningsministerium om ved Genforeningen at udvide Tønder Realskole til et gymnasium«. I skrivelsen blev det påpeget, at den daværende realskole havde et større opland end nogen anden af de højere skoler i Sønderjylland, og at det store opland havde brug for en skole, der førte frem til studentereksamen. Befolkningen havde flere gange anmodet den preussiske regering om en udvidelse af realskolen, men uden resultat. Man håbede derfor inderligt, at den danske stat nu ville opfylde dette krav. Man slog endvidere på, at der intet steds overhovedet kunne forventes en sådan strid mellem dansk og tysk som netop i Tønder, hvorfor det ville være af stor national betydning, at den danske højere skole i Tønder kunne blive så fuldkommen som muligt, så den også kunne drage børn af tysksindede forældre til sig. Efter til sidst at have pointeret, at der i den nuværende statslige realskoles bygning ville være tilstrækkelig plads til den ønskede udvidelse, sluttede skrivelsen således: »I henhold til foranstående beder vi det højtærede ministerium om at tage dette vort andragende under velvillig overvejelse.« Under skrivelserne på adressen var ifølge kontorchef Martin Hammerich i Det

Postkort med Tønder Statsskoles bygninger, som de så ud ved overdragelsen. Den 25. august 1920 åbnede skolen som dansk statsskole. Ved åbningen var der 88 elever. Først ved en overenskomst af 15. oktober 1920 blev bygningerne formelt overdraget fra Tønder Kommune til den danske stat. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

sønderjyske Ministerium en særdeles alsidig repræsentation for danskheden i det vestlige Nordslesvig.³⁸

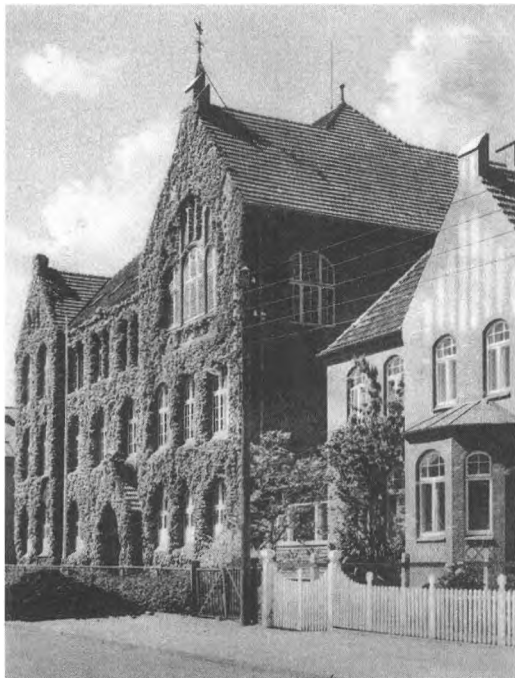
Nogle dage senere indsendte en række beboere i Aabenraa en lignende skrivelse til ministeriet om at få den planlagte statsrealskole udvidet til et gymnasium.

I ministeriet kom tanken om at udvide de to statsrealskoler til gymnasieskoler ikke bag på embedsmændene. Allerede i sommeren 1919 må man i ministeriet have diskuteret, hvordan man skulle stille sig, hvis forholdene skulle gøre det nødvendigt at udvide realskolerne med en gymnasieafdeling, for den 30. september 1919 spørger undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne, Henrik Bertelsen, i et brev til ministeriet, om det ikke ville være godt, om man i lovforslaget kunne gøre følgende tilføjelse: »Realskolerne i Aabenraa og Tønder kan, for så vidt forholdene taler derfor, udvides med en gymnasieafdeling.«³⁹ Denne tilføjelse ønskede ministeriet imidlertid ikke, men sagen har altså forud været diskuteret. Og ved behandlingen af lovforslaget om oprettelse af statsskoler i Sønderjylland i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 10. december 1919 bemærkede under-

visningsminister Søren Keiser-Nielsen, at det var tanken med de to sønderjyske statsrealskoler, at såfremt der skulle vise sig behov derfor, ville disse med tiden kunne udvides med en gymnasieafdeling, men rundede dog af med at sige, at det sandsynligvis ikke ville blive aktuelt foreløbig.⁴⁰

Straks efter hjemkomsten fra rejsen til Sønderjylland følte undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne, Henrik Bertelsen, sig dog nødsaget til den 30. marts 1920 at indsende en indtrængende opfordring til ministeriet (fremhævelserne er brevskriverens egne): »Efter det foreløbige lovforslag om ordningen af den højere skole i Nordslesvig skal der oprettes danske statsgymnasieskoler i Haderslev og Sønderborg, men i Aabenraa og Tønder statsrealskoler, som eventuelt senere kan udvides med gymnasieafdeling, og for at forberede en sådan udvidelse skal der ved disse skoler ansættes adjunkter, som er kvalificerede til at overtage gymnasieundervisning. *Jeg henstiller indtrængende til ministeriet at foranledige, at også statsskolerne i Aabenraa og Tønder straks gøres til gymnasieskoler, dog kun med en enkelt gymnasielinie.*« Ansøgningsfristen til embederne ved de fire statsskoler (se nedenfor) var udløbet midt i marts, og undervisningsinspektøren havde øjensynlig allerede her et par uger efter ansøgningsfristens udløb gennemgået alle ansøgningerne og kunne derfor i brevet til ministeriet fremkomme med argumenter, som ikke sådan uden videre kunne fejtes af bordet: »Til embederne ved de planlagte danske højere skoler i Nordslesvig er der indkommet ca. 260 ansøgninger. De fleste af ansøgerne er ganske ukvalificerede til at undervise i gymnasieskoler, og af dem, som er kvalificerede til gymnasieskoleundervisning, har kun et så ringe tal søgt til Tønder og Aabenraa, at – medens det vil være muligt at besætte gymnasieskolerne i Haderslev og Sønderborg med et fuldt kvalificeret lærerpersonale –, *så vil det være umuligt på grundlag af de foreliggende ansøgninger at danne et lærerpersonale ved Tønder og Aabenraa statsrealskoler af en sådan art, at det kan tilfredsstille en gymnasieskoleundervisningskrav.*«

Undervisningsinspektøren anførte videre, at når så få adjunkter havde søgt til Tønder og Aabenraa, skyldtes det, at lærere, der var uddannet til at undervise gymnasieklasser, naturligvis ville virke ved gymnasieskoler, og da der på det tidspunkt var mangel på gymnasielærere, var ingen af konkurrencemæssige årsager tvunget til at søge embede ved realskoler. Og undervisningsinspektøren slog fast: »Skal

I Aabenraa indrettedes Stats-skolen i den tidligere drenge-skole »Königliche Preussische Realschules« bygninger fra 1905. Oprindeligt var der planer om at føre skolen videre kun som realskole. Når skolen i Aabenraa alligevel blev udvidet med en gymnasieskole, skyldtes blandt andet frygten for, at det tyske mindretal ville oprette et gymnasium i byen. Åbningsen af Aabenraa Statsskole fandt sted den 23. august 1920 med 141 elever, heraf langt de fleste realskoleelever. Allerede i foråret 1921 kunne man fejre den første sproglige dimittend fra gymnasiet. Året efter var der to. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

statsrealskolerne være rustede til at udvides med gymnasieafdelinger, må det store flertal af lærere være kvalificerede til at overtage gymnasieundervisning. Kun ved straks at gøre de to skoler til gymnasieskoler kan man vente at få et til gymnasieundervisning fuldt egnet lærerpersonale.« Undervisningsinspektøren kom derefter ind på spørgsmålet om forholdet mellem tyske og danske skoler i de to byer og sluttede efter en lang redegørelse herom sin henstilling til ministeriet således: »Den mulighed er ikke udelukket, at man vil tænke på oprettelsen af en tysk gymnasieskole i Nordslesvig, og en sådan skole vil man antagelig lægge i Aabenraa eller Tønder. Grundlaget for planer i den retning bliver afgjort svagere, når der i disse byer findes danske gymnasieskoler. Ud fra disse betragtninger skal jeg da indtrængende henstille, at de påtænkte statsrealskoler i Aabenraa og Tønder straks gøres til gymnasieskoler. Det vil være unødvendigt at oprette mere end én gymnasielinie, og da skolerne skal være fællesskoler, anser jeg det for rigtigst, at de får den nysproglige linie.«⁴¹

I Undervisningsministeriet fandt man undervisningsinspektørens argumenter så tungtvejende, at man blev overbevist om, at det allige-

vel ville være rigtigst at gennemføre den påtænkte udvidelse straks, og ministeren sørgede derefter for de bevilgende myndigheders tilslutning. Den 12. maj 1920 godkendte Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg enstemmigt det ændrede lovforslag. Efter at det ligeledes enstemmigt var blevet vedtaget i Rigsdagen, blev det den 30. juni 1920 underskrevet af Kongen. Begyndelsen af loven kom nu til at lyde: »Undervisningsministeren bemyndiges til i de sønderjydske landsdele at oprette en statsgymnasieskole i hver af de følgende byer: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Der oprettes ved hver skole så mange gymnasielinier, som af ministeren skønnes fornødent.«⁴²

I de fleste beretninger om de to statsrealskoleudvidelser i 1920 kan man læse, at udvidelserne skyldtes det massive ønske fra befolkningen i Tønder og Aabenraa, som mødte embedsmændene og rektorerne på studierejsen i Sønderjylland sidst i marts 1920. Det er ikke rigtigt! I hvert fald er det ikke *hele* sandheden. Man skal naturligvis ikke undervurdere betydningen af de henvendelser, som borgerne i Tønder og Aabenraa indsendte til ministeriet, men æren, for at udvidelsen blev en realitet i 1920, må tilfalde den fremsynede undervisningsinspektør Henrik Bertelsen. Havde han ikke støttet sagen så varmt, og havde han ikke over for ministeriet argumenteret så kraftigt og overbevisende for sagen, ville udvidelsen af de to statsrealskoler ikke være blevet effektueret allerede i 1920.

Læreransøgningerne

Som nævnt blev lærerstillingerne opslået i marts 1920. Opslaget kom den 2. marts, og ansøgningsfristen var på kun 14 dage, men blev dog et par dage før udløbet forlænget med tre dage. Til de to gymnasieskoler søgte man lektorer, adjunkter og andre lærere og til de to realskoler adjunkter og andre lærere,⁴³ men da udvidelsen af de to realskoler blev en realitet, var et nyt stillingsopslag nødvendigt. Det kom den 15. maj med en ansøgningsfrist på kun en uge, og i det supplerende opslag meddeltes det, at man på grund af udvidelsen ud over adjunkter og andre lærere nu også søgte lektorer til skolerne i Tønder og Aabenraa.⁴⁴

Ifølge brevet af 30. marts 1920 fra undervisningsinspektøren til ministeriet indkom der ved stillingsopslaget i marts 1920 ca. 260 an-

søgninger. Antallet blev dog forøget med ca. 30 i løbet af april. Ved det supplerende opslag i maj modtog ministeriet så yderligere ca. 25 ansøgninger, men størstedelen af disse ansøgere var gengangere, som blot meddelte, at de også var villige til eventuelt at modtage ansættelse ved skolerne i Tønder eller Aabenraa nu, hvor disse var blevet udvidet med en gymnasieafdeling.⁴⁵

Det var en meget forskelligartet ansøgerskare, der søgte om embede ved de sønderjyske gymnasieskoler. Der var eksempelvis en adjunkt fra Viborg, en cand.mag. ansat i en kommunelærerindstilling i folkeskolen, en professor i Naumburg, en jysk sognepræst, en kvindelig dr.phil., to lærere fra Kiel, en oversergent ved Gardehusarregimentet, en professor fra Bremen og en lærer fra Thisted.⁴⁶

Og ansøgernes bevæggrunde for at søge embede ved det højere skolevæsen i Sønderjylland var også meget forskellige. En del ansøgere søgte til det genvundne land, fordi de enten var født i landsdelen, fordi deres slægt stammede fra Sønderjylland, eller fordi de på anden måde følte sig knyttet til denne del af landet. En overlærerinde, født i Vojens og ansat ved et pigegymnasium i Tyskland, skrev sådan: »Det er mit håb, at det høje ministerium vil give mig som født sønderjyde en ansættelse i mit hjemland, så at ikke jeg som den eneste af min slægt efter Genforeningen må blive tilbage i Tyskland ...«, og en anden ansøger, også ansat ved en skole i Tyskland, indledte sin ansøgning således: »Da nu det, vi sønderjyder næsten ikke har turdet håbe på, synes at skulle blive til virkelighed, vort hjemms genforening med Kongeriget, er det mit højeste ønske at kunne vende hjem til mit fødeland« En mellemskolelærerinde i Lyngby ansøgte om embede, fordi en del af hendes slægt var hjemmehørende i Sønderjylland, og fordi det var hendes varmeste ønske at komme til at arbejde med danskhedens genrejsning i Sønderjylland.⁴⁷

En adjunkt ansat ved et jysk gymnasium havde siden sin tidlige ungdom følt stor interesse for den sønderjyske sag og havde som student flere gange været på vandreture i Sønderjylland, hvilket yderligere havde styrket hans interesse i en sådan grad, at han i sin hjemby havde stiftet en lokal afdeling af »De samvirkende sønderjydske Foreninger«. Nu ville han gerne fortsætte arbejdet for den sønderjyske sag ved at virke blandt den opvoksende slægt i det genvundne land. Og en lærer i Horsens, hvis tanker fra barnsben havde været knyttet til Sønderjylland, havde livet igennem fulgt levende med i alt, hvad der foregik i landsdelen, og udtrykte nu et stærkt ønske om at

få lov til at udføre et arbejde dernede. Hertil kom en gruppe ansøgere, der ønskede embede i Sønderjylland, fordi de fandt arbejdet i et grænseland interessant og tillokkende, og fordi de gerne ville opleve en grænseflytning i praksis. En lærerinde skrev således: »Det vil være mig en glæde at være med i den skolegerning, der i de nye tider skal føre dansk sprog, dansk opdragelse og dansk folkeliv i sin bedste skikkelse ind i landet, som vender tilbage, og det er mit håb, at jeg inden for en skoles kreds må prøve at yde et arbejde, der stiler mod dette mål.«⁴⁸

Og så var der den lille gruppe af lærere, der søgte til Sønderjylland, fordi de af forskellige årsager var kørt fast i deres hidtidige embede og ønskede at begynde et nyt liv med nye udfordringer. Eksempelvis søgte en lærer ved et gymnasium i en sjællandsk købstad om embede i Sønderjylland, fordi han efter et nyligt opløst ægteskab ønskede at begynde forfra blandt nye mennesker.⁴⁹

Besættelse af lærerembederne

Da den sidste ansøgningsfrist var udløbet den 22. maj 1920, opgjorde undervisningsinspektøren antallet af ansøgninger til ca. 300. De fleste af disse blev dog øjeblikkeligt lagt til side, idet ansøgerne efter undervisningsinspektørens mening manglede de nødvendige faglige forudsætninger.

Den resterende del af ansøgningerne modtog rektorerne derefter på skift med opfordring til meget hurtigt at gennemlæse dem og til senere brug notere, hvilke ansøgere de kunne ønske ansat på deres skole.

Sidst i maj blev rektorerne enkeltvis kaldt til møde i København vedrørende læreransættelser ved deres skole. Møderne blev ledet af undervisningsinspektør Henrik Bertelsen, og som bisidder deltog kontorchef Kai Glahn fra Undervisningsministeriets 2. departement, hvorunder sager vedrørende det højere skolevæsen hørte. På disse møder blev alle ansøgningerne gennemgået. Til slut enedes man om, hvilke lærere rektorerne i deres indstilling til ministeriet skulle ønske ansat.⁵⁰

Antallet af lærere ved de fire statsskoler blev på møderne fastsat på grundlag af det klassetal, som man med sikkerhed kunne regne med. Når antallet af lektorer var væsentlig mindre for Tønder og Aabenraa statsskolars vedkommende, skyldtes det, at man i de to

skolers gymnasieafdelinger kun oprettede en enkelt retning, nemlig den nysproglige, hvorimod der i Haderslev var tre retninger og i Sønderborg to. Dertil kom, at der i Tønder kun blev oprettet én gymnasieklasse i 1920, naturligvis 1g. Her blev gymnasieafdelingen altså først fuldt udbygget med både 2. og 3. g i skoleåret 1922/23. Alle fire steder blev der naturligvis realklasser oven på mellemskolen. Beregningerne af lærertallet blev foretaget ud fra den formodning, at lærerne ikke underviste synderligt ud over det pligtige timetal.

Efter mødernes afslutning fik rektorerne besked på derhjemme hurtigt at foretage en prøveopstilling af fag- og timefordelingen med det på møderne aftalte lærerpersonale og dermed sikre sig, at de nødvendige lærerkræfter – og ikke flere – var til rådighed.

Efter at undervisningsinspektøren havde fået besked om, at regnestykket på alle fire skoler var gået op, kunne han meddele ministeriet, at det på møderne var blevet aftalt at ansætte:

	Lektorer	Adjunkter	Andre lærere	I alt
Haderslev:	9	5	2	16
Aabenraa:	3	6	3	12
Sønderborg:	7	5	2	14
Tønder:	3	7	2	12
	22	23	9	54

Undervisningsinspektøren beklagede sig over, at det havde været vanskeligt at få tilstrækkelig mange dygtige lærere i tysk og i fysik/kemi samt at få dygtige lærerinder til de embeder, to ved hver skole, der nødvendigvis måtte besættes med kvinder, men »som helhed har jeg dog grund til at tro, at de fire skoler får et dygtigt lærerpersonale, og at de vil kunne stå mål med gennemsnittet af de bedste blandt de gamle statsskoler.«⁵¹

Kontorchef Kai Glahn kunne til sine foresatte, departementschef og minister, om læreransættelserne meddele, at »indstillingen er sket efter omhyggelige og langvarige fællesforhandlinger mellem dr. Bertelsen og rektorerne. Jeg overværede disse forhandlinger og har indtryk af, at det foreliggende resultat er godt og er dikteret af nøje hensyntagen til sted og personer. Der er foreslået 22 lektorer, 23 adjunkter og 9 andre lærere. Efter den ved de gamle skoler fulgte

Kai Glahn (1875-1925), cand. jur. Antagelig omkring 1915. Kai Glahn blev i 1900 ansat i ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Han var den myndige og energiske embedsmandstype og steg hurtigt i graderne. Ved oprettelsen af Undervisningsministeriet i 1916 blev han udnævnt til kontorchef. Som leder af 2. departements 1. kontor fungerede Kai Glahn i årene 1918-20 som ministeriets repræsentant i forhandlingerne om oprettelse af de sønderjyske statsskoler. I 1921 blev Glahn udnævnt til departementschef – en stilling han bestred indtil sin pludselige død i 1925. Foto: Portrætsamlingen i Det Kongelige Biblioteks Billedarkiv.

regel (2 lektorer til 3 adjunkter) er det jo et stort lektorat, men den sønderjyske lov stiller ministeren frit i så henseende, og der er ingen tvivl om nødvendigheden af et så stort tal, det er nemlig ikke lutter idealisme, der har bragt ansøgerne frem.⁵² For øvrigt svarer lektortallet jo temmelig godt til 2/5 af det samlede lærertal, nemlig 22 lektorer af 54 lærere.«⁵³

Når der ved åbningen af de fire skoler i august/september 1920 var ansat flere lærere, end tallene ovenfor angiver, skyldes det, at de – fortrinsvis tyske – lærere, der blev ansat til midlertidigt at varetage undervisningen i de tyske afviklingsklasser, ikke var medregnet i de anførte tal. Dertil kom, at tilstrømningen til de nye statsskoler generelt var langt større end forudset, så det i sommerens løb havde været nødvendigt at ansætte et par lærere mere. Og da tilstrømningen, især i Sønderborg og Tønder, fortsatte efter skolernes åbning, var man nogle uger inde i skoleåret nødt til at dele et par klasser, hvilket nødvendiggjorde flere læreransættelser.

Reaktioner

I løbet af juni måned udsendte ministeriet besked til de udpegede lærere om deres ansættelse pr. 1. august 1920. Vi ved, at disse breve skabte stor glæde i mange hjem, ja, for nogles vedkommende i en sådan grad, at modtagerne straks måtte gribe pen og papir og sende ministeriet en takkeskrivelse, fordi de var kommet i betragtning. En adjunkt ved Marselisborg Gymnasium, som fik sit ønske om ansættelse ved Aabenraa statsskole opfyldt, takkede ministeriet med disse ord: »Med stor glæde og inderlig tak modtog undertegnede i går brev nr. 9136, journalnr. 562/1920. Gud give nu kræfter og evner, som jeg har vilje, at arbejdet må blive til gavn for fædrelandet.«⁵⁴

Ministeriet udsendte ikke meddelelse om afslag på ansøgninger, men efterhånden som det rygtedes, at de udpegede lærere havde modtaget besked, blev det klart for de øvrige, at de var blevet vraget. For nogle var skuffelsen og vreden så stor, at også de med det samme måtte gribe pen og papir og skrive til ministeriet: »Jeg er af en god dansk familie, føler og tænker selv dansk, og min fader yder et stort arbejde i kampen for danskheden i Slesvig. Hos mine fjender har jeg høstet anerkendelse, derfor harmer det mig dobbelt dybt hos danskerne at møde det modsatte. Det er jo dog os sønderjyder, der med utallige ofre, savn og store tab har holdt ud hernede og vundet sejren ...« skrev Sophie v. Lachmann, der ikke fik sit ønske om en stilling i Sønderjylland opfyldt. I hvert fald ikke i første omgang. Med til historien hører nemlig, at hun – på baggrund af sin klage – alligevel kom i betragtning, da man i efteråret 1920 på Aabenraa Statsskole på grund af stadig tilgang af elever var nødt til at ansætte endnu en lærer. Og dermed indledtes et påskønnelsesværdigt virke, der skulle vare i hele 36 år!⁵⁵

Forberedelse og åbning

I midten af april 1920 tog de fire rektorer ophold i deres respektive byer, og der var masser af ting at ordne. Ministeriet ønskede, at rektorerne udarbejdede og indsendte en plan over de nødvendige reparationer. De fleste steder var bygningerne temmelig miserable, idet de ikke var blevet vedligeholdt gennem krigsårene, og dertil kom, at de tyske skoler havde været rene drengeskoler med færre klasser. Derfor måtte rummene udnyttes bedre, i flere tilfælde deles, og det kneb

Haderslev Katredalskole omkring 1930. På grund af omfattende reparationsarbejder på bygningerne i Haderslev åbnede skolen her to uger senere end planlagt, nemlig den 7. september 1920. Bygningerne var efter verdenskrigen i så dårlig forfatning, at kontorchef i Undervisningsministeriet, Kai Glahn, ved den første besigtigelse udbrød, at »den er lige til at rive ned og genopføre fra grunden«. Det var imidlertid ikke mindst rektor Karl Mortensens fortjeneste, at den gamle hovedbygning fra 1854 fik lov til at blive stående. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

med at finde plads til særlokaler til pigerne i mellemskolen, så som husgernings- og håndarbejdslokaler, samt til pigegymnastiksal. Det hjalp dog noget, at gymnasieklasserne i begyndelsen var små, men det varede længe, før lokaleforholdene i de sønderjyske gymnasieskoler var tilfredsstillende.

Såfremt der i statsskolerne blev pladsmangel som følge af den sideløbende danske og tyske skoleundervisning, skulle rektorerne sørge for, at skolebygningerne blev udnyttet hele eftermiddagen, således at der kunne oprettes både formiddags- og eftermiddagsklasser.

Rektorerne skulle sørge for indkøb af skolemateriel og brændsel og undersøge, om der ved skolen var en pedel, som kunne anses for egnet til ansættelse. Endvidere skulle det til ministeriet oplyses, hvor mange af skolens elever, der efter ferien ønskede at fortsætte på sko-

len med tysk undervisningssprog og hvor mange, der ønskede at gå over til klasser med dansk undervisningssprog.

Ministeriet skulle også have svar på, om de ved skolen ansatte lærere efter overgangen til dansk administration var villige til uden forandring at fortsætte med undervisningen, indtil det danske lærerpersonale efter ferien kunne træde til. Sluttelig skulle ministeriet oplyses om, hvorvidt der blandt det daværende tyske lærerpersonale var lærere, der på de i instruksen angivne vilkår var villige til midlertidigt og i højst tre år at undervise i de højere tyske afviklingsklasser.⁵⁶

Rektorerne skulle forhandle med de kommunale myndigheder og med statsbanerne om køreplaner for udenbys elever, så tidspunkterne passede med skoletidens begyndelse og ophør, de ansatte lærere skulle indkaldes til lærermøder i juli måned, og forældremøder skulle afholdes. Dertil kom den daglige kontortid, hvor rektorerne skulle være til disposition, så forældre kunne møde op og få svar på spørgsmål vedrørende deres børns kommende skolegang, og endelig skulle rektorerne modtage indmeldelser og sørge for skemalægning og klasseudannelser.⁵⁷

I dagene 23.-26. august åbnede statsskolerne i Aabenraa, Tønder og Sønderborg. I Haderslev begyndte man først den 7. september pga. omfattende reparationsarbejde. Vi har mange beretninger om, hvor stort et indtryk disse åbningshøjtideligheder gjorde på deltagerne. Højdepunktet indtraf alle fire steder, da man sang Grundtvigs salme »Den signede dag med fryd vi ser«. En af deltagerne har beskrevet det således: »Det var den dag ikke kun en salme, og sidste vers var som en jubelsang: »Så rejse vi til vort fædreland, der ligger ej dag i dvale ... så frydelig der til evig tid med venner i lys vi tale.« Jeg har jo sunget den så mange gange, men den har aldrig tabt sin jubeltone for mig.«⁵⁸

Skoleudvalget nedlægges

I 1920 nedlagde man de udvalg, som Nordslesvigsk Vælgerforenings tilsynsråd havde oprettet i 1918, således også skoleudvalget.

Som tidligere nævnt havde skoleudvalgets medlemmer følt samarbejdet med ministeriet belastende. Man mente i udvalget, at de ministerielle embedsmænd ofte optrådte afvisende, og at der i ministeriet herskede en vis »Vi alene vide«-mentalitet. Jacob Appel fortæller, at

der i eftersommeren 1919 havde været mange vanskeligheder og uvilje i ministeriet og beretter videre om et møde i ministeriet en af de første dage i november 1919. Her genså han en del af personalet fra sin tid som kultusminister 1910-1913, men nogle nye og for Appel ukendte embedsmænd var kommet til. Han skriver herom: »... ministeriets gamle personale var meget venlige imod mig og mine forslag. Desværre synes jeg ikke godt om et par af de nye embedsmænd. De er fyldt af mærkelige forestillinger om, at for at være retfærdige må de f.eks. *påbyde* tysk i alle danske folkeskoler. Det blev der nærmest leet af ...⁵⁹

Der er ingen tvivl om, at der har været adskillige gode grunde til, at udvalgsmedlemmerne har følt samarbejdet med ministeriet besværligt. Spørgsmålet er imidlertid, hvor slemt det egentlig har været. Stridens æble var uafviseligt ordningen af skoleforholdene for det tyske mindretal og spørgsmålet om, hvor megen vægt der skulle lægges på faget dansk i de tyske skoler og på tysk i de danske skoler. Dertil kom så spørgsmålet om, i hvor høj grad statsmagten skulle have ret til at blande sig i lokale skolespørgsmål. I virkeligheden var man slet ikke så uenige endda, og der var fuld enighed om de overordnede mål. Man var dog gensidig usikker på modpartens motiver og bevæggrunde, og det var denne mistillid, der periodevis skabte problemer i samarbejdet.

Men, hvad der måske er mindre kendt, gik utilfredsheden med samarbejdet ikke kun fra udvalg til ministerium, men også den modsatte vej. Sidst i august 1919 følte undervisningsminister S. Keiser-Nielsen, at man gik bag ryggen på ham med hensyn til skoleforholdene i Sønderjylland. Det var årsagen til, at han sammen med H.P. Hanssen nedsatte et udvalg blandt andet med repræsentanter fra ministerium, undervisningsinspektion, seminarierne og lærerforeningerne, som skulle være rådgivende for skoleudvalget og for de nordlesvigske skolekommissioner vedrørende valget af lærere.⁶⁰

Der er ingen tvivl om, at der både i skoleudvalg og i ministerium blev arbejdet ihærdigt på at få skabt så gode rammer som overhovedet muligt for de nye sønderjyske skoler, og ikke mindst på baggrund af den fantastisk store arbejdsindsats, som begge parter ydede, var det kedeligt, at samarbejdet ikke altid fungerede optimalt.

Afslutning

Med åbningshøjtidelighederne i august/september 1920 var to års forberedelse af det højere skolevæsen i Sønderjylland slut. Både centralt og lokalt havde forberedelsesarbejdet taget sit udspring i ønsket om forsoning mellem dansk og tysk i grænselandet. Det havde været det overordnede mål. De nye sønderjyske gymnasieskoler skulle bygge på fredelig sameksistens og på respekt for andres synspunkter på tværs af sprog og grænse og ud fra ønsket om, at menneskelige idealer måtte sejre. Det var den eneste farbare vej fremad. Og i den ånd begyndte de nye gymnasieskoler arbejdet.

FORKORTELSER

Ap	Jacob Appels privatarkiv. 05050A. RA	Appel – en mand og hans arv« s. 256f. Kristeligt Dagblads Forlag. 1970.
Dept	Departement	5. Forhandlingsprotokol for Det nord-slesvigske Skoleudvalg. Møde 28. januar 1919. LAA.
DsM	Det sønderjyske Ministerium	6. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 2399/1919.
Jo	Journalnummer	7. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919 + DsM Jo 173.3.19.
Kt	Kontor	8. Årsskrift 1999 for Historisk Forening for Gråsten By og Egn s. 5-7.
LAA	Landsarkivet i Aabenraa	9. Forhandlingsprotokol for Det nord-slesvigske Skoleudvalg. Møder 7. og 30. april 1919. LAA.
Pk	Pakke	10. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919.
RA	Rigsarkivet	11. DsM Jo 173.3.1919.
Sst	Sammesteds	12. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919 + Forhandlingsprotokol for Det nord-slesvigske Skoleudvalg. Møde 11. oktober 1919. LAA.
Så	Sønderjyske Årbøger	13. Se f.eks. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1632/1919.
Underv.min.	Undervisningsministeriet	14. Nicolai Svendsen: »I Genforeningens tjeneste« s. 59. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1968.

NOTER

1. Wilhelm von Rosen (red.): »Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse.« II, 4 s.1888. 1991.
2. Brev af 12. april 1919 fra Jepsen Christensen til Jacob Appel. Ap pk 5.
3. Brev af 15. april 1920 fra Jepsen Christensen til Jacob Appel. Ap pk 5.
4. Nicolai Svendsen: »Sønderjydsk skæbne III. I Genforeningens tjeneste« s. 19. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1968 + Chr.P. Hansen: »Jacob Appel – Sønderjydernes trofaste talsmand«. Flensborg Avis 11. december 1956+Margrethe Christiansen: »Jacob
5. Appel – en mand og hans arv« s. 256f. Kristeligt Dagblads Forlag. 1970.
6. Forhandlingsprotokol for Det nord-slesvigske Skoleudvalg. Møde 28. januar 1919. LAA.
7. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 2399/1919.
8. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919 + DsM Jo 173.3.19.
9. Årsskrift 1999 for Historisk Forening for Gråsten By og Egn s. 5-7.
10. Forhandlingsprotokol for Det nord-slesvigske Skoleudvalg. Møder 7. og 30. april 1919. LAA.
11. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919.
12. DsM Jo 173.3.1919.
13. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919 + Forhandlingsprotokol for Det nord-slesvigske Skoleudvalg. Møde 11. oktober 1919. LAA.
14. Se f.eks. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1632/1919.
15. Nicolai Svendsen: »I Genforeningens tjeneste« s. 59. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1968.
16. Kaj Sørensen: »Rektor A. Egeberg Jensen – en sønderjysk skolemand«. Så 2001 s. 237.
17. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 601/1919.
18. Sst.
19. Levnedsberegninger fra A.J. West og I.M. Hertz i Ordenskapitlet på

- Amalienborg. + I. Mogensen: Aabenraa Statsskole 1920-1945 s. 9. Desuden ligger der i journalsag 277/1920 i Undervisningsministeriet 2. dept 1. kt et lille håndskrevet stykke papir, som har cirkuleret mellem ministeriets øverste embedsmænd vedrørende besættelsen af et rektorat i Flensborg, såfremt denne by kom under dansk styre, og af dette papir fremgår det ligeledes, at besættelsen af rektorstillingerne foregik ved direkte henvendelse til de personer, ministeriet ønskede ansat.
19. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1719/1920.
 20. J. M. Hertz: Levnedberetning s. 1-4. Ordenskapitlet. Amalienborg.
 21. Forestillinger. Kongelige resolutioner vedrørende Underv.min. 2. dept for året 1920. RA.
 22. Sst.
 23. J. M. Hertz: Levnedberetning s. 5. Ordenskapitlet. Amalienborg.
 24. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 587/1918.
 25. Sst.
 26. Georg Buchreit: »Tale ved 50 års jubilæet« i Aabenraa Statsskole 1920-1970 s. 38f. Aabenraa 1971.
 27. Undervisningsinspektionen for gymnasieskolerne. Inspektioner 1906-1916. RA.
 28. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 433/1918.
 29. Sst.
 30. Undervisningsinspektionen for gymnasieskolerne. Inspektioner 1906-1916. RA.
 31. Margrete Schultz: »Erindringer fra Tønder 1904-1923«. Så 1987 s. 159.
 32. Underv.min. 2. dept 1. kt. Jo 379/1930.
 33. Ernst A. Kiørboe: »Et par spredte træk til en skitse af rektor West« i Tønder Statsskole 1920-1945 s. 64. Tønder 1945.
 34. Sst + A. J. West: Levnedberetning s. 3. Ordenskapitlet. Amalienborg + Sønderborg Statsskole 1920-1945 s. 50. Sønderborg 1945.
 35. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1719/1920. + Undervisningsinspektionen for gymnasieskolerne. Kopibog 1918-1920. Brev nr. 280.
 36. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 250/1920.
 37. Nicolai Svendsen: »I Genforeningens tjeneste« s. 42. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1968 + Franz v. Jessen: »Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900-1937« bd. III s. 154. Udgivet af Grænsforeningen. København 1938 + A. J. West: »Tønder Statsskole 1920-1935« s. 4. Tønder. 1935.
 38. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-1920 s. 1023 + 1026.
 39. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1284/1919.
 40. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-1920 s. 352.
 41. Undervisningsinspektionen for gymnasieskolerne. Kopibog 1918-20. Brev nr. 270.
 42. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-1920 s. 1022.
 43. Statstidende 4. marts 1920.
 44. Statstidende 15. maj 1920.
 45. Underv.min. Grupperede sager 1916-1968. Ansøgningsprotokol for embeder under Undervisningsministeriet 1913-1922.
 46. Underv.min. 2. dept 1. kt journaler med registre 1918-1920.
 47. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 271/1920.
 48. Sst. + Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 564/1920.
 49. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 271/1920.
 50. Brev af 2. juni 1920 fra undervisningsinspektør Henrik Bertelsen. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 564/1920.
 51. Sst.
 52. Med den bemærkning hentydes der til, at der blandt de kvalificerede ansøgere kun lige netop var det nødvendige antal matematiklærere, og da en af disse lærere kun søgte en stilling i Sønderjylland, såfremt han samtidig blev udnævnt til lektor, så ministeriet sig altså nødsaget til at foretage yderligere en lektorudnævnelse, hvilket fik kontorchefen til at sukke: »Matematikere kan jo stille deres betingelser!«
 53. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 564/1920.
 54. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 562/1920.
 55. Sst.
 56. Underv.min. 2. dept 1. kt Jo 1719/1920.

57. Undervisningsinspektionen for gymnasieskolerne. Kopibog 1918-1920. Brev nr. 280.
58. Margrete Schultz: »Erindringer fra Tønder 1904-1923«. Så 1987 s. 157.
59. Margrethe Christiansen: »Jacob Appel – En mand og hans arv« s. 288f. Kristeligt Dagblads Forlag. 1970.
60. Sst + Forhandlingsprotokol for Det nordslesvigske Skoleudvalg. Møder 22/8-1919 og 4/9-1919. LAA.

Gustav Johannsen i Magdeburg fæstning i 1879

ved RENÉ RASMUSSEN

Gustav Johannsen kom i sin tid som redaktør af *Flensborg Avis* til at afsone tre frihedsstraffe. To fængselsstraffe for fornærmelser på henholdsvis én og to måneder, som han afsonede i Glückstadt fængsel i 1876 og 1878, og én fæstningsarrest på tre måneder for majestætsfornærmelse, som han afsonede på fæstningen i Magdeburg i 1879. Frihedsstraffene mod danske journalister og redaktører var hyppige i årene mellem 1864 og 1914, og fra sidst i 1870'erne blev de ofte afsonet under forhold, der var nedbrydende for helbredet. Fæstningsarrest var dog en frihedsstraf, der afsonedes under mildere former end simpelt fængsel. Oplevelserne bag tremmer nedskrev Gustav Johannsen senere i erindringsform i en notesbog, som han gav titlen »Fængselsliv«. Beretningen fra Magdeburg er aldrig tidligere blevet offentliggjort. Det kan skyldes, at den aldrig blev fuldført. Den slutter temmelig brat. Beretningen fortæller detaljeret om de forhold, de danske redaktører i Nordslesvig var underkastet som politiske fanger i datidens Tyskland. Den er skrevet med Gustav Johannsens typiske lune og sans for at gengive stemninger, men vidner også om, at fæstningsopholdet sled hårdt på hans nerver og tyngede på hans humør.

Det var i de første dage af marts måned 1879, at den mellem Preussen og Østrig afsluttede traktat af 11. oktober 1878 angående ophævelsen af Pragfredens artikel V, blev bekendt. Hvilket indtryk denne traktat gjorde i Nordslesvig, er det ikke stedet at beskrive nærmere; men det var denne traktat, der blev årsag i, at jeg atter forløb mig imod den preussiske presselov. Jeg blev af statsadvokaten anklaget for majestætsfornærmelse, og retten idømte mig 6 måneders fæstningsarrest. Det var en hård dom, men den var dog ikke så hård, som statsadvokaten havde ønsket den; han havde nemlig andraget på 1 års fængselsstraf. Når man føler sig aldeles uskyldig, og det gjorde jeg i dette tilfælde, er det så meget mere overvældende at høre statsadvokaten fremsætte sin frygtelige anklage og retten forkynde en hård dom. Min familie var naturligvis meget ulykkelig, og dette tyngede svært på mig. Jeg appellerede sagen, men også appelretten i Kiel fandt mig skyldig og stadfæstede Flensborg kredsrets dom.

Nu traf det sig så heldigt for mig, at kejser Wilhelm, hvem jeg

havde fornærmet, og hans dronning den 11. juni samme år fejrede deres guldbryllup. Ved denne lejlighed blev forskellige til fængsel eller fæstning dømte personer i de under kejseren stående lande enten helt eller til dels benådede. Også jeg var imellem de lykkelige, men ikke hele straffen, kun halvdelen eftergaves mig, hvilket statsadvokaten meddelte mig i en skrivelse af 16. juli.

Kort efter fik jeg befaling til at stille mig i fæstningen i Magdeburg i preussisk Sachsen hos kommandanten dersteds for at tiltræde de tre måneders fæstningsarrest. Den 30. juli om eftermiddagen klokken 5 forlod jeg Flensborg; min familie græd, men det hjalp jo ikke, jeg måtte lystre statsadvokatens befaling. Også denne gang fulgte en stor flok venner med til banegården og ud til det nordslesvigske sporskifte, og så gik det videre med dampens vinger.

I den kupé, hvor jeg havde taget plads, sad foruden mig en alvorlig og stille tysker og en livlig ældre dansk herre. Begge havde af mine venners afskedshilsener, håndtryk og venlige tilråb fået en anelse om, hvem jeg var; danskeren forestillede sig også snart selv, men tyskeren mælede ikke et ord. Danskeren var fra Odense og på en forretningsrejse til den slesvigske marsk.

Han kunne ikke forstå, ytrede han, hvorfor jeg ikke forlod et land, hvor jeg måtte udstå forfølgelser og fængselsstraffe; men efter en længere samtale med mig syntes han dog at fatte, at der gives højere livsmål end det rent materielle velvære. I Jydbæk tog han afsked fra mig, og i hans sted fik jeg selskab af en ældre tysktalende herre, der ret snart indledte en samtale med mig og gav mig sit kort. Jeg var nødt til at gøre gengæld og nu vidste han også straks besked med, hvorfor jeg ville så langt syd på. Han var fra en af vesterhavsøerne og kendte godt til de nordslesvigske forhold. I Hamborg forlod også han mig.

Snart gik det med betydelig hurtighed videre i den klare måneskinsnat over Bergedorf, Büchen, Boizenburg, Hagenow, Ludwigsthal, Grabow og Wend. Warnow til Wittenberge. Her måtte jeg stige ud for at komme over i det tog, der over Seehausen, Sendal, Tangeshütte og Wolmirzt førte til Magdeburg. I måneskin er turen fra Hamburg til Wittenberge ret interessant, thi ved stationerne og næsten alle vegne langs med banen kan [man] nok se de smukke anlæg, hvorpå der unægteligt er anvendt megen flid, medens det ufrugtbare, flade land ikke kan kendes. I Wittenberge var det blevet lyst, og nu gik det i en fart til Magdeburg. Denne tur er også meget ensformet,

store marker med sukkerroer er det sædvanlige syn, kvæg der græsser fredeligt på kløvermarken eller i engen, findes ikke på hele vejen. Magdeburg banegård er stor og smuk, men fæstningsværkerne gør ikke indtryk af, at man befinder sig i en preussisk fæstning af første rang. Omkring banegården ligger den smukkeste del af byen, med store brede gader; men det er også den nyeste del og gør derfor et godt indtryk på den fremmede.

Jeg tog ind i Kochs Hotel, der ligger lige tæt ved banegården. Klokkeren var hen imod 6 om morgenen; opvarteren som tog imod mig, så noget søvndrukken ud og syntes ikke rigtig at kunne forstå mit tysk, i det mindste spurgte han hvert øjeblik: »Was?« Jeg blev snart ked af hans evige »was?«, ikke fordi det var mig mere ubehageligt end et pibende »wie?«, men jeg var jo ikke oplagt til store forklaringer, hvorfor jeg til sidst råbte af alle kræfter: »Geben Sie mir ein Zimmer und Kaffe, De flynder!«

Det hjalp, snart kom jeg ind i et smukt værelse, og jeg havde knapt vasket mit ansigt og mine hænder, så kom »flynderen« med kaffe. Efter kaffen gjorde jeg straks en lille spadseretur i den ny del af byen, gik igennem Kronprinzstraße til Kaiserstraße og fra denne forbi Ulrichskirche til Breiteweg. Kaiserstraße og Breiteweg er lange, brede og smukke gader, men de ligger også i den smukkeste og til dels i den nyeste del af byen, uden disse gader ville Magdeburg gøre et dårligt indtryk på den fremmede. Påfaldende er for den fremmede, at alle kirker er forsynede med to tårne; magdeborgerne forklarer det som et tegn fra gammel tid på, at byen har været sæde for en ærkebispe.

Da jeg kom tilbage til hotellet, var der kommet liv i dets beboere, og snart opvartedes jeg med en frokost, der i sammenligning med, hvad man hos os forstår under frokost var såre tarveligt, men min sult blev jeg dog herre over. For at orientere mig i byen, bladede jeg i adressebogen og så efter i en plan over Magdeburg, og snart fandt jeg, hvor kommandanten, hans excellence general von Massow boede, hos hvem jeg skulle melde mig. Kommandantens navn mindede mig om hin amtmand i Aabenraa, der under Christian den Sjette gjorde sig al mulig umage for at bilde sin konge og landsherre ind, at aabenraaerne var bedst tjent med tysk gudstjeneste, endskønt daværende provst Schmidt dersteds afgav den erklæring: »daß in der Stadt und Kirchspiel Apenrade der größte Haufe der teutschen Sprache nicht völlig kundig ist.« Hin amtmand hed også von Massow.

Jeg fandt også snart citadellet, hvilket fra næste dag af i 3 måneder skulle tjene mig som opholdssted, hvorfor jeg endnu samme dag gik hen og beså denne vigtige del af fæstningen. Det ligger på en ø i Elben og er omgivet af høje gammeldags mure. En smuk bro fører fra byen over Elben til øen. Magdeborgernes stolthed er den smukke domkirke, der imponerer den fremmede, endskønt en kritisk iagttagelse nok kan finde et og andet at dadle ved dens to tårnes tilstand.

Endnu en nat sov jeg som fri mand indenfor Magdeburgs mure. Den 1. august meldte jeg mig hos kommandanten, der tog meget forretningsmæssigt imod mig og sagde, at jeg kom til at finde mig i at følge de forholdsregler, som var foreskrevne for »Festungs-Stubungs-fangene«. Han lod mig vide, at jeg også havde at melde mig hos pladsmajoren, der bor på citadellet, hvorfor jeg kunne vente med at gøre ham min opvarning til om eftermiddagen før klokken 7, men til det klokkeslæt måtte jeg også melde mig, når jeg ønskede, at den dag skulle regnes med i mine 3 måneder.

Klokken 5 om eftermiddagen tog jeg en droske og kørte ud til citadellet. Jeg lod mig melde hos pladsmajoren, blev modtaget af denne og efter en kort samtale overleveret til fangevogteren, »Feldwebel« Bümann. Pladsmajoren gav mig dog først nogle forholdsregler og sagde mig, at jeg ville få det dårligste værelse, der findes i fængslet, men han befalede samtidig »Feldwebelen« at give mig et bedre værelse, når om nogle dage overvagtimester Klatt fra Haderslev forlod fængslet. »Feldwebelen« førte mig nu over til fængslet, der er en ussel bindingværksbygning, omgivet af et højt plankeværk, som næsten gør det umuligt for fangerne i stueetagen at se ud på den store exercerplads foran huset. Jeg fik nu rigtignok også et usselt værelse, der ligger ud imod volden og hvorfra der ikke er mindste udsigt. Der stod en almindelig soldaterseng i værelset, et brunt malet klædeskab, et usselt bord og to træstole, som man hos os ikke har dårligere i et karlekammer. Et vaskebord måtte først lånes i et andet værelse, hvorved jeg straks opdagede, at der endnu stod to værelser ledige, der begge var bedre end mit. Hvorfor fik jeg da det dårligste værelse?

Jeg havde kun lige fået min kuffert og øvrige sager stillet på passende pladser i mit værelse og af »Feldwebelen« modtaget instruktionen for fangerne til gennemlæsning, så kom overvagtimester Klatt fra Haderslev, ind til mig og bød mig meget venligt velkommen. Det var i fritiden fra 4 til 7, og da jeg [bød] den venlige medfange at sidde ned, gjorde han det, og snart fik vi en samtale i gang om fængselsli-

vet, så jeg allerede den første dag blev indviet i fængslets hemmeligheder. Jeg var så lykkelig at kunne byde min medfange en cigar og et glas vin, hvilken sidste jeg havde fået med fra Flensborg, nogle venner havde foræret mig den. Klokkeren 7 gik »Feldwebelen« og lukkede både for stueetagen og første sal, men de enkelte fængselsdøre lukkede han ikke, hvilket jeg, der i Glückstadt var blevet vant til at blive indelukket i mit værelse, fandt særdeles behageligt, så jeg den første aften bildte mig ind, at jeg slet ikke var i fængsel, om end jernstængerne for vinduerne noksom mindede mig om, at jeg var fange. Klokkeren 11 slukkede jeg min lampe (fangerne tør ikke længere brænde lys), og så gik jeg i seng. Jeg tænkte på mit hjem og gjorde sammenligninger mellem Magdeburg og Glückstadt, indtil jeg sov ind.

Den 2. august, min fødselsdag, vågnede jeg om morgenen klokken 5. Min første tanke var: Hvorledes ville min kone, børnene og min gamle moder være stemte, når de i dag ikke kunne bringe mig deres lykønskninger i dagens anledning? Vejret tegnede til at blive meget smukt, i det mindste var den smule himmel, som jeg kunne se fra mit værelse, meget klar. Skildvagten mærkede snart, at jeg var stået op, og nysgerrig efter at se, hvad jeg bestilte så tidlig, kom han hen til mine vinduer og gloede ind til mig. Jeg råbte: »Guten Morgen!« og åbnede et vindue og ville til at tale et par ord med mennesket, men fyren forsvandt bag hjørnet af fængselsbygningen og kom ikke igen. Klokkeren 6 kom »Feldwebelen« og ordonnansen, der blev lukket op og jeg fik min kaffe. Overvagtimesteren kom også snart frem, endvidere en forhenværende preussisk »Hauptmann«, der boede på 1. sal, de andre fanger rørte sig ikke endnu. Der blev nu redt seng og fejlet ud hos mig, medens jeg fik mig en lille samtale med »Feldwebelen« og overvagtimesteren.

Snart kom der også et par breve til mig, lykønskninger i anledning af min fødselsdag, og senere modtog jeg 5 telegrammer, ligeledes indeholdende lykønskninger. Det opmuntrede mig meget. Klokkeren 9 kom overvagtimesteren og tog mig med ud at spadserere i den berømte (det vil sige under [i.e. blandt] fangerne) Pærealé på citadellet, i hvilken spadserervejen for »Stubungsfangene«, som vi kaldtes, er betegnet med tavler med den nødvendige påskrift og kommandantens navn under. Snart kom også en tredje fange ud i alléen, jeg blev forestillet for ham og erfarede, at han var student og indespærret i »fugleuret«, som fangerne kaldte fængselsbygningen, på grund af en duel. Stu-

denten var en lystig ung mand, der allerede om formiddagen drak flere halve liter bajersk øl.

Vi var i det hele 10 »Stubungsfangene«, hvoraf 4 boede i stueetagen, 4 på første sal og 2 i kvistværelser. Overvagtimesteren underrettede mig om, hvilken forseelse hver enkelt havde begået, og det interesserede mig meget at erfare. Da vore værelser var betegnede med nummer, så vil jeg følge talrækken ved gengivelsen af de meddelelser, jeg modtog af min venlige medfange om beboerne af »fugleburet.«

I nummer 1 sad en ung til menig degraderet preussisk officersaspirant. Han var idømt 5 års fæstningsarrest for majestætsfornærmelse og havde allerede siddet 1 år. Det var en pyntelig ung fyr, han gik med lorgnet og holdt mest af at omgås officererne. Han havde, da efterretningen om, at Nobeling havde skudt på kejser Wilhelm sagt: »Unkraut vergeht nicht!« Dette ord fældede ham og bragte ham på fæstningen. Fyren syntes dog ikke at have tabt lysten til at leve og skal endogså i »fugleburet« have forsøgt sig i kærlighed, idet han nemlig gjorde kur, så godt det lod sig gøre i hans stilling som fange, til datteren af en på citadellet boende officer; men det blev opdaget og han blev forhindret i at fortsætte sit lige begyndte kærlighedsforhold.

I nummer 2 sad overvagtimesteren, der på grund af en falsk rapport var kommen på fæstningen. Han fandt sig kun dårligt i fængselslivet og sørgede meget over sin ulykke, og det var en ynke at se ham græmme sig.

I nummer 3 sad atter en ung til menig degraderet preussisk officersaspirant. Han var idømt 3 års fæstningsarrest for majestætsfornærmelse og havde ligeledes allerede siddet 1 år. Han var ikke så pyntelig som sin kammerat, havde lært mere på gymnasiet, men var vistnok meget let. Han havde på samme tid som den anden gjort sig skyldig i majestætsfornærmelse, idet han, da han ville købe en revolver til seks skud og regimentsbøsse-makeren frarådede ham det, havde sagt: »Åh, to skud er jo for tiden jo også tilstrækkeligt; ét for Wilhelm og ét for mig!« Den unge mand havde indrettet sit værelse til et rigtigt fuglebur, 5-6 fugle fløj frit omkring deri og kunne hvile sig foruden på møblerne på nogle store tørrede buske, der stod opstillede i værelsets 4 hjørner. At hans bord, seng og øvrige møbler besudledes af fuglene, generede ham ikke; han selv lå for det meste kun klædt i skjorte og underbenklæder på sin seng og læste.

I nummer 4 sad jeg, og 5 og 6 stod ledige.

I nummer 7 sad en ung officer, der ved indøvelsen af en rekrut

Gustav Johannsen (1840-1901). I 1869 grundlagde han Flensborg Avis og var en tid lang også avisens redaktør. Det var en ikke ufarlig bestilling i Sønderjylland i årene mellem 1864 og 1920. Heller ikke Gustav Johannsen slap for lange fængselsophold. Billedet her er samtidigt med opholdet i Magdeburg fæstning 1879. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

havde forløbet sig således, at han i sin vrede sårede staklen med sin sabel. Han var idømt 3 måneders fæstningsarrest, hvilke han benyttede til at lære fremmede sprog, i hvilken anledning en lærer fra byen to gange ugentlig kom til ham i »fugleburet.«

I nummer 8 sad en forhenværende »Hauptmann«, der var idømt 5 års fæstningsarrest, fordi han i en duel havde dræbt sin modstander.

I nummer 9 sad en student, der var idømt 3 års fæstningsarrest, ligeledes for i en duel at have dræbt sin modstander. Han lod til at føle sig meget trykket af den ulykkelige historie, var meget flittig og overordentlig forekommende og venlig.

I nummer 10 sad den lystige student, der slog tiden ihjel med at drikke øl. Han havde også duelleret, men ikke skadet sin modstander videre, hvorimod han bar betydelige tegn i ansigtet på ubehagelige kårdehug. Han var også kun idømt 4 ugers fæstningsarrest.

Nummer 11 og nummer 12 var ikke beboede.

I nummer 13 sad en ung løjtnant, der var idømt 4 måneders fæstningsarrest, fordi han havde nægtet at lystre en foresat. Det var et stille og sygeligt udseende menneske.

I nummer 14 sad en brunsvigsk husarofficer, en smuk ung mand, stolt og tilbageholdende. Han havde duelleret og skulle sidde 4 måneder, hvilket han var meget ked af.

Flere værelser fandtes ikke i »fugleburet«, men deres antal var jo også tilstrækkeligt.

Nu vidste jeg altså besked med mine medfanger. Overvagtmasteren var så venlig efter disse meddelelser at følge med på mit værelse for at drikke et glas med mig af den vin, som min ven Colding¹ samme dag havde sendt mig, og også et par andre medfanger tog i anledning af min fødselsdag imod min indbydelse og tømte om eftermiddagen et par flasker på mit og deres velgående. Det skete i fritiden fra 4 til 7, men præcis klokken syv kom fangevogteren for at lukke og nu gik hver til sit værelse. Jeg skrev endnu til min hustru og fortalte hende, at jeg havde det godt.

De mange depecher, jeg modtog den dag, vakte opsigt på citadellet, ikke mindst på grund af de forskellige adresser, thi den ene var adresseret til redaktør Gustav Johannsen, den anden til Oldermænden for Skt. Knudsgildet, den tredje til bestyrelsesmedlem af Spare- og Lånekassen for Flensborg og Omegn, den fjerde til formanden for »Ydun« og den femte til direktøren for Flensborg Aktie-Mejeri-Selskab.² Telegrafbudet mente, at afsenderen kunne have sparet meget, når de ikke havde valgt så lange titel-adresser, men han havde ingen anelse om, at mine venner ikke brød sig om at spare en mark, når de troede at kunne glæde og more mig.

Jeg havde snart levet mig ind i de nye forhold, thi i hovedsagen lignede den ene dag den anden. Om morgenen klokken 6 kom fangevogteren og lukkede op, ordonnansen bragte kaffen og begyndte at rede seng og feje ud, først hos den, der stod tidligst op, og iblandt dem var jeg. Klokken 8 kom posten, den bragte mig *Flensborg Avis*, *Nationaltidende*, *Fædrelandet* og *Magdeburgische Zeitung* morgenblad, og var der indløbet breve til mig, fik jeg dem også med denne post. Klokken 9 blæstes eller trommedes ved vagten til tegn på, at vi kunne spadsere i Pærealléen, og klokken 11 trommedes eller blæstes vi atter ind i »fugleburet«. Så gik atter fangevogteren og ordonnansen og dørene lukkedes, skildvagten fik nøglerne og befaling til kun at lukke

op for pladsmajoren og kommandanten, og nu først fik han travlt med at passe på os, idet han idelig gik omkring huset og gloede ind ad vinduerne til de fanger, der boede i stueetagen. Klokken hen imod 1 kom fangevogteren og ordonnansen atter tilbage, den sidste med så mange portioner middagsmad, som han kunne bære, resten hentede han straks efter og bragte også snart eftermiddagskaffen. Klokken 2 forsvandt de to vigtige personer igen, og vi blev atter indelukkede til klokken 4. Så blæstes eller trommedes der atter ved vagten, dørene lukkedes op, og fangerne havde da indtil klokken 7 atter fri adgang til Pærealléen. Lidt før 7 bragte ordonnansen aftensmaden, klokken 7 blæstes eller trommedes der atter, fangevogteren lukkede dørene, gav skildvagten nøglerne og fjernede sig for ikke at komme igen før næste morgen klokken 6. I fulde 11 timer hørte og så vi ikke andre end de forskellige skildvagter, der hver anden time skiftede.

Der er noget uhyggeligt i at vide sig bevogtet af skildvagter, som går og lusker og agter på enhver bevægelse, man gør. Altid at se på et gammelt plankeværk, når man ser ud af vinduerne, er også grumme kedeligt; men hvad var vel alt dette imod Glückstadt?³ Mennesket er dog næppe i stand til altid at trøste sig over dårlige livsvilkår ved at sammenligne dem med endnu dårligere; i det mindste kunne jeg ikke altid berolige mig med at gøre sammenligninger mellem Magdeburg og Glückstadt. Det ærgrede mig navnlig tit, at jernstængerne i Magdeburg var meget bredere og tættere, om end ikke så kolossale som i Glückstadt. Jeg sad jo dog i en kongelig preussisk fæstning og hørte med til de fineste preussiske fanger, og alligevel bevogtede man mig strengere end i det simple fængsel i Glückstadt?!

I instruktionen for stuefangerne stod, at kommandanten på ansøgning tillod fangerne at spadserere i byen, dog kun 3 timer ad gangen og ikke for tit. Den 6. august fik jeg første gang tilladelse til at benytte mine tre eftermiddagsspadsereture til en lille udflugt i byen, dog turde jeg ikke komme på offentlige spadseregange, banegården og de mange forlystelsessteder, der findes i og omkring byen, heller ikke i hoteller og restauranter, og som en meget vigtig bestemmelse fremhævedes, at jeg måtte være hjemme igen præcis klokken 7. Johanniskirkeuret betydedes som det, jeg kunne rette mig efter. Da overvagtimesteren den næste dag havde udstået sin straf, ansøgte han om tilladelse til at sige farvel i de timer, jeg spadserede i byen, hvilket også tilstodes ham. Vi gik nu sammen ud og kom også samtidig tilbage til citadellet. Om det nu end ikke kan more ret længe og ofte at gå omkring i en by som Magdeburg

og se på butikker, så var det dog altid en forandring fra livet på citadellet og man følte sig i de tre timer som fri mand.

Den næste dag flyttede jeg ind i det hidtil af overvagtimesteren beboede værelse nummer 2. Dette værelse lå ud til exercerplassen, og når jeg stod op på en stol, kunne jeg se over plankeværket og iagttage, hvad der foregik på den store plads, der indesluttedes af det såkaldte »geværhus«, hvori der opbevaredes tusinder og atter tusinder af geværer. »Kanonhuset«, hvori der gemmes over 100 kanoner, nogle haver, der hører til officersboligerne, og vort usle »fuglebur«, der er den dårligste bygning på hele citadellet. Hvor ofte har jeg ikke stået på en stol og set ud gennem jerngitteret! Exercitsen var sædvanligt forbundet med megen råben og skælden, hvoraf fangerne ikke sjældent forstyrredes i deres alvorlige betragtninger af fængselslivet eller ved skrivning og læsning. I numrene 1, 2 og 3 sad altså fra nu af i en række 3 majestætsfornærmere, men de to unge soldater var ikke noget passende selskab for mig, og vi talte derfor sjældent med hverandre. Den ene gik meget frem og tilbage i sit værelse og fløjtede, endskønt det var forbudt at fløjte, synge eller gøre larm. Den anden hørte jeg ofte pludselig bryde ud i en høj latter; han lå nemlig i underbenklæderne på sin seng og læste Fritz Reuters *Ut mine Festungstid*. Jeg ynkedes [ved] de to unge mennesker, thi der var jo al udsigt til, at de ville blive unyttige lemmer af det menneskelige samfund. Med 19 år at blive idømt 3 respektive 5 års fængselsstraf! Det forekom mig at være en meget hård skæbne, især når jeg tænkte på de letsindige ytringer, der havde forvoldt de unge menneskers ulykke.

En formiddag kom jeg ind i Pærealléen og [mødte] der allerede min nye medfange fra nummer 3 i selskab med en smuk gammel herre; jeg hilste, og den unge mand forestillede mig for – sin bedstefader. Bedstefaderen, en gammel købmand fra Schwartzburg-Rudolphstadt, var meget venlig og indledte straks en samtale med mig, fortalte, at han havde været i Danmark og København, fundet mit fædreland – man var nemlig i citadellet så oprigtig at kalde mig »der Däne« – særdeles smukt og opholdet meget behageligt. Den gamle mand havde af kommandanten fået tilladelse til i cirka otte dage hver for- og eftermiddag at besøge sin sønnesøn i fritimerne, og denne tilladelse benyttede han også troligt. At han tog sig sønnesønnens ulykke meget nær, kunne han ikke helt holde skjult, endskønt han bestræbte sig for at tage sagen med ro.

Dagene gik deres langsomme gang og afskedstimen oprandt, men

den skulle blive til en sand glædesdag for den gamle mand og hans sønnesøn. Tidlig på formiddagen, endnu forinden fritimen, kom pladsmajoren med hastige skridt ind i fugleburet, gik ind i nummer 1 og straks efter også i nummer 3, fjernede sig derpå lige så hurtigt og gik tilbage til sin bolig. Han var dog kun lige gået ud af vor port, så stormede begge mine unge medfanger ud på forstenen, råbte i munden på hinanden: »gratuliere! gratuliere!«, bankede snart på hos den ene, snart hos den anden af deres medfanger og tilråbte os: »Begnadigt! begnadigt!« Deres krigsherre havde benådet dem og givet dem tilladelse til atter at træde ind i militærtjenesten, dog som menige og hver ved et nyt regiment. Der blev nu en stor larm i det stille hus, thi alle fanger delte de to unge menneskers glæde, ja, selv fangevogterne tog del i den. Snart stormede de to unge mennesker ud i byen, den ene for at opsøge sin gamle bedstefader, den anden for at telegrafere til sine forældre. Et par timer efter kom de tilbage, og nu begyndte de under sang og lystige udbrud at pakke deres sager ind, thi de havde tilladelse til at forlade fængslet, så snart de ville. Den dag var der ikke megen ro i »fugleburet«, de unge mennesker gik og kom, pakkede ind og ud og atter ind, indtil de sent om aftenen endelig med kister og kasser læssede på en vogn forlod citadellet, ledsagede af de tilbageblevnes varmeste ønsker for deres fremtid.

Jeg beboede nu stueetagen helt ene, men havde et svagt håb om, at den preussiske admiral Batsch muligvis kunne blive min nabo i et af de forladede værelser. Admiralen var som bekendt idømt seks måneders fæstningsarrest i anledning af »Grosser Kurfürsts« undergang ved den engelske kyst. Han kom også til Magdeburg, beså vort »fuglebur«, men – foretrak at sidde i selve byen Magdeburg. At vi fanger ikke syntes om, at admiralen behandledes anderledes end vi, og at vi betragtede dette som en umotiveret hensyntagen, vil man næppe tage os ilde op; måske gjorde det os mest ondt, at vi måtte undvære den adspredelse, som admiralens komme og de med hans nærværelse af os som rimeligt forudsatte besøg etc. ville have givet os. Kort sagt: vi var meget utilfredse med den måde, hvorpå man berøvede os en forventet adspredelse. At vor utilfredshed ikke formindskedes, da admiralen efter 14 dages forløb blev benådet, forekommer mig at være letforståeligt; men vi – måtte roligt finde os deri.

Studenten og jeg sluttede os til hinanden, og da han ikke stod sig godt med officererne, så spadserede vi altid i to afdelinger: Officererne udgørende den ene større og studenten og jeg den anden mindre

afdeling. I Pærealléen stod en meget lang bænk, og det var en afgjort sag, at når den ene afdeling havde taget plads på den, så holdt den anden sig fjernt fra den, endskønt den gav plads for alle fanger. På grund af en dårlig fod, hvori jeg i et par måneder led en hel del smerter, og den store varme i august og en del af september, holdt jeg ikke meget af at gå, men passede godt på at blive den første på bænken, hvorfor officererne ofte måtte vandre hele timer frem og tilbage uden at få lejlighed til at benytte hvilepladsen. »Der Däne hat wieder die Festung eingenommen!« sagde embedsmændene på citallet leende til hverandre, når de så mig sidde på bænken, og det morede dem meget, når de efter flere timers forløb atter kunne meddele hverandre: »Der Däne behauptet noch immer die Festung!« En af disse embedsmænd havde gjort krigen 1864 med og kunne endnu sige »god dag, min ven!« og »min smukke pige«, hvilket han fortalte med en vis stolthed. Kontoret, hvor disse herrer arbejdede, lå i Pærealléen, lige over for vor berømte bænk, hvilket ikke sjældent gav anledning til, at en eller anden af dem passiarede lidt med os fanger.

Den 26. august om eftermiddagen, lidt efter at vi havde spist til middag, kom pladsmajoren, fulgt af en ældre herre med gråt skæg, ind til mig og spurgte, hvor længe jeg endnu forblev på fæstningen, og da han erfarede, at jeg først rejste om rigeligt to måneder, henvendte han sig til sin ledsager med de ord: »Ja, så vil De så længe komme til at bo i nummer 3.« Den gamle herre forestillede sig nu som redaktør Dr. Guido Weiss⁴ fra Berlin, forklarede, at han havde bedt pladsmajoren om at få mit værelse, når det ikke var beboet, da han fra et tidligere ophold i »fugleburet« kendte lokaliteterne og holdt mit værelse for det bedste. Han var idømt 4 måneders fæstningsarrest for fornærmelse imod kronprinsen af Tyskland, fordi han, den gang kronprinsen stadfæstede blikkenslager Hödels dødsdom, havde skrevet om »die Wiedere[le]bung des Beils«. Dr. Weiss er en af de gamle tyske demokrater fra 1848, har tidligere været medlem af det preussiske deputeretkammer og lever i Berlin som publicist.⁵

Som kolleger og de to eneste beboere i stueetagen blev vi snart bekendte med hinanden, og jeg havde megen glæde af min daglige omgang med den hæderlige, erfarne og kundskabsrige mand. Dertil kom, at han tillige var en god kammerat, fuld af livsappetit og resigneret. Han har et klart øje for de brøst, hvoraf det tyske statslegeme og det tyske folk lide, er retfærdig imod sine modstandere og fremmede nationer, følger ganske udmærket dagens begivenheder og lever i

håbet om kommende bedre tider for de forskellige europæiske folkeslag. Med ham kunne jeg tale et fornuftigt ord om politik og lignende ting, hvilket var mig umuligt med studenten, der fuldkommen levede i den »Grössenwahn«, som man i politisk henseende træffer på hos så mange tyskere. Når vi, doktoren og jeg, søgte om tilladelse til at gøre en spadseretur i byen, så gjorde vi det altid samtidig og fulgtes også altid ad, hvilket gjorde mig disse fritimer meget behageligere end før.

En dag vovede vi at gå ind i en restauration tæt ved broen, der fører fra byen over Elben til citadellet, men vi havde kun lige taget plads og fået hver et glas øl, så hviskede doktoren til mig: »Majoren kommer!« Rigtig, pladsmajoren kom gående lige imod restaurationen, vi vendte ham hurtigt ryggen til, men han gik forbi uden at se os. Vi gik aldrig mere ind i den restauration!

Vore oppassere eller »ordonnanser«, som de kaldtes, voldte os en hel del bryderier. Min første oppasser var en polak, der kun dårligt forstod tysk, men des bedre var han til at snyde mig. Alt, hvad han købte til mig, var betydeligt dyrere, end jeg takserede det til, og jeg indskrænkede mig derfor så meget som muligt. En eftermiddag, da jeg kom ind fra min spadseregang i alléen, kom fangevogteren ind til mig med en vinflaske i hånden, og spurgte, om jeg kendte flasken. Jeg svarede, at den lignede en af de vinflasker, jeg havde fået med fra Flensborg, og nu fortalte han mig, at det meget rigtigt var min flaske og at oppasseren havde stjålet den fra mig, men at han havde opdaget det. Det var ikke den første flaske, fyren havde taget, tilføjede han, og nu skulle han meldes til regimentet. Jeg bad for staklen, men det hjalp ikke, fangevogteren påstod, at han ikke turde lade være med at skrive en melding i anledning af tyveriet, og at han heller ikke ville have slyngelen længere i huset, navnlig fordi han havde ham mistænkt for andre små tyverier og snyderier. Sagen blev rigtig meldt, og en skøn dag fik jeg en stor skrivelse fra regimentet, hvori jeg blev anmodet om at erklære, om jeg agtede at stille et andragende om at få polakken straffet eller ej. Jeg svarede, at jeg ikke ville andrage på staf for fyren, og dette frelste ham fra at komme på fæstningen, men 14 dages mørk arrest fik han alligevel.

Den ny oppasser var fra provinsen Sachsen, var en rigtig troskyldig bondedreng, der gerne gjorde mig det så behageligt som muligt og købte meget billigere end hans forgænger. Et svært uheld traf den ny oppasser et par uger efter, at han var tiltrådt sin tjeneste. Infanteri-

lieutnanten havde givet ham 10 mark og anmodet ham om at købe en flaske vin hos en bestemt vinhandler i byen, og »Hauptmanden« havde givet ham 50 pfennig til at købe tobak for. Med disse 10 mark og 50 pfennig gik han nu ind i byen, købte en flaske vin, gik op på det kammer, hvor han logerede og lagde sig på sin seng for at sove lidt, da han havde en hel time, til han atter skulle være på citadellet.

I kammeret var der nogle andre soldater, som så, at han talte pengene og stak dem i sin brystflomme, førend han lagde sig til at sove. Da han vågnede, opdagede han straks, at pengepungen og pengene var borte, men også hans kammerater var forsvundet. Han kom nu grædende hjem og fortalte fangevogteren, hvad der var sket; denne gjorde en frygtelig larm og skældte ham ud, fordi han havde lagt sig til at sove. Jeg kom ud på forstuen og fik historien at vide, og da oppasseren jamrede over, at han, der i oktober skulle hjempermitteres, nu vist nok kom til at tjene et år længere, hvorover hans fattige forældre ville sørge meget, så gav jeg ham de penge, man havde stjålet fra ham, at han kunne betale officererne og så slippe for at blive meldt. Studenten kom også ned, og da han hørte, hvad der var sket, ville han absolut betale halvdelen af de penge, som jeg havde givet oppasseren. Dette burde jeg måske ikke have tilladt, thi da officererne, der modtog pengene af oppasseren, senere erfarede, at studenten og jeg havde givet ham dem, gav de pengene tilbage og nægtede at tage imod nogen erstatning; men sagen blev derfor også meldt til regimentet.

Da oppasseren imidlertid havde de bedste vidnesbyrd af sine foresatte og af en del af os fanger, blev han helt fri for straf, hvorover han var uendelig lykkelig, men så til gengæld plagede os i flere dage med at fløjte de vildeste melodier, når han sad på forstuen og blankede støvler eller børstede frakker og benklæder. Han blev hjempermitteret og der kom en ny soldat i hans sted. Denne forstod aldeles ikke at rede sengen, d.v.s. tyste strået til rette i madrassen, hvilket var grumme kedeligt, da sengene allerede i forvejen ikke var de bedste til at sove i. Hans efterfølger, der var den sidste oppasser, jeg havde, var ikke dygtigere til at rede sengen, men var ellers en flink fyr.

En af disse oppassere spurgte mig en morgen, da han bragte mig kaffen og *Magdeburgische Zeitungs* morgenblad, om det virkelig med det første ville komme til krig mellem Tyskland og Rusland. Jeg spurgte ham, hvorfor han spurgte således, og hans svarede, at der i hans kaserne var blevet fortalt, at kejser Alexander af Rusland havde fornærmet kejser Wilhelm og hans følge så blodigt under kejsermødet

i Alexandrovo [3. september 1879], at selv et par »Zahlmeister«-Rendanter [regnskabsførere] af deres regiment havde sagt, det måtte komme til krig. Kejser Wilhelm havde måttet sove i en ussel bane-gårdstilbygning og hans følge i jernbanevogne, og det kunne Tyskland dog ikke lade sig byde af de ukultiverede russere.

At det morede mig meget at få den brave preusser til at udtale sin hjertensmening og tolke mig den stemning, der herskede i hans regiment, ja vist nok i hele den preussiske armé i den anledning, lod jeg ham naturligvis ikke mærke. Sikkert er, at alle preussere, fra den dannede til den udannede, betragtede kejser Wilhelms besøg hos kejser Alexander i den lille russiske grænseby som en ydmygelse og et tegn på, at Tyskland til trods for sin store magtstilling i Europa er nødt til at tage hensyn til andre stormagter, og dette ærgrede store og små, og hos disse sidste kom ærgrelsen til udbrud i de omtalte ytringer om en forestående krig med Rusland. Bismarcks rejse til Wien og den modtagelse, der blev ham til del af kejser Frantz Josef, dæmpede senere ærgrelsen over kejser Wilhelms modtagelse i Alexandrovo.

En formiddag blev vi stuefanger opmærksomme på, at nogle embedsmænd i forening med en del underofficerer rendte frem og tilbage på citadellets exercerplads, som om der var sket noget usædvanligt. Det var der også: En af militærstraffefangerne fra kasematfængslet havde forsøgt at undvige, men var snart blevet pågrebet igen på ydervolden. Dette flugtforsøg bragte staklen på tugthuset, så han fik det meget værre, end han havde haft det. I kasematfængslet på Magdeburgs citadel sidder sædvanligt mellem 100 og 200 militærstraffefanger, som de kaldes. Disse stakler må under bevogtning af underofficerer arbejde ved fæstningsværkerne og på citadellet, undertiden ret strengt, og dog er deres forseelser ofte ikke slemme, men den preussiske krigsret er streng.

Enkelte er såkaldte »Fahnenflüchtige«, folk, der ikke har stillet til den pligtige militærtjeneste, og iblandt disse er ikke få nordslesvigere; andre er soldater, der har været opsætsige imod deres foresatte eller har stjålet, og disse sidste kendes på, at de ikke bærer kokarde. Ofte, når jeg spadserede i Pærealleen og de nævnte fanger blev ført forbi, syntes jeg at kunne se på enkelte af dem, at de var nordslesvigere, og så følte jeg altid dobbelt for de stakler. Stakkels, stakkels Nordslesvig! lød det så inde i mig, jeg blev alvorlig og tavs, og mine kammerater kunne ikke begribe, hvad der fejlede mig. Jeg forklarede dem dog aldrig min tavshed; thi jeg kunne jo let være blevet bitter i min forkla-

ring, da også mine kammerater hørte med til den nation, der har gjort os nordlesvigere så ulykkelige.

Atter forøgedes tallet af »fugleburets« beboere, en preussisk landeværnsmand stillede sig en dag som fange. Det var de gamle beboere påfaldende, at en menig kunne afsone en ham tilkendt straf som »Stubungsfangener«, og derfor havde vi alle en anelse om, at den ny kammerat ikke var en almindelig menig. Det var han heller ikke, han var præst, sognepræst et sted i provinsen Sachsen, og hans forseelse var, at han i 6-7 år ikke havde stillet ved kontrolforsamlingerne. For denne forsømmelse blev han af krigsretten idømt 16 dages fæstningsarbejde, men kejser Wilhelm benådede ham til 16 dages fæstningsarrest.

Den lille præst var stille og tålmodig, gjorde sig ikke bekendt med nogen af os andre og kom derfor heller ikke til at dele glæder og ærgrelser med os. Vi mærkede næsten slet ikke til ham i de 16 dage, han boede sammen med os, kun når han spadserede, lagde vi mærke til ham og til, at han var stolt af at have været soldat, thi han pyntede sig til hver spadseretur med erindringstegnet fra den tysk-franske krig, hvilket ellers ikke en eneste af de militære fanger gjorde, endskønt flere af disse havde både erindringstegn og ordener. Han holdt sig strengt forskrifterne for fangerne efterretteligt, hvilket vi andre ikke altid gjorde, og det gik os som de uartige børn, der ikke synes om de artige, vi kunne ikke lide den skikkelige præst, som aldrig risikerede at få en tilrettevisning.

En eftermiddag, da doktoren og jeg havde fået tilladelse til at spadserere i byen, gik vi forbi domkirken og så, at der på den store såkaldte domplads holdtes krammarked. Det var jo forbudt os at komme på offentlige spadsereveje, i restaurationer og så videre, men om markerne var der ikke specielt talt i instruktionen, og derfor sluttede vi, at det ikke var forbudt »ein Bißchen auf der Messe zu gehen«. Det morede os to fanger at bevæge os frit imellem så mange mennesker og at se på de mange glade markedsgæster, navnlig stod vi længe og glædede os over, hvorledes de pyntede landsbybørn, der var kommet til byen den dag, morede sig med at ride eller køre på karrusellen. Da vi kom forbi et telt, hvori en fotograf havde opslået sit atelier, råbte den vagthavende kasserer: »Guten Morgen, Herr Doktor!« (til mig!) og »Guten Morgen, Herr Oberamtmann!« (til doktoren!) – »treten Sie näher und nehmen Sie doch ihre Bilder mit!« De ny titler morede os, men kunne dog ikke bevæge os til at efterkomme opfordringen.

Torvet i Magdeburg (ca. 1905), hvor Gustav Johannsen gik tur med redaktør Dr. Guido Weiss – og blev tilbudt fotografering. Gengivet efter Woerl's *Reisehandbücher. Illustrierter Führer durch Magdeburg und Umgebung*. Hrsg. Leo Woerl. VII Auflage. Leipzig, 1905.

Da døren til domkirken stod åben og forskellige landsbyfolk gik ind for at se dens smukke indre, benyttede jeg lejligheden og gik med ind. Kirken er også umagen værd at se, både indvendig og udvendig. Den stolte sandstensbygning i gotisk stil med de to smukke tårne havde allerede flere gange tildraget sig min opmærksomhed, nu fandt jeg også lejlighed til at se den indvendig, hvor de stolte søjler med de nydelige buer, glasmalerierne på vinduerne og forskelligt andet gjorde et mægtigt indtryk på mig. Magdeburgerne kunne med rette være stolte af at eje en sådan kirke. Meget i kirken minder om, at den har været en katolsk kirke, men det gør den ikke mindre interessant. Klokkerens datter førte de fremmede omkring i kirken og gav med forekommenhed oplysninger, når man spurgte hende om et og andet. Det var udmærket adspredelse for mig og timerne gik så rask, at jeg nær ikke var kommet hjem i rette tid. Doktoren, der kendte kirken, havde imidlertid moret sig »auf der Messe«, navnlig havde han glædet sig over nogle abekatte, »unsere Stammväter, nach Darwin«, som han spottende kaldte dem.

Hen imod oktober måned kom fangevogteren en dag ind til mig og fortalte, at fængselsbygningen skulle restaureres både indvendig

Hans Rudolf Hiort-Lorenzen (1832-1917) var søn af den berømte Peter Hiort Lorenzen, der »vedblev at tale dansk«. H. R. Hiort-Lorenzen var avisen Dannevirkes ejer fra 1868 til 1879 og dets redaktør fra 1868 til 1875. I 1875 idømtes H. R. Hiort-Lorenzen otte måneders fæstningsarrest, som han afsonede på fæstningen i Magdeburg i samme bygning som Gustav Johannsen. Opholdet har H. R. Hiort-Lorenzen beskrevet i sine Erindringer fra Sønderjylland, som udkom efter hans død i 1919. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

og udvendig. En naturlig følge var, at vi fanger enten måtte sættes ind i et andet fængsel eller også at restaurationen indvendig måtte ske stuevis. Dagen efter kom murfolkene og begyndte at skrabe på muren, der vender ud mod exercerplassen. Da de havde skrabet det løse kalk af den usle bindingværksmur, begyndte de at kline nyt kalk på og penslede derpå hele muren over med en grå farve. Dette arbejde tog rigeligt to dages tid, men så kom der befaling til doktoren og mig om at rømme vore værelser og flytte over i nogle ledigstående værelser på den anden side af korridoren. Nu begyndte murfolkene at udbedre væggene i vore gamle værelser, og efter dem kom en maler og strøg væggene med en grøn vandfarve, kun en gang, så den gamle farve – lyseblå – de fleste steder skinnede igennem og derved frembragte en ejendommelig skiddengrøn farve. Døre og vinduer blev ikke nyt opmalede, og da gulvet var fejtet og en kone havde

skuret det lidt med koldt vand, måtte vi atter flytte ind, for at man kunne tage fat på de midlertidig af os beboede værelser.

I omtrent tre uger havde vi derfor fra morgen til aften håndværksfolk i »fugleburet«, og det var et morsomt virvar med flytteriet. Alt blev imidlertid gjort så ussel, at man deraf rigtig kunne slutte, hvor nødigt fæstningsvæsenet ville give penge ud for fængslet. Kun husets forside og fængselsværelserne samt vore møbler blev eftersete og restaurerede, og alt dette skete, fordi fæstningen i oktober måned skulle underkastes et eftersyn af en general. Heldigvis kom manden slet ikke ind i fængslet, thi ellers ville han med nogenlunde gode øjne absolut have måttet opdage, hvor let alting var gjort.

For resten er citadelfængslet i Magdeburg en af de usleste boliger for mennesker, jeg kender. Bindingsværksmuren er 6 tommer tyk, og der er næppe en dør eller et vindue, hvorigennem der ikke altid er en betydelig træk, så man både om vinteren og om for- og efteråret, ja selv om sommeren er udsat for forkølelse, snue etc. Kakkellovnen er store og meget uhensigtsmæssige, og når fangen ikke selv passer rigtig nøje på, at brændslet i kakkellovnen fornys hvert øjeblik, så kan han være vis på flere gange om dagen at sidde i et meget koldt værelse. Fangerne af civilstanden må selv sørge både for lys og varme, det er militærfangerne fri for; før var det også frit for de førstnævnte. At nogle af os knurrede over uroen med håndværkerne og at vi alle tilkendegav vor utilfredshed med den lette måde, hvorpå håndværkerne hjalp sig fra restaurationsarbejdet, forandrede ikke det ringeste, og snart støvede det lige så slemt som før, og alt var atter beskidt som førhen.

Jeg fik en dag brev fra redaktør Hiort-Lorenzen i København, der også har siddet i Magdeburgs fæstningsfængsel,⁶ og et af de spørgsmål, han kom frem med om sit gamle opholdssted, var: »Ellers er vel huset lige så beskidt og ækelt, som da jeg havde den ære at bo der?« Jeg kunne roligt svare ja, thi da jeg spurgte en embedsmand på citadellet, om »fugleburet« var blevet restaureret siden Hiort-Lorenzen boede der, svarede han: »Nej! Hvor kan De dog nære tvivl i den retning?«

Imidlertid var denne larm og støj med håndværkerne en afveksling i vort ensformige liv, og jeg må oprigtig tilstå, at jeg morede mig derover, hvor meget mine kammerater så også skændte på »die verdammten Kerle«. En af mine kammerater havde gjort sig den umage at gøre en tegning af »fugleburet«, endskønt det står i instruktionen, at ingen fange uden kommandanturens specielle tilladelse tør gøre

tegninger og planer af opholdsstedet eller en del af samme. Denne bestemmelse mindede mig om, at selv *Magdeburger Führer* ikke indeholder tegninger eller planer af fæstningsværkerne, så jeg først slet ikke kunne finde citadellet på kortet over Magdeburg og omegn. Der var en hvid plet på det sted, hvor citadellet skulle have været betegnet, og alle vegne, hvor der måtte være antydte fæstningsværker, fandtes der hvide pletter. Dette skal være almindeligt på kort over byer med preussiske fæstningsværker. Politiet har alle vegne ordre til at forhindre, at der sælges kort med fæstningsværker på, en forsigtighed, der dog næppe fører til det resultat, som man har tilsigtet med forbudet.

Den fange, der ikke forstår at beskæftige sig, er naturligvis meget ulykkeligere end den, der kan få tiden til at gå med åndeligt eller legemligt arbejde. Det er imidlertid en falsk forestilling, når folk tror, at man i et fængsel rigtig burde kunne arbejde. At læse aviser, ærgre sig over verdens dårligheder og den store masses uselvstændighed, dermed går den meste tid for politiske fanger. Min gamle kollega, doktoren, en gammel journalist, påstod, at han med den bedste vilje ikke kunne bestille noget alvorligt i fængslet, studenterne sagde det samme, og jeg måtte også tilstå, at jeg ikke følte mig oplagt til at bestille rigtig noget. Lider fangen oven i købet af den tanke, at han er forladt af sine venner, at forretningen hjemme går dårligt, at hans timelige velfærd måske står på spil etc., så er det rent galt med ham, og han falder da som oftest enten i en sørgelig sløvhedstilstand eller ser sig de mest afvekslende ulykkelige stemninger underkastet.⁷

En af mine kammerater bestilte bogstaveligt ikke andet end spise, drak øl og morede sig med fra morgen til aften at sidde på en stol, som han havde stillet midt i værelset, og kaste med en stor dolkekniv efter et brædt i gulvet. Han opnåede også en storartet færdighed i at sætte kniven ind i brættet på det sted, som han sigtede efter. Han var en begavet ung mand, men fængselslivet trykkede hans sind således, at han virkelig kom til at lide af slem åndelig sløvhed, og dog havde han kun 4 ugers fæstningsarrest.

En anden medfange morede sig i flere uger med at drille skildvagten, dog således, at denne ikke kunne klage over ham. Det var om sommeren, og vi åbnede derfor straks om morgenen vore vinduer. Var fangevogteren ikke til stede, så gik den sidstnævnte fange hen til vinduet, tog en stok og lod den glide over jernstængerne, men altid kun når skildvagten på sin gang omkring huset var kommet et stykke

forbi hans vinduer. Det gav en ejendommelig raslende lyd, og straks vendte skildvagten om og søgte at opdage, hvor den larmende lyd kom fra. Gerningsmanden var da regelmæssigt forsvundet fra vinduet og kom ikke igen, før skildvagten atter havde fjernet sig, men så begyndte også historien forfra. Dette drev fangen så længe, indtil han endelig selv var blevet ked deraf. Nu fandt han på at kaste med små sten, som han samlede på exercepladsen, imod plankeværket, og atter havde han den fornøjelse, at skildvagten blev opmærksom derpå og søgte at udfinde, hvor larmen kom fra, hvilket dog aldrig lykkedes. En tredje fange havde den vane at gøre en stærk støj med at skubbe sine stole og sit bord frem og tilbage på gulvet, men også kun, når skildvagten ikke var i nærheden.

Ofte var skildvagten også selv skyld i, at fangerne drillede ham, thi det hændte ikke sjældent, at soldaterne viste en ligefrem uforkammet nysgerrighed og uden videre gik klods op til vinduerne og gloede ind til os, og dette opirrede enhver fange. Jeg kunne på ingen måde tåle denne næsvise nysgerrighed, og ofte har jeg åbnet mit vindue og spurgt den nysgerrige soldat om, hvad han ønskede, hvilket for det meste havde til følge, at jeg blev fri for hans næsvise nysgerrighed. En fange er altid let pirrelig, men intet forstyrrer ham mere i sin ro end når han mærker, at nogen sniger sig hen til hans vinduer og prøver på at iagttage ham. Dette var nu altid meget vanskeligt for soldaterne, thi som bekendt bærer den preussiske soldat støvler, hvis såler er beslået med jernsøm, og disse giver altid en slem knirkende larm både på stenbroer og i sandet.

Her slutter Gustav Johannsens optegnelser fra fæstningsopholdet i Magdeburg. Gustav Johannsen fik ved kejserlig benådning sin straf halveret og slap således ud igen i begyndelsen af november 1879. Hans hjemkomst til Flensborg kom til at forme sig som et triumftog: Da han ankom til banegården var der samlet så mange mennesker, der ville hilse ham velkommen hjem, at politiet næppe kunne opretholde ordenen. Pladsen foran banegården og hele den tilstødende Rådhusgade var fyldt med jublende mennesker. Det var vel nok byens populæreste mand, der vendte hjem igen. Gustav Johannsen blev i 1881 valgt til den tyske rigsdag, hvorefter han afhændede sin avis til Jens Jessen.

NOTER

1. Vinhandler Aage Eduard Colding i Flensborg.
2. Gustav Johannsen var allerede sidst i 1870'erne »Flensborgs ukronede konge«. Han var umådeligt populær i byen og besad en lang række forskellige tillidshverv i byens danske forningensliv.
3. Opholdet i fængslet i Glückstadt i 1878 havde taget meget hårdt på Gustav Johannsen, der bl.a. tabte 22 pund på grund af den dårlige kost. Se René Rasmussen: Flensborg Avis 1869-1906. Flensborg, 1994.
4. Navnet er anonymiseret i Gustav Johannsens tekst.
5. Dr. Guido Weiss var redaktør af »Die Waage«.
6. Hans Rudolf Hiort-Lorenzen var udgiver af avisen Dannevirke 1868-1879. Han sad otte måneder på fæstringen i Magdeburg i 1875-76. Se René Rasmussen: H.R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-1875. Aabenraa, 1993.
7. Gustav Johannsens Flensborg Avis var under hans fravær kommet i alvorlige økonomiske problemer, og der var udbrudt uenighed blandt hans venner hjemme i Flensborg. Se René Rasmussen: Flensborg Avis 1869-1906. Flensborg, 1994.

Træk af Burkal Sogns kirkehistorie

af LAUST KRISTENSEN

Kirkehistorien er et omdrejningspunkt i ældre tiders historie, også i lokalhistorien. Det var derfor naturligt, at netop dette emne fangede Laust Kristensen i årene som sognepræst i Burkal 1963-67. Arbejdet udmøntedes i en række artikler i *Sønderjysk Månedsskrift* og *Sønderjyske Årbøger 1965-71*. Artiklen her sammenfatter forfatterens beskæftigelse med sognets kirkehistorie. Teksten er udarbejdet i midten af 1970'erne.

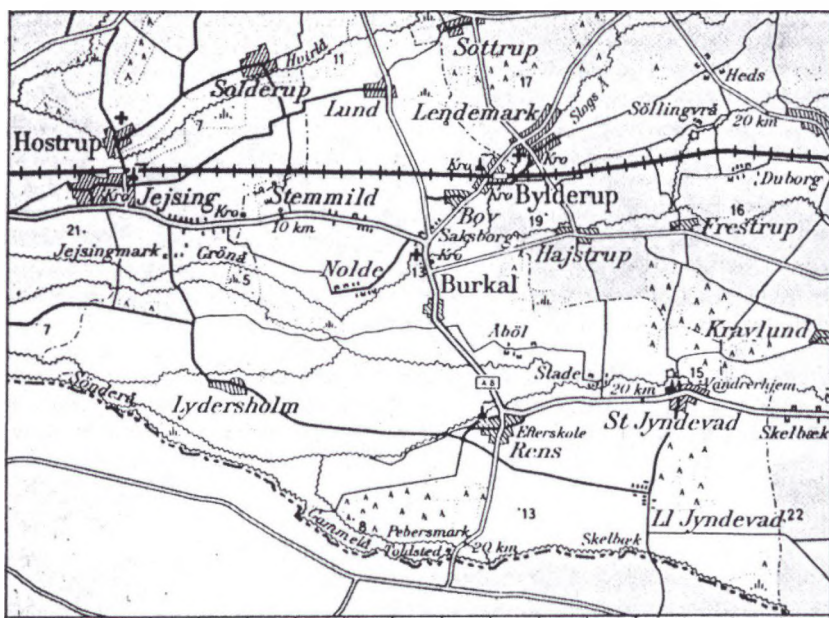
Indledning

Burkal Sogn, det store grænsesogn i Midtslesvig, er på mange måder særpræget. Det blev min lod i fire år at være sognepræst på dette sted. Kristeligt set var det et meget broget sogn. Lidt spøgende sagde man til mig, at i dette sogn behøvede man ikke en præst til at prædike, for det kunne man selv gøre langt bedre. Da var det så heldigt eller uheldigt, at jeg opdagede et gammelt præstebibliotek på præstegårdens loft.¹ Derfra var der ikke langt til at begynde at interessere sig mere for sognets kirkehistorie. Mit alt for tidlige opbrud betød dog, at jeg ikke nåede så langt, som jeg gerne ville. Alligevel synes jeg, at jeg har så meget materiale, at jeg må fremlægge det.

Naturligvis har jeg først og fremmest benyttet de trykte kilder, indtil omkring 1850 håber jeg at have fundet de fleste, men efter den tid findes der overordentligt meget, og selv vigtigere ting kan have unddraget sig min opmærksomhed. Desuden har jeg støttet mig til embedsarkivet. Derudover har nogle skriftlige optegnelser, som lærer Leick², Lydersholm, beredvilligt havde ladet mig gennemlæse, været til stor hjælp, ligesom lærer Damm³ havde lånt mig et vægtigt materiale, som en kreds i sognet har udarbejdet om forskellige emner fra sognets fortid. Blandt de virksomme i denne kreds kan nævnes: lærerne Spandet, Hummeluhre, Damm og Leick, samt gårdejer Jørgen Tinglev. Desværre er de alle nu borte, men deres interesse for sognets historie skal ikke glemmes. Lad mit lille bidrag også være et minde over dem.

Middelalderen

Man ved ikke ret meget om forholdene i middelalderen, men takket være klosteret i Løgum finder vi enkelte glimt fra sognet i denne tid. Det kan næppe kaldes kirkehistorie, men netop disse få glimt lader os dog ane, at der har været mennesker i disse egne også dengang, og at man har haft små og store økonomiske problemer også for 700 år siden. Den ældste navngivne fra Burkal er nok Hr. Ubbe Tordsen fra Jynde vad.⁴ Han lå i strid med munkene i Løgum om nogle jorder i Burkal Sogn. Ubbe Tordsen må have været en betydelig mand, for selve kongen træder til og fastslår, at en dom, der er faldet ud til munkenes fordel, skal overholdes af Ubbe Tordsen. Det fremgår dog ikke klart af kilderne, om Ubbe Tordsen har været bosiddende i Burkal, eller om han kun har haft nogle besiddelser der. Hvis vi tænker på kirkens beliggenhed, så er det ikke sandsynligt, at en betydelig herremand har boet i Jynde vad, når kirken blev bygget i Saksborg. Når der ved år 1245 omtales, at klosteret i Løgum har besiddelser i Jynde vad, så kan det være Ubbe Tordsens ejendom eller jord, som

Engen omkring Burkal. Gengivet efter J. P. Trap: Danmark 5. udg. 1967.

man har overtaget. Senere omkring 1405 hedder det, at Erik Krummendiek havde Jynde vad i len fra Løgum.⁵ Om det er muligt virkelig at komme til bunds i disse forhold, ved jeg ikke, men Krummendiek familien var af overordentlig betydning og en mægtig holstensk adelsslægt.

Vi hører senere, hvordan den senere kong Frederik I, medens han var hertug i Sønderjylland, købte store jorder i Lydersholm af munkerne i Løgum.⁶ Det fortælles, at Løgum allerede før 1237 ejede både en vandmølle, jorder og fiskedamme i Lydersholm. Ligeledes hører vi, hvordan bispem i Ribe i 1519 bytter sig til en ejendom i Lund, som havde været i Løgums besiddelse.⁷ Erik Sture ejer Wrågård i 1490, men i 1494 sælger svigersønnen Tielloff van der Wijk den store gård til Løgum.⁸ I Bov boede ridder Jannikus Jonsen. Han tilbyttede sig fra Løgum to otting land i 1365. Dette jordstykke var tidligere skænket til klosteret af en kone i Bov ved navn Margaretha Karoli.⁹

Det fremgår tydeligt af disse få glimt, at klosteret har haft sine interesser i sognet, men også forskellige adelsslægter var, som det fremgår af ovenstående, interesserede, desuden ejede godset Solvig det meste af Lund og lidt i Bov og i Grøngård, medens godset Linde ved ved Flensborg havde besiddelser i Bov.¹⁰ Den slesvigske adel er uddød nu, også slægten Blå, der havde interesser i selve Burkal.¹¹

Det mest interessante i denne forbindelse er dog nok Nolde og det formodede gods, som har været der. Det fortælles, at Peter Ebbisen ejede godset i Nolde før 1365, og at den sidste ejer var Tyge fra Nold.¹² Skriftlige vidnesbyrd om denne gård findes vistnok ikke, men landmændene finder stadig træ, der kunne stamme fra vold- eller vejanlæg. I sognet kender man et gâdesagn om »Tyge fræ Noll, der æ fa'e té dem ål«. Sagnet henlægges til Valdemarstiden, men det kan jo være et vandresagn, der er standset her på grund af landsbyens navn. I *Danske Atlas* fortælles, at Tyge fra Noll er omtalt i de danske kæmpeviser, og det viser sig da også, at i den yngste version af visen om Svend Vondved fældes Tyge af den mægtige Svend Vondved. Hele dette kompleks er meget svært tilgængeligt og uigennemskueligt, og man kan næppe ud fra folkevisen lokalisere stedet til Burkal Sogn.¹³

Vi hører dog også lidt om den almindelige mand fra disse tider. Naturligvis er det mest, hvis de har forsyndet sig mod klosterets eller herremandens ejendom eller jord. Ved handeler og retslige afgørelser benyttede man sig af en slags vidner – sandemænd. Således fortælles

det, at sandemænd afsætter markskel mellem Nolde og Hoelklamp¹⁴ og mellem Sød og Tudmoes.¹⁵ Vi hører om Michel Perssen i Stode, Christiern Tomssen i Lunde og Jes Asmussen i Nolle, de var sandemænd ved salget af Wrågård i 1494. Madts Perssen i Lundh var sandemand i et mellemværende mellem klosteret og bønderne i Hyn-ding, og Chresten Andersen bor på den ejendom i Lund, som ribebispen overtager 1519.¹⁶

En del af beboerne har sikkert været ret afhængige af adelen, medens andre var ret frie. Det er ikke let at blive klar over forholdene. Bevarede kilder om godset i Nolde ville nok kunne løfte sløret også om kirkens tilblivelse, men tavshed er det mest fremherskende træk. Historien om bondens og herremandens dage er gået i graven sammen med dem.

Et velbevaret minde fra middelalderen har man dog endnu i Burkal Sogn, bortset fra de små spredte træk, som bevarede kilder kan berette om, og det er kirken, der må være opført o. 1225.¹⁷ Kirken i Burkal er nok en af de yngste i Slogs Herred, sammen med Højst, Bylderup og Hostrup af munkesten, medens Tinglev og Ravsted er af kamp. Materialet er ikke det afgørende i dette tilfælde,¹⁸ men Ravsted og Højst synes ældst, medens Burkal og Tinglev yngst.

Kirkens skib (bortset fra vestforlængelsen og tagrytteren), kor og absis er de synlige vidnesbyrd, der i Burkal er levnet os fra den romanske byggetid, samt en gammel ituslået tegllysestage,¹⁹ der blev fremdraget ved sidste restaurering, vistnok fra kirkens første tid. Ved kirkens istandsættelse efter Reformationen i 1622 er man faret hårdt frem mod det gamle inventar, så der fra den gamle middelalderkirke næsten intet er bevaret, men lægmandskrucifikset, der er af stor kunstnerisk værdi, og den gamle messe klokke har man skånet, derimod blev døbefonten udskiftet med en ny. Uden tvivl har der været en granitfont.

Der hviler en underlig stilhed over denne menigheds første 3-400 år. Vi kan se, kirken er bygget omkring 1225. Derefter er der i den gotiske byggeperiode bygget hvælvinger i absis og kor og bygget et våbenhus. Ved denne ombygning er en del af absis faldet ned, og man har genopbygget denne del i gotisk stil med blændinger. Ellers er alt næsten stilhed til omkring 1500. Mange steder i Danmark var kirkeudvidelserne i den gotiske byggetid langt større, idet man ofte satte hvælvinger i hele kirken og byggede tårn, men der synes aldrig at have været et rigtigt tårn²⁰ på Burkal kirke. Om det er økonomiske

Fragment af romansk lystage fra Burkal kirke. Ved en restaurering fundet indmuret i korvæggen. Foto: Nationalmuseet.

forhold, der har været afgørende, eller den kirkelige interesse, er vanskeligt at sige.

Der er ingen gejstlige navne overleveret fra den tid, præsterækken hylder sig i mørke. Om Burkal er der tavshed helt til omkring 1500.

Ved højmessen i kirken blev der normalt ikke prædikeret, der samlede man sig om messens midtpunkt nadveren. Måske har den på stedet værende sognepræst prædikeret ved andre lejligheder,²¹ og så havde han lejlighed til at møde den enkelte i skriftestolen. De egentlige prædikanter var normalt tiggermunkene, der vandrede rundt i landsbyerne og prædikede og tiggede. I Tønder oprettedes der 1238 et Franciskanerkloster (gråbrødrene) og i 1275 et Dominikanerkloster²² (sortebrødrene). Det er nok givet, at disse munke har haft deres gang i Burkal, at de Burkal bønder mange gange med stive øjne har stået og hørt på disse munkes prædiken.

Munkene boede i deres klostre, men præsterne var egentlig også en slags munke, i byerne boede de ofte sammen og efterlevede forskellige ordensregler. På landet ved de små kirker var det anderledes. Der var sikkert kun én præst ved en kirke som Burkal. Der levede man normalt ikke et munkeliv, ja, mange af præsterne havde, meget

imod kirkens vilje, en husholderske,²³ han kunne jo ikke være gift med hende, men ofte havde de dog børn sammen. Disse forhold var mere end halvofficielle. Disse præster var med i gilder eller broderskaber, hvor de havde et vist fællesskab med kollegaer, ja, også bypræsterne var med i disse broderskaber. Således blev burkalpræsten i 1517 medlem af »Den Hellige Trefoldigheds Kalentes Broderskab« i Flensborg.²⁴

Et kalente eller kaland var også et organ, hvor der måske behandlede lærespørgsmål, og hvor tvistigheder blev afgjort mellem præster indbydes og vel også præsternes forhold til omverdenen, ja, efter reformationen blev dets funktioner delvis videreført af konsistorierne som en slags ret, hvor for eksempel ægteskabssager og andre stridigheder menighedens folk imellem blev pådømt og afgjort.²⁵

Normalt var der ved de mindre sognekirker kun én sognepræst, men undertiden kunne man oprette et kapellani, et vikarembede, som betales af et broderskab. Det betød, at der blev oprettet et alter mere i kirken, hvor vikaren daglig læste sine messer. Engang i middelalderens slutning, man ved ikke bestemt hvornår, oprettedes sådan et embede i Bylderup, men det var fælles for både Burkal og Bylderup sogne.²⁶ De to kirker synes ellers at have været selvstændige, og ligeså de to sogne, men her var dog et punkt, hvor de kunne finde sammen.

Reformationen

Ligesom så meget andet skjuler også tidens slør den omvæltning i kirken, der har fundet sted i Burkal Sogn. Reformationen var nok mere et magtbud fra oven end et krav fra landbefolkningen. Givet er det, at det reformatoriske røre kom meget tidligt til Sønderjylland. Allerede i 1522 taler man om, at Herman Tast i Husum havde en tilhørerskare for sin evangeliske prædiken.²⁷ Politisk har Sønderjylland ført en omflakkende tilværelse. Ved den første deling i 1490 kom Tønder Amt sammen med Haderslev og Slesvig amter under hertug Frederik, kong Hans beholdt det øvrige. Da hertug Frederik i 1523 blev konge i Danmark, beholdt han tilsyneladende Tønder Amt, medens sønnen Christian i 1524 blev statholder i Haderslev (Haderslev og Tønder Len).²⁸ Det ser ud til, at det i høj grad er hertug Christian, der ivrer for den nye læres indførelse. Der oprettes en præsteskoie i Haderslev, og der gøres åbent oprør mod biskopperne ved simpelthen at nægte dem deres del af bispetienden.²⁹

I 1528 tog hertug Christian skridtet fuldt ud og stævned sine præster til Haderslev for at lade dem underskrive »Den Haderslevske Kirkeordinans«, og hans to len gik fra da af over til den lutherske lære og gudstjeneste.³⁰ I kongens del af Sønderjylland skulle således endnu den katolske kirke råde, men da møder vi et modsigende træk fra Burkal. Burkal hørte jo ikke til hertug Christians område. Kongen, Frederik I, der på sin vis var forpligtet på den katolske kirke, det var jo delvis derfor, han var valgt i stedet for den fængslede Christian II, indførte ikke kirkereformationen i sit område. Præsten i Stepping Laurentius eller Laurentius Foss, der var præst 1607-1640, har imidlertid en mærkelig optegnelse. Han skriver: »Jeg har set en kongelig forordning på dansk til sognepræsten i Burkal fra år 1528, hvilken forordning var af følgende indhold (i randen: Kong Frederik I, som residerede på Gottorp): Dersom patronatsretten tilkommer os og vort hertugdømme eller den er eders egen, så er det vor vilje til eder, at I må underholde eders papistiske præst, så længe han lever, med nogen understøttelse. Nærværende evangeliske præst derimod, som I ønsker, må I udvælge til at undervise i den sande tro o.s.v.«³¹

Hvis Stepping-præsten her har ret, så ser det alligevel ud til, at der også i landbefolkningen har været et vist røre. I al almindelighed har man ellers fastslået i dansk reformationshistorie, at det er fyrsterne og et vist klientel af købstadens borgere, der har indført reformationen og kæmpet for den. Den mulighed foreligger naturligvis også i Burkal, at det er en eller anden jorddrot i sognet, der kunne tænke sig en del af Løgums jorder. Desværre fremgår det ikke af Stepping-præstens bemærkning, hvem der har skrevet andragendet til kongen, eller hvilke forhold der iøvrigt har hersket der. Det fremgår heller ikke af denne notits, om man virkelig i 1528 fik den ønskede evangeliske præst, eller man beholdt den gamle papist og gjorde ham luthersk. Det var ikke ualmindeligt, at præsterne giftede sig og blev lutherske.³² Der omtales også en Peter Wollesen. Kirkehistorikeren N. H. A. Jensen fortæller, at han var den sidste katolske præst i Burkal, og at han altid sluttede sine taler med følgende bøn: »Derfor hjælp os, Sct. Knud, for dit hellige navns skyld, Amen«. I virkeligheden er han et falsum. Vel nærmest for at gøre lidt nar af katolsk prædiken, blev der udgivet en parodi, der skulle være skrevet af en Wolle Pæisen i Jarlov. Hvordan det så er blevet til Peter Wollesen og sat i forbindelse med Burkal, er ikke godt at vide.³³ Det mærkelige er, på baggrund af det brev fra kongen til folkene i Burkal, at vi ikke hører

om en evangelisk præst i sognet før 1569. Andreas Michelsen, der havde været diakon i Tønder siden 1561, blev i 1569 valgt til præst i sognet, og han får et godt skudsmål af generalprovsten for den gottorpske del af hertugdømmerne Jakob Fabricius d. Æ. Det hedder om ham, at han var en from præst.³⁴

Det mest sandsynlige er, at der er gledet et navn ud. På den anden side skal man dog ikke forestille sig, at reformatoriske tanker og skikke uden videre kunne indføres i landsognene. Sønderjyden kan være ret stædig, og hvorfor skulle han ikke have været det i 16. årh. og konservativ? Helt uden kraft har den katolske kirke sikkert heller ikke været. Lægmandskrucifikset, der pryder kirken i dag, dateres til 1525, altså er det skænket til kirken lige inden reformationen kom, men en så stor og prægtig gave vidner ikke om forfald, ja, den kunne tyde på det modsatte. Man har heller ikke været særlig ivrig efter at få kirken ændret, så den bedre passede til de nye forhold. Først i 1622 ser det ud til, at man har foretaget en gennemgribende ændring ved inventaret, så man har fået en reformatorisk kirke, idet både altertavle, prædikestol og døbefont er fra denne istandsættelse. Hvis man har ændret på kirken ved reformationens indførelse, så har det kun været interimistisk og foreløbigt. Overgangen til det nye kan udmærket have været ret glidende og meget forskellig fra sted til sted.

Når Carsten Pedersen skal beskrive forholdene i Sønderjylland efter reformationen og spørger, hvor sporene er efter den evangeliske vækkelse i årene efter 1528, og hvem der har vidnet derom, da er hans svar: »Ingen. Der er tavshed som ved en grav«.³⁵ Ret meget evangelisk begejstring skal vi nok ikke forestille os i Burkal i disse år. Hvor evangeliske præsterne indtil 1569 har været er nok problematisk.

Ved Sønderjyllands anden deling i 1544 er der sket det for Burkal, at sognet kom under hertug Hans den Ældre, der residerede i Haderslev. Burkal har lige fra begyndelsen og til 1920 hørt under Slesvig stift og biskop. Ved Reformationen sker der det, at biskoppen for en tid mister sin betydning. Tilemann von Hussen var vel biskop indtil 1551, men hans betydning ikke stor. Fra 1551 og til 1624 sidder der normalt en adelig eller kongelig på bispegodset, men han betyder meget lidt for kirkerne. Det var hertugene i hver deres del, der var de virkelige kirkeherrer. Hans den Ældre var i så henseende en ivrig kirkens mand, der prøver at få orden på sagerne. Hertugen, provsten og amtmanden prøvede at få tingene på plads.

En gennemlæsning af de love og forordninger, som hertug Hans

udsteder fra 1544 til sin død i 1580, giver en ganske god oversigt over flere forhold i Tønder Amt på den tid. Der er en forordning om straf for ægteskabsbrud og hor,³⁶ en forordning om helligholdelse af søndagen,³⁷ en forordning om hvor mange der må være med til barselgilder, bryllupper og begravelser,³⁸ en forordning om udvisning af gen-døbere.³⁹ Netop tilstedeværelsen af disse forordninger siger noget om, hvordan forholdene var. Også nogle rent kirkelige forordninger viser os lidt om de usikre kirkelige forhold. I 1552 udstedes en forordning om kaldelse af sognepræster i Tønder Amt. Det hedder blandt andet der, at man skal kalde præsterne efter deres egnethed til at bestride kaldet, og ikke efter, om man er gode venner med en eller anden ulærd mand, der kun kan fordunkle evangeliet.⁴⁰ I 1556 udstedes en kirkeordning for Tønder Amt, men det er især kirkens indtægter, der omtales, da det ser ud til, at bønderne efter Reformationen har nægtet at betale tiende til kirkerne.⁴¹ Igen i 1570 udstedes en ny forordning for Slogs Herred om præstetienden,⁴² hvor man ser, at den første forordning ikke har været tilstrækkelig til at få bønderne til at makke ret. Det var provsten og amtmanden, der skulle visitere kirkerne og få orden på regnskaberne.⁴³ Det er uden tvivl også ved disse forsøg på at reorganisere kirkens ejendom, at man har opdaget det vikarembede, der var ved Bylderup kirke.⁴⁴ Det er bestemt ikke et blomstrende og rigt menighedsliv, disse forordninger giver os et indblik i. Det er snarere forvirring, usikkerhed og forfald.

Det er forøvrigt underligt, at man ikke ved lidt mere om forholdene i Burkal Sogn under hertug Hans den Ældre, for han er den, der har haft den mest personlige tilknytning til sognet, idet han først lod opføre gården Grøngård på ca. 1000 tdr. land og nogle år senere lod bygge sit jagtslot ved siden af gården. Hertug Frederik havde som ovenfor anført tilbyttet sig nogle arealer ved Lydersholm i 1503. Det meste var skov og ufremkommeligt krat, men der var et par udsteder, Tuetmose og Halekamp. Skoven blev delvis hugget ned og træet brugt til digebygning ved Vadehavet. Beboerne på de to udsteder blev bortvist grundet umoralsk og forargeligt levned, desuden var det et godt sted at gå på jagt! Omkring 1567 lader hertug Hans avlsgården bygge,⁴⁵ og i den ene ende af beboelseshuset får han et par værelser, hvor han kan bo, når han er på jagt. Det har dog nok været for lidt, selv for en beskeden hertug, med sådan et par stuer. Allerede i 1568 giver han ordrer til, at der skal bygges et slot ved siden af gården, og i 1570 synes det lille slot at være færdigt.⁴⁶ Hertugen var en ivrig

Grøngård. Foto: 1950'erne i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

jæger, og efter beskrivelsen har han kælet for det lille slot. I 1577, 12. februar, har han udstedt en forordning på dette slot.⁴⁷

Christian III's død i 1559 betyder ikke meget i sognets historie, men da Hans den Ældre dør i 1580, skifter Burkal Sogn igen landsherre. Nu kommer Tønder Amt under hertugen på Gottorp. Den gottorpske hertug er ikke jæger som Hans. Grøngård går over til en forpagter, og det lille jagtslot forfalder. Allerede i 1648 rives halvdelen af slottet ned og i 1656 resten. Det fungerede altså kun omkring 10 år. Fra 1775 til 1924 er Grøngård i privat eje, dog er der udstykket en del derfra i 1775. Staten overtager den igen efter Genforeningen i 1924, og i 1931 udstykses der yderligere nogle ejendomme derfra. I 1956 overtager præsteembedet i Burkal den gamle gård, idet den mageskiftes med præstegårdsjorden i Burkal by.

Hvornår den første kendte evangeliske præst Anders Michelsen dør, ved man ikke, men et lille glimt er efterladt os: Den næste præst i rækken dør allerede 17. januar 1593. Man kender tilsyneladende ikke noget til denne præst, der hedder Thomas Pedersen, men præsteslægten Rigelsen, der havde embedet i nabosognet Hostrup i næsten 100 år, har efterladt nogle optegnelser, hvor vi finder følgende sætning:

»Samme dag døde om eftermiddagen (17.1.1593) mellem 3 og 4 i sin alders 35. år, Hr. Thomas Petersen, Guds ords forkynder udi Burkal«. ⁴⁸

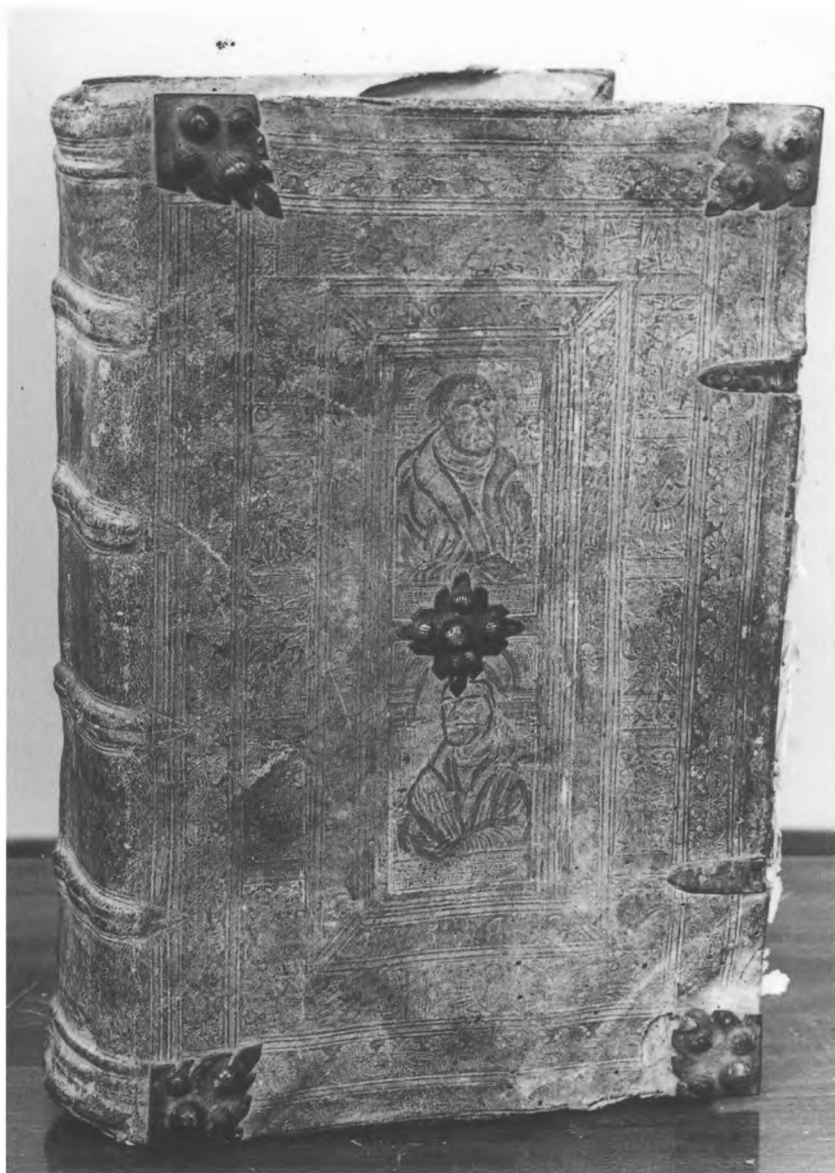
Den næste præst i rækken, Thomas Petri Gualtherus, kender vi også kun navnet på, han dør i 1617. Vi finder ham blandt underskriverne af den gottorpske præsteed. ⁴⁹ Den var et resultat af det vældige røre, der var i den lutherske verden i sidste halvdel af 16. årh.

Da Luther var død i 1546, opstod der snart stridigheder om læren, og der opstod flere partier. Det ene store parti hyldede Melanchton, Luthers mangeårige medarbejder og reformationens systematiker. Melanchton ønskede et vist samarbejde med den anden store reformatoriske bevægelse i Europa, calvinisterne i Holland og Frankrig. Der opstod nogle vældige pennefejder, da Melanchtons modstandere så den egentlige fjende netop i calvinisterne. Melanchtons modstandere arbejdede på at få vedtaget en ny bekendelse. Man ville fastlægge den ægte lutherske teologi og tage skarp afstand til calvinisterne. Med Konkordieformelen i 1577 og Konkordiebogen i 1580 fik disse teologer en fast grund under den lutherske lære, men de tro melanchtonianere og blandt dem også de slesvigske hertuger, underskrev den naturligvis ikke. Det betyder, at man her holder sig til Augustana og Kirkeordinantsen af 1542 for Slesvig-Holsten. ⁵⁰

Paul von Eitzen overtog stillingen som provst, ja, egentlig en slags biskop for det gottorpske område i 1562. Han var en ivrig melanchtonianer og altså modstander af hele arbejdet med konkordieformel og konkordiebog. Han optrådte på sin vis selv som en slags lærefader, og han lod præsterne underskrive en præsteed. Hans efterfølger Jakob Fabricius fortsatte denne skik, da han tiltrådte embedet i 1598. Det er i denne ed efter Fabricius' udformning, vi finder Gualtherus' underskrift. Gualtherus dør i 1617.

En luthersk kirke bliver til

Der er ingen tvivl om, at menigmand var splittet i sin sjæl ved den kirkeomvæltning, der havde fundet sted. En del havde sikkert også opfattet reformationen på den måde, at de nu blev fri for at betale til kirken. Den nye kirke var jo det rene evangeliums kirke, og i Guds rige regner man ikke med penge. Vi har set ovenfor, hvordan det har knebet med at få tienden ind. Gennemgår man de sønderjyske kirker, vil man også se, at fornyelsen af inventaret med prædikestol og alter-

Bind. 6 af Luthers værker fra Burkal præstebibliotek. Skindbindet med Luthers »portræt« og metalhjørner måler 33,5×23 cm. Der var i alt 12 bind på tysk, udgivet i Wittenberg i 1559 af Peter Seitz. Bøgerne fra det gamle præstebibliotek er nu afleveret til Landsarkivet i Åbenrå. Foto: Tonhale Tønder.

tavle, hvis man da ikke bare beholdt det gamle alter, en del steder sker ret sent, nemlig i slutningen af 16. årh., eller som i Burkal i begyndelsen af det næste århundrede. Det kan naturligvis være økonomiske forhold, der gør sig gældende. Grevens Fejde og Frederik II's krig mod Sverige forarmede landet, ved vi, men senere bliver det bedre tider, og indtil Christian IV bliver slået i religionskrigene i 1620'erne går det fremad. Hvad så end grunden kan være, så er det en kendsgerning, at man omkring 1600 ser en vældig aktivitet i kirkerne med fornyelse af inventar og istandsættelse.

Tycho Sveno Hoyer bliver præst i sognet i 1617. Hvor meget præstens person betyder for et sogn på den tid, ved jeg ikke, men det er under ham, der sker en istandsættelse af kirken i 1622. I 1637 bliver kirken udvidet mod vest. Af de bevarede bøger i det gamle præstegårdsbibliotek, står der stadigvæk fire foliobind, der er anskaffet i Hoyers tid.⁵¹ Ligeledes finder vi Hoyers navn under den gottorpske præsteed.

Hvis pastor Hoyer kunne gå ind i Burkal kirke i dag, ville han kunne genkende den fra sin egen tid. Gennem århundreder er der foretaget mange ændringer på denne kirke, men den sidste restaurering i 1943-45 førte i det væsentlige kirken tilbage til udseendet fra 1622-1637.

Man ved ikke nøjagtig, hvordan kirkerne i almindelighed så ud i den katolske tid, men noget tyder på, at skibet var uden stolestader, kun med en slags bæk langs siderne. Højalteret stod på den nuværende plads. Måske var der et lægmandsalter placeret foran kordøren. Ofte var der et Mariealter i nordsiden, måske i en niche i triumfbuen.⁵² Burkals gamle døbefont er forsvundet, da den blev erstattet med en ny fra det ringeringske værksted i Flensborg vel i 1622, da også det nye alter blev sat op.

Går man om bag alteret i en kirke, vil man ofte se, at der i korets gavl eller i absidens runding, hvis der altså er en sådan, er et tilmuret vindue, som skjules af altertavlen, sådan er det også i Burkal. Oprindeligt var alteret kun en slags muret bord eller af granit, hvori der var en fordybning med plads til helgenlevninger. Et ret alter skulle egentlig bygges over en helgengrav, men det var der efterhånden ikke helgener nok til, derfor måtte man nøjes med nogle få levninger. Foran på alteret var der ofte tegnet tre kors i den våde puds, det var indvielsestegn. I Burkal blev det gamle middelalderlige alterbord nedrevet i 1928, og et nyt bygget af munkesten.⁵³ Derimod var det blevet moder-

ne i sengotisk tid at opsætte en tavle på bagsiden af alterbordet, den såkaldte altertavle, der nu findes i næsten alle kirker. Altertavlen er altså ikke en evangelisk idé, da man også i Sønderjylland har mange altertavler fra den katolske tid. Det tilmurede vindue i østenden viser, at det er en skik, der er opstået efter at kirkerne er bygget. Altertavlen i Burkal er ligesom døbefonten fra Ringerincks værksted i Flensborg.⁵⁴ Årstallet 1622 står på tavlen. Det er en renæssancetavle. Tavlen er interessant, fordi felterne, der normalt er udfyldt med malede tavler, her er udfyldt med billedskærerarbejde. Nogle af Dürers træsnit er benyttet som forlæg.

Prædikestolen er også fra denne istandsættelse og må nok dateres til omkring 1622. Det er en stol af »tøndertypen«, den typiske syvkantede stol, der er så almindelig i landsdelen.

Det, der gør Burkal kirke interessant, er dog det malede loft i hele skibet. Man ved ikke ret meget om dette loft, og kun tilfældigheder vil kunne fortælle, hvem der har malet det, og hvordan man har haft midler til dette store arbejde. Der har været lidt uenighed om, hvor gammelt loftmaleriet egentlig er. Daværende sognepræst Ejnar Høgel angiver årstallet 1675 efter en udtalelse af magister Axel Jensen, Nationalmuseet,⁵⁵ men i det store værk om Danmarks kirker, der er udgivet af Nationalmuseet, angives 1622 som det sandsynligste tidspunkt for arbejdet udførelse.⁵⁶ Her er ikke stedet for en udførligere diskussion om maleriets alder, men den kendsgerning, at vestforlængelsens loft er anderledes udført og sikkert senere end skibets loftmaleri, taler stærk for den tidlige datering, idet vestforlængelsen er bygget til i 1637. Dertil kommer, at kirkens første bevarede regnskabsbog begynder i 1636, og deri finder man ikke en udgift, der synes at svare til, hvad det har kostet at udføre dette loftmaleri.

Man kender forskellige mestre fra den tid, som malede kirkeloftet i det sydlige Jylland,⁵⁷ men mesteren fra Burkal kirke kendes ikke. Kilderne tier, men på en eller anden måde kan der dog være en forbindelse mellem den mester, der udførte arbejdet i Burkal og så maleren Hans Schmidt fra Tønder, der 1623 malede det såkaldte sangerpulpitur i Kristkirken i Tønder, da staferingen på pulpituret i Tønder og på loftet i Burkal er ganske ens, men med forskellig bundfarve.⁵⁸

Kirken var nu omdannet til en rigtig luthersk kirke, da der sikkert også samtidig med fornyelsen af inventaret er opsat stolestader. Kirkegængerne har bestemt ikke kunnet genkende deres gamle kirke. Selv om Mariaalteret var kalket over, så har kirkegængerne sikkert i

Det indre af Burkal kirke set mod øst med det malede loft. Gengivet efter Danmarks Kirker.

mange år, åbenlyst eller skjult, bøjet sig for den hellige jomfru, som man stadig gjorde det mange steder i landet. Messeklokken, der hænger inde i kirken, benyttedes i katolsk tid til at forkynde forvandlingen, når brød og vin blev til Kristi legeme og blod. Den har vel ikke været brugt på den måde i evangelisk tid, men måske som afløser for den store klokke, når denne var ude af funktion.

Krigsår

Det er ikke altid let at se sammenhængen i et sogns historie, fordi kilderne er så få. Vi ved dog, at det 17. årh. bragte en lang række krige og ufredsår med sig. Da man var færdig med den første istandsættelse af kirken omkring 1622 kommer besættelsen af landet fra

Kirken med spir og absis. Foto i privateje.

1625 til 1629. Alligevel kan man i 1637 gå videre med at udvide kirken mod vest.

Så kommer svenskerne i 1643-45 og hænger og plyndrer landet. De røver blandt andet kirkens kalk⁵⁹ og ødelægger flere ting i kirken. Helt galt kan det dog ikke have været, for i 1653 har man råd til at ofre 465 mark på maling af kirken, blandet andet vestforlængelsens loft og det nu fjernede kalkmaleri i koret. Da svenskerne kom igen i 1657-60 var man ved kirkerne dog blevet så kloge, at man fik et beskyttelsesbrev udstedt formedelst seks mark, en såkaldt salvaguardia.⁶⁰ For Burkal Sogn betød denne krig dog en forarmelse og udhungning uden lige. Selv om kirke og præstegård denne gang sparede, så forarmedes befolkningen i den grad, at en del måtte forlade gårdene, og de der blev tilbage kunne knap få føden.

I 1580 kom Burkal Sogn som nævnt under den gottorpske hertug, og forholdet mellem Gottorp og kongeriget blev mere og mere fjendtligt i det 17. årh. Den gottorpske hertug gik efterhånden over på svenskenes parti, så de svenske tropper i landsdelen var egentlig allierede. Det betød dog vist ikke så meget, hvilket parti man tilhørte, for tropperne plyndrede af hjertens lyst både ven og fjende. Den danske

konge besatte landsdelen både omkring 1675 og omkring 1685, men det har for befolkningen bare været en fortsættelse af den udhugning, der havde fundet sted hele århundredet igennem.⁶¹ Denne gang betød besættelsen dog ikke så meget.

Gådefuldt på baggrund af den økonomiske og politiske situation er det da at se, at man i 1663 kan bygge en tagrytter på kirken til erstatning for den gamle klokkestabel på kirkegården. I 1672 tækkes denne tagrytter med spån. Spørgsmålet om tårn eller ikke tårn, synes godt belyst i arkivalierne.⁶² Det ser ikke ud til, at der er tale om tårn eller tårnbrand. Først havde man en klokkestabel, dernæst en tagrytter som nævnt, og endelig den nuværende anden tagrytter. Det store nordpulpitur, der løb i hele skibets længde blev sat op omkring 1690. Det blev nedtaget ved restaureringen i 1943-45. Allerede i 1640-45 synes der at være opført et pulpitur i sydvest. Disse pulpiturer kan man følge i kirkens første regnskabsbog, der begynder i 1636. Tilsyneladende har kirken ikke på samme måde som befolkningen mærket det økonomiske tryk, som krigen bevirkede, ja, kirkens økonomi synes forbavsende god i disse år.

Fra ortodoksi til pietisme

Midt i krigens trængsler og midt i en vældig byggeaktivitet har pastor Tycho Sveno Hoyer udført sin præstegerning. Hvordan det åndelige klima har været i sognet, ved man næsten intet om, det er først senere, vi får fastere holdepunkter. Kirkehistorikeren Hans Hejselbjerg Paulsens omtale af salmesangen i 17. årh. giver ikke noget lyst billede. Mange steder sang man slet ikke, fordi man ikke kunne salmerne og melodierne. Nogle steder var man kun inde i kirken under selve prædikenen.⁶³ Den kendsgerning, at man hele det 17. årh. igennem blev ved med på den ene og anden måde at udvide kirken og skaffe flere siddepladser, tyder dog på, at der har været en vis tilstrømning.

Pastor Hoyer dør i 1650, og embedet overtages af en rektor fra Tønder, magister Andreas Amders. Som det var mode på den tid, skrev Amders vers eller mindedigte over afdøde slægtninge og venner. Disse digte blev udgivet under titlen: *Tyndersche Unsterbliche Sterblichkeit* i to bind 1649 og 1675. I bind to fra 1675 finder vi et digt om pastor Hoyer.⁶⁴ Desværre giver det ikke nogen karakteristik af præsten eller af de forhold, han havde levet og virket under, men derimod nogle indviklede familieforhold.

Den almindelige opfattelse af ortodoksien har af eftertiden været ret hård, man interesserede sig for den rette lære og ikke for det frelsende og trøstende ord – prædiken blev til læreforedrag. Menigmand på landet har forsåvidt været vanskeligt stillet, for man kunne normalt ikke læse, eller i det mindste har det kun været få. Vi hører om skolen i Bylderup for drenge fra slutningen af 16. årh.⁶⁵ og i 1710 er der fem skoler i sognet, men det oplyses om Burkal⁶⁶ skole, at der kun går 6-7 børn i skole. Udover den opbyggelse og kristelige oplæring, som man har fået i kirkerne, har det været begrænset, hvad den enkelte ved egen læsning kunne hente i andagtslitteraturen, for de fleste kunne sikkert ikke læse. Hvilken andagtslitteratur, der er benyttet i sognet i det 17. årh., er naturligvis vanskeligt at fastslå. Medens jeg var i sognet, fandt jeg intet så gammelt, men dog en bibel fra 1675, der af en sogneboer var foræret til præstegården, ligeledes har jeg i Møgeltønder set en bibel fra 1670. Begge disse bibler er på tysk. Christian IV's danske bibel fra 1633 anskaffede man til kirken i 1699, hvilket stemmer med andre oplysninger om, at gudstjenesten var dansk i sognet på den tid. Naturligvis kan man sige, at bibelen hører til andagtslitteraturen, og at den er brugt ved den daglige husandagt, men den egentlige andagtslitteratur er vel prædikensamlingerne (postillerne) og salmebogen. Hvorvidt Luther og Arndt har været udbredt, ved jeg ikke, men jeg fik foræret en bog indeholdende to prædikensamlinger fra det 16. årh. – nemlig Adam Døgens »Katekismus Mælk ...« – første gang udgivet i 1643 (mit eksemplar er trykt i 1702), samt 58 prædikener af Herman Beckern, der er udgivet første gang 1684 af Herman Schuckmann efter forfatterens død. Den første prædiken er holdt i 1669. Begge bøger er på tysk og ret velbevarede.⁶⁷ Bogen kan være kommet langt senere til landsdelen, og man kan intet fastslå ud fra en tilfældig bog, men den kan altså have været i brug.

Der blev udgivet en del salmesamlinger i denne tid, de fleste af ret ringe kvalitet, men netop det, at de er udgivet, viser et behov. Jeg fandt ingen i sognet, men man kan jo også sige, at en god anbefaling for en bog er, at den bliver slidt op. Så vidt man ved, havde man ikke en kirkesalmebog omkring år 1700, men man sang de salmer, man kunne udenad, og denne salmesang var dansk.⁶⁸ Christian Amders efterfulgte i 1687 sin far, Andreas, som præst i sognet, og i hans tid omkring 1717 udkom den såkaldte Varnæssalmebog, der synes at have en vis forbindelse også til Burkal.⁶⁹ Udgiveren er fra nabosognet Bylderup, og præsterne i Slogs Herred menes at være blevet præsen-

Et udvalg af det gamle præstebibliotek. Foto: Vestkysten omkring 1965.

teret for salmebogen, inden den er udgivet. Hvordan Amders har stillet sig til sagen, får vi ingen besked om, men nogle år før har han i en indberetning skrevet: »Her i sognet synges der på dansk – og der anskaffes en hel del salmebøger – alt som folk har råd til.« Vi får lidt af et indblik i Burkal Sogn, medens Christian Amders er præst der fra 1687 til 1725, altså i 38 år. I 1710 blev der fra »den høje kommission i Tønder«⁷⁰ udsendt et spørgeskema til præsterne på 65 spørgsmål, og Chr. Amders har besvaret de fleste af dem. Dette vigtige dokument har lærer Leick, Lydersholm, fremdraget for Burkals vedkommende, men man kender det tilsvarende fra andre sogne i landsdelen. Der ligger meget stof gemt i disse indberetninger, og mig bekendt er det aldrig udnyttet af forskningen som helhed. Der fortælles om ansættelsesforhold,⁷¹ om aflønning, om eksamen, om studiested, om landsbyernes antal, om kirkebygningens tilstand, om præstegården, om skolen og om fattigfolk og så videre.

Spørgsmål 60 lyder sådan: På hvilken måde sørges der for de fattige – og om der findes en fattiggård? Amders svarer: »Da der ingen ordening er truffet for de mange tiggere, og sognet ikke underholder sine egne fattige, så løber også vore fattige i og udenfor sognet for at skaffe sig det daglige brød.«

Hvordan Christian Amders ellers har passet sit embede og prædiken er ikke godt at vide. I en beretning, der er indført i kirkens regn-

skabsbog for 1722 berettes, hvordan en mand, der havde både sin kone og hendes søster i huset, levede sammen med begge kvinderne, og de blev gravide begge to. Søsteren fødte først, og for at skjule utugten lod konen som om, det var hendes barn. Præsten kom og døbtte dette barn, og alt var i skønneste orden, men da konen stod op af »barselsengen«, kunne folk jo ikke undgå at se, at hun stadig var gravid. Det endte med, at manden og søsteren flygtede. Begivenheden fandt sted i Lund, og det har sikkert givet anledning til megen snak og rysten på hovedet.

Af det præstebibliotek, der fandtes i præstegården, er der tre bind, som er anskaffet, medens Christian Amders var præst. To bind af Hieronymus Weller og Christian IV's danske bibel.

Christian Amders dør 1725 på sin fødselsdag den 23. december. Med ham endte ortodoksiens tid i Burkal Sogn, og den frembrydende pietisme får et solidt tag i sognets befolkning. Den skulle vise sig levedygtig i over 200 år.

Inden vi kommer til dette spændende afsnit af sognets historie, er der to begivenheder, der må omtales, selv om de måske ikke lige med det samme er så tydelige i sognets hverdag. I 1665 indviedes det nye universitet i Kiel, det fik navnet Christian Albrecht Universitet, opkaldt efter hertugen. I 1666 blev der udgivet et skrift om indvielsen, og denne bog skulle alle sognene i hertugdømmet købe. *Inauguratio Christiana Albertina* hed bogen, og den har også været i Burkals præstebibliotek, men er forsvundet. Dette universitet er altid blevet anset som danskhedens arvefjende i Sønderjylland. Givet er det, at tyskheden dér har haft gode kår og har fået næring. Alle de hertugelige præster skulle have studeret der,⁷² og Christian Amders angiver da også, at han har studeret der i tre år.

1721 er et andet vigtigt årstal, hvor hele Slesvig blev samlet under den danske konge. Det betyder blandt andet for kirken, at den nu går over til kongen, hvor den før hørte under hertugen på Gottorp, men administrativt blev hertugdømmet ikke indlemmet i kongeriget, så det stadig blev ved at indtage en særstilling, og sprogmæssigt vedblivende blev regeret på tysk.

Pietismen og herrnhuterne

Blandt de bøger, jeg indsamlede i sognet, var også Henrik Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl* 19. oplag trykt 1785 i København⁷³ – altså en

bog på dansk, men de slægtsnotater, der er vedføjede foran i bogen, er alle på tysk. Denne andagtsbog, hvis forfatter døde 1675 i Rostock, var en af banebryderne for den pietisme, der nu var ved at trænge frem.⁷⁴ Slår man op i denne bog, er man ikke længe om at se, at der her er en hel anden tone end i ortodoksiens prædiken, mere følelsesbetonet, mere inderlig, selv om den er skrevet midt i den ortodokse tid. Hvor udbredt »Hjerte Spejlet« har været, ved jeg ikke, men når den nåede 19. oplag, må den have været udbredt over det ganske land.⁷⁵

Det synes, som om det er den unge Enevold Ewald, en søn af præsten i Højst, der har introduceret bevægelsen i Slogs Herred. Han kom hjem til sin fader i 1718 og var helt optaget af det, han havde mødt i Jena. I 1727 kaldtes han til København, som leder af Vajsenhuset. Denne Ewald havde en vis tilknytning til Burkal, idet lærer Prætorius i Burkal var søn af den tidligere præst i Højst og i familie med Enevold Ewalds far, der var præst dér fra 1702 til 1732.

Skal man tro den pietistisk farvede lægprædikant og forfatter Jonas Brodersen,⁷⁶ så har der allerede været en kreds af vakte i selve Burkal omkring 1720, hvor degnen Prætorius har været blandt de ledende. I 1741 er der kommet en ny degn i degneboligen, Paul Asmussen, der er gift med Prætorius' datter, og den gamle degn bor der stadig, men som aftægtsmand. Denne Paul Asmussen havde været hos Nikolai Brorson i Bedsted en tid, men først nu omkring 1741 når han frem til en omvendelse efter det pietistiske mønster. På den tid var der vakte over næsten hele sognet.

Andreas Christian Amders efterfølger i 1726 sin far som præst i sognet og bliver den tredie i denne slægt, som har dette embede. I næsten 100 år fra 1651 og til 1749 sidder far, søn og sønnesøn som præster i uafbrudt række. Slægten Amders er beskrevet eller rettere optegnet af den kendte personalhistoriker O.H. Møller, Flensborg.⁷⁷ Det, at søn følger far i embedet, ser man ofte på den tid. Det har sikkert været praktisk, blandt andet fordi præstegården delvis ejedes af præsten selv, og når sønnen overtog embedet, kunne handelen sikkert ordnes enklere, end når man skulle til at handle med en fremmed. Tit var det også sådan, at en ung præst måtte overtage ikke alene embede og præstegård, men også den afdøde præsts gamle enke, ja, som oftest giftede han sig med hende.

Vi hører ikke ret meget til A. Chr. Amders i hans første år som præst i sognet. Han har sikkert haft travlt med sit landbrug ligesom

de andre bønder. I Tønder Amts Jordebog for 1712 står der om Nolde: »Efter at opstemningen af vandet på engene ved hjælp af stemmeværker er blevet opfundet og indrettet, har landsbyen taget synligt til og er kommet i bedre stand«. ⁷⁸ Engene havde stor betydning for bønderne, og udskiftningen mellem bønderne begynder allerede på dette tidspunkt i Sønderjylland. Så tidligt som i 1713 begynder man at dele engene imellem sig i Hostrup Sogn, ⁷⁹ altså at gå bort fra den gamle fællesdrift. Det ser ud til, at man i Lund udskiftede engene i 1757 og agerjorden i 1768, ⁸⁰ medens man skiftede i Rends allerede i 1741. ⁸¹

Omkring 1742 kom den vækkelse, der finder sted i sognet, også til præstegården, og Amders kom med i kredsen af pietistiske præster i landsdelen.

Man kan vist godt sige, at året 1742 er af skelsættende betydning for det kirkelige liv i Burkal Sogn, idet der i Burkal præstegård dette år den 3. juli blev afholdt et præstekonvent, ⁸² hvor man ligesom bekender kulør. Burkalpræsten sammen med præsterne fra Stepping, Humtrup og Ladelund er klart pietistisk-herrnhutiske og skiller sig snart ud fra de andre præster i konventet og danner deres eget konvent. Fra 1742 er kirken i Burkal et vigtigt centrum for vækkelsen i Midtslesvig. Det, der begyndte med Amders eller de små kredse i sognet, bliver nu fremherskende i sognets menighedsliv i mange år frem i tiden.

Jonas Brodersens bog *Fra gamle dage*, der udkom i 1912, er meget lærerig, fordi forfatteren har arbejdet med det værdifulde arkivmateriale, der er gemt i Brødremenighedens arkiver i Christansfeld. ⁸³ Bogen er ensidig, og man skal læse den med kritik, men den fortæller nok alligevel noget væsentligt om disse bevægede vækkelsesår, der begyndte med pietismen og fortsatte i herrnhuternes ihærdige arbejde.

Det ser ud til, at den begyndende pietisme, som vi møder i landsdelen i begyndelsen af 1700-tallet, efterhånden opluges og går hånd i hånd med brødremenigheden. Der er efterhånden arbejdet en del med dette stof, men umiddelbart synes det, at brødremenigheden helt fra Zinzendorfs rejse til København i 1731 bevidst har prøvet at knytte til – infiltrere om man vil – hos de pietistisk vakte.

Læser man Brodersens bog kritikløst, får man let det indtryk, at hele Burkal Sogn er vakt, men det er en overdrivelse. Vi har en anden kilde til belysning af tiden. *Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen*, det er: »En kort historisk beretning om Guds værks begyn-

delse og fremgang i de øvrige danske lande i det hele« af Ev. Rantzau, 1771. Fr. Schrøder har i *Sønderjydske Aarbøger* 1939 fremdraget Rantzaus værk for Sønderjyllands vedkommende, og her er også en kort beretning om Burkal Sogn.⁸⁴ I 1745 tog søskendeparret Zeidler ophold i sognet og arbejdede for Brødremenigheden, og i 1769, da Peter Petersen var præst, var der 35 vakte sjæle. Det er trods alt kun en lille del af sognets befolkning.

Højdepunktet nås først nogle år senere. Omkring 1781 er man nået op på cirka 200. Fra den tid stammer udtrykket »Burkal var en Guds have, hvor det udstrøede Guds ord voksede og stod i yndig flor«. Disse ord, der næsten er blevet et slagord for sognet, er skrevet af Peter Petersens svigerdatter.⁸⁵ Der går stadig ry om denne Peter Petersen. I sognets bevidsthed står han som den store præst, der fik det hele til at blomstre, som en profet er han mindet. Som prædikant forstod han at gribe tilhørerne. Der er næppe tvivl om, at han ville føles temmelig vidtløftig og svulmende i dag. Brodersen fortæller, hvordan han i konfirmandtimerne kunne ligge på knæ sammen med alle konfirmanderne og bede om deres sjæles frelse. Den dag i dag går der ry af hans evne til at profetere om fremtiden. Han forudsagde blandt andet sin egen død.⁸⁶ Han var præst i sognet 1750-89, født i Sønderborg og søn af en farver.

Det er en næsten enig bedømmelse, man møder om Peter Petersen, og et mindedigtt om ham på 38 vers findes endnu i sognet. Det begynder således: »Hvor levende han var af lammets blod opflammet ...« og tilsyneladende er det genoptrykt for ikke ret mange år siden, for det eksemplar, jeg fik foræret, var ikke gammelt, og det er dog næsten 200 år siden P. Petersen døde. Der er dog den tilføjelse at gøre til dette mindedigtt, at det oprindeligt var skrevet til pastor Friedrich Boye og var på 58 vers, men man har altså ment, at de 38 af versene kunne passe på pastor Pedersen.⁸⁷ Brødremenighedsmedarbejderen Kastenhuber kalder ham »confus« i sin dagbog,⁸⁸ hvad der så end menes med det. Sikkert er det, at taler mindet længe nok smukt om en mand, så kender man til sidst kun det smukke. Peter Petersen fortjener uden tvivl denne ros, selv om den virkelige historie altid er lidt anderledes.

Efterfølgeren Andreas Prætorius kom fra Hellevad og fulgte helt i forgængerens spor. Han døde i oktober 1801. I et brev til brødremenighedspræsten Briant i Christiansfeld siger han, at ikke én eneste af de ham bekendte yngre præster, der har studeret i Kiel, tror på Kristi guddom.⁸⁹ Det vidner om rationalismens fremtrængen og er begyn-

delsen til en anden tone i det kirkelige liv også i Sønderjylland. Med Prætorius uddør vækkelsen i Burkal Sogn, og i de næste 75 år forsvinder den gamle herrnhutisk pietistiske bevægelse langsomt.

Inden vi forlader det 18. årh. med dens rige åndelige røre, skal vi se lidt på de ydre omstændigheder. I sydsiden af kirkens kor hænger en tavle med et navnetræk af Frederik V. I 1781 hænger den i kirkens skib⁹⁰ og må være ophængt ikke så længe efter 1762, idet den måske er tænkt som en tak til kongen, fordi man undgik en truende krig mod Rusland. I korthed er forholdet det, at en gottorpsk hertug var kommet på tronen i Rusland, og nu da man endelig havde magt til at revse det Danmark, som havde tilrevet sig magten i Slesvig, skulle landet udslettes ved hjælp af den russiske hær. Den danske konge rustede og samlede en hær på 71.000 mand ved grænsen, men inden kampen begyndte, blev den russiske czar dog styrtet og krigen undgået.

Hvordan de økonomiske kår er i sognet, fremgår ikke særlig tydeligt af de kilder, der er mig tilgængelige, men ved en indsamling til et tårn omkring 1792 ser det ud til, at der er cirka 90 husstande, der skriver sig for et beløb på 345 mark. Pastor Prætorius skriver til amtmanden, at det vel ikke er en stor sum, men der er ikke mange velhavende, så man skal påskønne viljen til dåd. Det væsentligste for en del af befolkningen har været den indre fred, det indre lys, og man har foragtet den ydre pragt.⁹¹

Rationalismen

Den ny tid kommer til Burkal med én af dens egne børn. En søn af den første pastor Petersen, som også hedder Peter Petersen, får af en eller anden grund embedet efter Prætorius. Det kunne synes mærkeligt, at denne mand skulle have dette embede, for han var alt andet end from og slet ikke af samme observans som sine to forgængere. Der siges om ham, at han var drikfældig, at han kunne komme mere eller mindre beruset i kirke lige fra drikkegilder i Tønder. Det fortælles, at han hjemme i præstegården havde en slags elskerinde. Lige så højt som man har skattet faderen, lige så ringe agter man sønnen. Bedømmelsen af ham synes også ret samstemmig. Det er ikke alene herrnhuterne, der foragter ham. Pastor Koch, der i 1858 skriver et forsvarsskrift for de danske præster i *Dannevirke*, kender tilsyneladende også alle de dårlige sider hos pastor Petersen II. »Han ... stod i et

Præstegårdens beboelse med stråtag og beplantning midt på gårdspladsen. Stuehuset blev bygget omkring 1840. Der er senere lagt fast tag på huset. Foto i privateje.

så slet sædeligt rygte, at jeg kun kan ønske, at han må have været bedre end hans rygte.«⁹²

Når pastor Petersen, der er rationalist og i direkte modsætning til pietisterne, får embedet, så kunne det skyldes, at de fromme i sognet håbede på, at det skulle gå ham ligesom faderen, der også kom som en vantro præst efter deres begreber, men det kunne jo også skyldes, at der var en stor del af sognets befolkning, der ønskede andre toner fra præstegården. Der har aldrig i Burkal Sogn været et flertal af de omvendte, hvis man bruger deres egen terminologi.

Et lille lyspunkt i omtalen af pastor Petersen finder vi dog, idet han er den første, der i Sønderjylland får opført et kombineret fattig- og arbejds hus i 1815.⁹³ Tilsyneladende kender man ikke ret meget til husets drift i de første år, men huset var dog et vidnesbyrd om, at også denne præst ville noget. Vi erindrere, hvordan pastor Amders i 1710 klager over, at man intet gør for de fattige, der løber rundt og tigger alle vegne. I pastor Petersens tid går det tilbage for herrnhuterne, men de små kredse eksisterer i nogle år endnu og lægprædikanterne arbejder stadig i sognet.

Pastor Petersen dør 1830, og samme år overtager pastor Hans Paulsen Beyer embedet. Beyer er fra Bylderup Sogn og var fra 1813 præst i Karlum, men fra 1830 til sin død 1837 sognepræst i det forhen så levende Burkal. Pastor Koch skriver om ham: »Han var bekendt for

sin krasse rationalisme, hans huslige liv var til forargelse, og han stod ikke at omgås folk.« Særlig venlig er denne karakteristik ikke, men andre var ikke mig tilgængelige.⁹⁴

Den næste i rækken er Johannes Peter Gotthilf Claudius, der er sognets præst fra 1838 til 1848. Han var fra Angel og havde været præst forskellige steder, inden han kom til Burkal. Forøvrigt er han sønnesøn af den bekendte digter Matthias Claudius. Fra pastor Kochs omtalte stridsskrift får vi at vide, at Claudius nok var en lidt fordringsfuld herre, fordi han krævede præsteboligen ombygget og ændret fra en beskeden præstebolig til et herskabshus. Nu er det et stridsskrift Koch har skrevet, derfor skal man nok ikke lægge alt for meget deri, men alligevel er det slemt nok, hvad han skriver om Claudius: »Det var fra året 1840 kirkegangen begyndte at tage af i Burkal Sogn, da afdøde pastor Claudius ved Visitatoriets og Regeringens hjælp tvang sognet til at nedrive den bedste af præstegårdens bygninger, stuehuset, og i dets sted opføre et andet i stor stil; det kom endog til proces i den anledning, og mange gav deres, som mig synes, ikke ubillige harme luft ved at pukke på, at præsten nok selv i tidens længde skulle komme til at betale det meste af de overflødige udgifter, han nu forårsagede dem.«⁹⁵

Claudius stiftede vistnok også en landøkonomisk forening, men tilsyneladende var det også i hans tid, at de herrnhutiske forsamlinger ophørte, og rejseprædikanterne forlod sognet. Det er ikke helt let at fatte, hvordan det kan gå til, at de åndelige bevægelser i et sogn sådan kan ligesom gå under jorden, som det tilsyneladende er tilfældet i de følgende 50 år i Burkal Sogn.

Claudius dør i skæbneåret 1848. Hvordan forholdene var i Burkal under Treårskrigen, foreligger der ikke meget om, men hvis stemningen har svaret til det pastor Claudius stod for, så har man været ret tyskpåvirkede. Forholdene i Tønder er belyst,⁹⁶ og der stod man næsten udelt på oprørernes side. Da man skulle vælge ny præst blev det også en tysksindet, nemlig præsten i Bylderup pastor Peter Christiansen Schmidt, der overtog embedet i Burkal i 1849. Hans optræden i sognet blev dog af kort varighed, for han måtte rejse allerede i 1850, da danskerne var kommet til magten. Han kom til Skodborg og døde først i 1875. I Skodborg hører vi om ham, at han ved den tyske sejr i 1864 holder takkegudstjeneste i kirken og lader afsynge: »O store Gud vi love dig«.⁹⁷

Tiden mellem de to krige

En rigsgrænse er en underlig ustabil ting. I geografi og historie kan man følge udviklingen som en streg, der flyttes frem og tilbage, men for de mennesker, der lever i nærheden af den bevægelige streg, må det blive til sær og mærkelig skæbne. Selv om folkesproget tilsyneladende har været dansk hos store dele af sognets befolkning, så har kirke og skole nok været ret så tyske i sprog og tanke, men i 1850 vender bøtten. Med sognets nye præst pastor Johannes Georg Elias Koch/Kok møder vi vel en af de første præster, der er kandidat fra Københavns Universitet, de fleste var hidtil kommet fra tyske universiteter eller fra Kiel.

Her er ikke stedet, hvor historien om pastor Kok skal skrives, men det er givet, at han er af de betydeligste præster, der har haft embede i dette sogn. Vi er også så heldige, at vi ligefrem kan gå stille ind på en af stolene i kirken og ligesom høre hans forkyndelse, fordi han efter sin fordrivelse udgav en prædikensamling,⁹⁸ hvor også nogle af hans egne prædikener findes. Efter den rationalistiske periode i sognet med præsterne Peter Petersen (II) og Claudius er han den første til at lade andre toner lyde fra prædikestolen. Det ser også ud til af beretningerne, at han har formået at få folk til at søge kirken igen, selv om der vel aldrig har været helt tomt på bænkerne. Således beretter han selv, at der ved en gudstjeneste i høstens tid kun var 70 i kirke, og at det var et ret lavt tal.⁹⁹ Det er også givet, at han trods sin ubestridelige danskhed havde en vis popularitet, for hans billede var at finde i mangt et hjem.¹⁰⁰ I det i 1966 nedlagte forsamlingshus i Bylderup-Bov hang der også et billede af ham, det er nu i præstegården. Bernhard Hansen skriver i sine optegnelser, at pastor Kok var det fine bymenneske, der ikke rigtig forstod at få indgang hos den landlige befolkning, hvorimod den tyske efterfølger pastor Grauer forstod bønderne. Bernhard Hansen siger: »Det var en af de mange fejl fra dansk side mod os slesvigere, at man ikke sendte os de rette mænd«. ¹⁰¹ Det er en hård dom over et styre, som netop med en mand som pastor Kok ønskede at gøre det godt. Men det kan også ses fra en anden side, således skriver Claus Eskildsen: »Gamle tysksindede folk fra sognet, som jeg har spurgt, forsikrer iøvrigt, at pastor Kok var meget vellidt.«¹⁰²

Der går flere beretninger om Kok, således forærede han sin kane til en tysksindet mand efter sin bortrejse, fordi denne mand som kir-

Johannes Kock eller Kok, sognepræst i Burkal 1851-1864. Foto i privateje.

kevæрге havde hjulpet ham med at afhænde nogle af hans ejendele, som han ikke kunne få med ved sin hurtige bortrejse. Ligeledes fortælles det, at han sendte 54 mark ned til nogle mænd i Lund, der havde fået en bøde på denne størrelse, fordi de havde demonstreret for Danmark.

Præstegården, der i 1840 betegnes som »alt und zum Theil sehr schlecht« af H.N.A. Jensen,¹⁰³ ombygges som vi har set ovenfor for stuehusets vedkommende af Claudius i 1840, medens Kok nedriver de tre daværende udlænger og lader opføre to nye udlænger i 1855.¹⁰⁴ Den østlige står endnu ligesom stuehuset, medens den vestlige længe blev nedrevet omkring 1960. Desværre har man nok ikke noget bil-

Præstegården med den nu nedrevne vestlænge. Foto i privateje.

lede af den gamle præstegård, som den så ud i Claudius' tid, selv om vi har en beskrivelse i en inventarfortegnelse fra 1872.¹⁰⁵

For pastor Kok var præstetjenesten ikke alene kirken, men også skolen. Som den kloge mand, han var, så ved han, at skal man opnå noget, så skal man begynde med børnene, og han opnår da også at få sat skik på skolevæsenet i sognet. Man havde vist knap nok en dansk læsebog, og religion var det eneste, hvor der virkelig blev undervist på en forsvarlig måde. Pastor Kok gjorde et stort arbejde, både for at få de nødvendige bøger til undervisningen, men også for at finde de rette lærerkræfter.¹⁰⁶

Befolkningens oplysning lå ham stærkt på sinde, og han tænkte ikke alene på børneskolen. Han syslede i nogle år med tanken om at oprette en slags folkehøjskole i Hostrup, da dette sogn havde et af de rigeste degnekald i Slesvig, men han nåede ikke at få tanken realiseret.¹⁰⁷ Allerede i 1855 mener han selv, at han er færdig med sit opbygningsarbejde i skolen og vel dels også i kirken, og han ønsker at blive forflyttet, men bliver det ikke. I stedet for tager han så fat på at studere det sønderjyske folkesprog, og her nåede han langt. Han var en begavet sprogforsker, og selv om hans værk i dag vel er forældet, så er materialet, han indsamlede, værdifuldt. I 1863 kan han udgive: *Det danske Folkesprog i Sønderjylland første del*. Denne bog indeholder en lang indledning på 65 sider, en sønderjysk sproglære på næsten 200 sider, samt en ordbog på 230 sider. Der ligger meget arbejde i denne

Titelblad til første del af pastor Johannes Koks hovedværk »Det Danske Folkesprog i Sønderjylland« (1863).

bog, men selv om den er videnskabelig, så er der ingen tvivl om, at det er et arbejde, der på enhver måde forfægter forfatterens nationale indstilling. Anden del af værket nåede han ikke at fuldføre i Burkal, men det udkom senere, det indeholdt person- og stednavne, samt sønderjyske ordsprog.

Også på anden måde gjorde han sig bemærket som forfatter. Vi har tidligere omtalt *Bidrag til Bedømmelsen af den kirkelige Tilstand i Nordslesvig før og nu* fra 1858. Ligeledes skrev han i *Slesvigske Provindsialefterretninger* for 1860 en artikel om »Den mellemslesvigske Slette«, hvor sæd og skik især i Burkal Sogn på hans tid beskrives. Han var en betydelig mand, hvorfor han da også måtte forsvare sig mod for-

skellige angreb fra tysk side, som hans lille bog, *Bidrag*, vidner om. Det er da heller ikke underligt, at han var en af de første danske, der måtte forlade landet, da preusserne havde vundet krigen i 1864.¹⁰⁸ Den menighed, som havde søgt kirken i stort tal, vel til dels de samme mennesker, som havde fulgt præstens bibellæsninger i skolerne, hvilket den flittige mand også fik tid til, og de folk, som havde fortalt og fortalt til præsten på deres bedste og uforfalskede sønderjysk. Den mand, hvis billede hang på manganen en væg i hjemmene i Burkal Sogn – han blev afskediget 29. april og rejste 8. maj, og udenfor hans vinduer brølede ungdommen: »Du skal nu væk du sorte kok, nu har du galet længe nok«. Bernhard Hansen bemærker hertil: »Kun Philip Bucka, Vestergaard, en stram tysker for resten, forbød sine sønner på det strengeste at deltage i disse bøllestreger, og de adlød. Hans Bucka har selv fortalt mig det«. ¹⁰⁹ En anden Philip Bucka på den samme gård havde den samme indstilling i en anden vanskelig situation. Da det 3. rige blæste sin kolde ånde på Sønderjylland fra 1938-45 kom der aldrig et billede af Hitler i hans hjem, det har hans søn fortalt mig.

Om Kok skal der kun tilføjes her: Da Kok måtte flygte, nåede han ikke at få sine dannebrogsgflag med, men en familie i Burkal tog dem ned og gemte dem. Da den første danske præst efter Kok kom til Burkal i 1940, nemlig pastor Høgel, kom en af efterkommerne af hin familie og overlod præsten et lille flag. Det var resterne af Koks to flag, som de havde syet sammen til et. Det skal tilføjes, at familien, der havde gemt flagene, nærmest var tysksindede. Sådant er grænselandet også. Dette lille flag ligger endnu i præstegården. Lå der i det mindste i min tid.

Udlændigheden

Det lykkedes ikke danskerne fra 1850 til 1864 at gøre Sønderjylland dansk, men det synes næsten at være lykkedes for tyskerne fra 1864 til 1920 at gøre landet tysk. Tyskerne havde også 56 år til det, hvor danskerne måtte nøjes med 14. Ved rigsdagsvalget i 1898 blev der afgivet ialt 18 danske stemmer fra hele sognet.¹¹⁰ Det var også bunden. Det er vanskeligt at få virkeligt hold på forholdet mellem dansk og tysk. Der er sagt mange ord om den sag, men det er nok rigtigt, at sproget i Burkal Sogn har været dansk altid. Det er sikkert også rigtigt, at det først er omkring 1848, spørgsmålet bliver et problem.

Givet er det, at hertuger og konger ikke før 1850 virkelig har ført en dansk politik på det sproglige område, for da brød nationalitetstanken for alvor frem på vore breddegrader.

Som vi har set, var pastor Kok én af dem, der på skolens område kæmpede for det danske sprog. I kirken var gudstjenesten dansk og havde nok altid været det, selv om man kan finde det mærkeligt, hvordan tyskkuddannede og tysksprogede præster kunne håndtere det danske sprog.

Selv om det blev en hård tid for danskheden i Sønderjylland med den tyske infiltration i de 56 år, så erfarer vi dog det mærkelige og vel egentlig tiltalende, at man ikke på noget tidspunkt virkelig ændrede kirkesproget. Dansk vedblev i hele perioden at være kirkesproget i Burkal kirke. I 1903 var der 16 tyske gudstjenester om året, og det var samme antal, som i årene efter 1945 og endnu i 1967. Selve det politiske spil skal ikke behandles her, men danskheden i sognet har sikkert ikke været særlig rodfæstet. Det er jo nok en kendsgerning, at der skulle en tabt krig til for at få stemmetallet ved genforeningen op på 51% danske stemmer.

Der kan være grund til et øjeblik under omtalen af sprog og nationalitet at standse og spørge, om kirke og kristendom har haft nogen betydning i dette spørgsmål. Det er blevet sagt, at herrnhuterne har været med til at fortyske sognet i det 19. århundrede. I Christiansfeld holdt man kostskole fra 1775 til 1891, og her kom også enkelte børn fra Burkal. Dog kom der i de 116 år fra Burkal Sogn kun seks drenge, hvoraf de tre var fra brødremenighedsfolk, der arbejdede i sognet, og 11 piger, den ene var pastor Grauers datter.¹¹¹ Når det siges, at det er denne kostskole, der har fortysket sognet, så er det urigtigt. Det var en international skole, hvor børn og unge fra hele kloden mødtes. Ser man elevfortegnelsen igennem, ser man som ovenfor er anført, hvor få der er fra Burkal, og flere af dem er børn af de brødremissionærer, der bor i sognet, men kommet ude fra. Forøvrigt har brødremenigheden mistet sin betydning i sognet omkring 1848, da nationalitetskampen begynder. Herrnhutismen er en tysk bevægelse, det kan ikke skjules og blev det vel heller ikke, men hvor megen nationalisme, der var i denne bevægelse, er nok svært at bedømme.¹¹² De nationale kirker siden 1850 både på dansk og tysk side er mange gange mere pågående i national henseende end herrnhuterne og pietisterne og Luthersk Missionsforening.

Den første præst efter Kok blev herrnhuteren Ahrendt Detlev Grau-

er. Han var nok på mange måder en modsætning til Kok ikke alene i national henseende. Grauer var fra 1848-50 præst i Moltrup, men blev ligesom Schmidt i Burkal afskediget af danskerne på grund af sin tyskhed. I den danske tid fra 1850 til 1864 var han huslærer i sit hjem-sogn Rise, men med den tyske sejr i 1864 og pastor Koks afsked, stod Grauer parat til at genoptage sit gamle hverv. Han prædikede første gang i juli 1864 i kirken, hans tekst var Rom. 8.18-23 (også vi selv ... også vi sukker ved os selv, idet vi venter på barnekår).¹¹³ Det har sikkert været en prædiken, hvori han fik luft for de mange år borte fra prædikestolen. Forøvrigt fortælles det om ham, at han var god til at snakke med folk, desuden at han var dygtig til at handle med stude.¹¹⁴ Hvordan hans præstetjeneste som sådan ellers har været, ved jeg ikke meget om, men det er givet, at han var lige så tysk, som Kok var dansk. Han var enkemand, da han kom til sognet, han døde i 1873 og blev begravet på kirkegården, men hans grav er sløjft nu.

Det var i pastor Grauers tid, Emil Hansen fødtes i Nolde den 7. september 1867. Der er det pudsige, at Grauer skrev den 21. i stedet for den 7. I sin selvbiografi, *Mein Eigenes Leben*, giver Emil Nolde en interessant skildring af forholdene i sognet i sin drengetid, og fortæller både om skole og kirke og dagligliv. Han skiftede Hansen ud med landsbynavnet Nolde.

Grauers efterfølger i Burkal præstegård er Johannes J.A. Momsen 1873-1905, også han døde i embedet og blev begravet på Burkal kirkegård. Han var vistnok et dannet og fint menneske, men også han var tysk. »I pastoren traf jeg en klog og dannet mand, fin og formfuldendt i hele sin optræden, han var gammel der på egnen og talte det danske skriftsprog som en af kongerigets præster ... og dog lå der noget i det kloge blik, der tydeligt viste, hvad side han hørte til« (den tyske). Sådan skriver J.B. Høyer i 1903, da han møder pastor Momsen på en rejse til egnene der.¹¹⁵

Uden tvivl har Momsen været af en lidt anden støbning end Grauer. I en prædikensamling: *Fredens Vei*, 1898,¹¹⁶ finder vi tre prædikener af Momsen. Det er prædikener holdt over frie tekster, og vi møder en gedigen, men lidt langstrakt opbyggelighed, uden nogen skelen til den nye bibelkritik. Ved en tilfældighed fik jeg foræret en håndskrevet bog, som en af Momsens konfirmander har skrevet i 1894 under sin konfirmandforberedelse. Det er en overordentlig flid, omhu og akkuratse, som drengen Hans Peter Toft fra Kværnholt har udvist. Sirligt og fint er der skrevet om konfirmation, dåb, nadver, trosbekendelse,

de ti bud og Fader Vor. Det meste er gedigent katekismusstof, det man bemærker er en ret fyldig gennemgang af første artikel i trosbekendelsen, som man har brugt hele december måned til, og det fylder ti sider i drengens bog. Undervisningen har været fra 5.11.1894 til 3.4.1895, og der er skrevet 104 sider i bogen. Om det er referat af præstens gennemgang eller diktat, kan jeg ikke se, men formuleringen er sådan, at det næppe kan være drengens egne ord, så har han i det mindste været meget dygtig. Momsen har rettet eller gennemset nogle af stykkerne og bemærket, snart »recht gut« snart »sehr gut«. ¹¹⁷

Luthersk Missionsforening

I Momsens tid sker der det i sognet, at den gamle vækkelse dukker frem igen. Der er sagt meget om, at vækkelserne har været med til at fortynke sognet, især gennem herrnhuterne, men den vækkelse, der nu langsomt begynder at røre på sig, kommer fra Danmark og er dansksproget. Det er Bornholmerne eller Luthersk Missionsforening, der skaber et begyndende religiøst røre.

Arbejdsmanden Hans Pedersen Nielsen fra Ballum havde allerede i en del år været vakt, og han havde arbejdet som en slags lægprædikant sammen med bysbarnet Hans Poulsen. Hans Pedersen, som han kaldtes, var fortsat som arbejdsmand i tørvemoser og lign. I 1880 stiftes »Luthersk Missionsforening for Vestslesvig«, og H. P. Nielsen gik ind i dette arbejde, selv om han i begyndelsen var mest påvirket af Indre Mission. Vi må huske, at Sønderjylland er under tysk styre, derfor er forbindelsen til Danmark vanskeligere, ellers skulle man jo synes, at det havde været lige så nærliggende, at det blev Indre Mission, der havde taget opgaven op. I 1881 bliver H. P. Nielsen kolportør og opgiver således sit borgerlige erhverv, og samme år kommer han i forbindelse med Andreas Nissen, Lydersholm, der fra Danmark var påvirket af Luthersk Missionsforening. Det ser dog ud til, at det bliver i Rends H. P. Nielsen får fodfæste, og at det begynder herfra. ¹¹⁸

Nogen rolig og stille udvikling bliver det dog ikke til, for allerede omkring 1888 opstår der en splittelse i foreningen, der sætter sig spor også i Rends. Sønderjyden Chr. Bau sammen med en boghandler H. A. Jensen vender sig mod en af Luthersk Missionsforenings hovedmænd Chr. Møller og hævder, at han bandt samvittighederne i stedet for at frigøre dem. Det resulterer i en deling og oprettelsen af »Evangelisk Luthersk Missionsforening«, der netop blev ret

stærkt repræsenteret i Rends, ved siden af den alm. Luthersk Missionsforening.

Vækkelsen voksede langsomt, men omkring 1909 var der en stor vækkelse, hvor omkring 100 mennesker kom med,¹¹⁹ og selv om verdenskrigen standsede arbejdet lidt, så fortsatte det med fuld styrke også efter Genforeningen i 1920. Der er nu missionshuse i Rends, Jyndevad, Lund og Bylderup-Bov og bevægelsen er meget stærk, og har både et stort søndagsskolearbejde og ungdomsarbejde. Det er næsten udelukkende et lægmandsarbejde, hvilket måske også kan ses af det faktum, at man har haft lidt svært ved at finde sit stæsted. Vel nok som en direkte udløber af Luthersk Missionsforenings arbejde, er det opstået en pinsevækkelse med egen præst og missionssal i Bylderup-Bov, ligesom man kort efter genforeningen kom i forbindelse med »Dansk Missionsforbund«, der har arbejdet en del i sognet og vundet tilhængere.¹²⁰ Den mest iøjnefaldende forskel på Luthersk Missionsforening og Indre Mission er forholdet til kirken og sakramenterne, hvor Indre Mission holdt fast ved sakramenterne, kom disse ofte i anden række for Luthersk Missionsforening. Det betyder ikke, at man ringeagter sakramenterne. Der var mange fra luthersk mission, der gik til alters i min tid, og alle lod deres børn døbe, men en vis skepsis var der. Måske var herrnhuterne mindre sakramenttro end kirken, og det kan være fulgt med over i vækkelserne. Omvendelsen var det afgørende, dér fandt genfødselen sted, og man skulle helst nogenlunde kende dag og time for sin omvendelse. Når man i missionens 50 års-jubilæumsskrift skriver om Burkal sogn: »Tilsyneladende var livet uddød og kun kirkelighed og nogen religiøsitet bleven tilbage«,¹²¹ så er det klart, at det man savner må være omvendelsen og det dermed følgende indre liv, der nok skal have et ganske bestemt mønster for at være rigtigt. Dette mønster mener man ikke at kunne finde eller eje i kirken alene, der skal et missionshus til.

Det er ikke tilfældigt, at blandt de bøger, jeg fik foræret fra dødsboer og lignende var der også et par eksemplarer af Rosenius' skrifter. Rosenius blev lærefaderen for Luthersk Missionsforening, som den kom til Sønderjylland fra Bornholm. Også Hofackers Prædikener var blandt de bøger, som jeg fik, men på dansk. Det skal netop have været én af de opbyggelsesbøger, som den omtalte H.P. Nielsen fra Ballum skulle have øst af, inden han gik over til bornholmerne.¹²²

I 1964 havde avisen *B.T.* hørt noget om alle »religionerne« i sognet. Der kom to mand styrtende fra København og lavede en reportage.

Det blev dengang til 11 retninger. Et par år før var adventisterne og baptisterne flyttet.¹²³

Vi er allerede ilet for langt frem i tiden, men så vidt jeg kan se, er der ikke med Genforeningen sket noget særligt spring i det kristelige arbejde. Det, der begyndte 1881 i Rends med N. P. Nielsen, er det der fortsætter i missionshusene i dag i Burkal Sogn. Allerede i 1700 tallet var der rejst folk ud fra Burkal Sogn til missionsmarkerne.¹²⁴ og under fremmedherredømmet begyndte der at opstå et Ydre-Missions arbejde i hele Sønderjylland, idet Breklum-Missionen begyndtes 1876.¹²⁵ Pastor Christian Jensen, Breklum, synes at have været igangsætterten. Denne Breklum-mission har sin rod i Indre Mission, hvor pastor Tonnesen var en af de ledende i disse år. Indre Mission har spillet en større rolle i Sønderjylland også under fremmedherredømmet, end vi kan se af Burkal Sogns historie. Det ser dog ud til, at der har været en støttekreds for Breklum missionen i Stemmild, selv om Indre Mission, som tidligere bemærket, aldrig rigtig får fodfæste i dette sogn. Også i Ydre Missions arbejdet blev det Brødremenigheden i Christiansfeld, der forblev den dominerende, idet Luthersk Missionsforening knyttede sit ydre missionsarbejde til dem.¹²⁶

Sønderjylland atter dansk

Heller ikke årene fra 1920 til i dag blev en rolig periode for det vidtstrakte grænsesogn. Efter Genforeningens glæde for de danske fulgte de økonomisk vanskelige år, og omkring 1933 stak det nazistiske spøgelse sit hoved frem og truede danskheden endnu engang. Kirkeligt set var der heller ikke mange danske signaler i det første årti. Pastor Momsen døde 1905 og efterfulgtes af pastor Burmeister. Burmeister var vistnok ret tysk – han flytter i 1915 til Tinglev, men inden Genforeningen forlader han Nordslesvig. I 1916 overtager pastor Schwarz (1872-1945) embedet og bliver til 1940. Efter Genforeningen blev der holdt afstemning om præsternes forbliven. Schwarz fik 418 stemmer for og 136 imod. Han var dog ikke sikker på resultatet. Inden afstemningen havde han prøvet at holde grænsegendarmeriet udenfor, hvilket ikke lykkedes, men var altså heller ikke nødvendigt for ham.¹²⁷ Der sker ingen ændringer kirkeligt set, bortset fra at kirkebøgerne nu atter føres på dansk. På kirkegården har man rejst en mindesten for de mænd, der faldt i den første verdenskrig. Samme sten bærer navnene på dem, der satte livet til, om de var danske eller tyske af sind,

Mindesten over de faldne i 1. verdenskrig, med både de tyske og danske faldne. Ved indgangen til kirkegården. Foto: Tonhalle, Tønder, i privateje.

men de står på hver deres side på stenen, blande dem kunne man altså ikke, selv om de kæmpede den samme krig og udstod de samme lidelser.

Det er ikke så let i nogle få linier at samle trådene, fordi vi nu er så nær ved begivenhederne. Pastor Schwarz forbliver som præst. Han var tysk af uddannelse og fødsel, og selv om han vel aldrig løb fra sin oprindelse i så henseende, så må det siges, at han gjorde et stort og dygtigt arbejde i sognet. Når man var ude i sognet på husbesøg, så var det pastor Schwarz, der blev husket. Man huskede ham for hans nidkærhed, man huskede ham for hans lidt accentprægede sprog, man huskede ham for hans kristne vidnesbyrd. Ligemeget hvor han var, og hvor han talte med folk, så skulle han altid slutte af med at læse nogle vers fra bibelen. Når han holdt møder i skolerne, fortælles det, hvordan han gik fra dør til dør før mødet og inviterede, og hvordan han havde et lille håndorgel, som han spillede melodien på til sangene, dog kun med en finger. En overgang holdt han skole eller lod holde skole i præstegården ved et par lærerinder, der under eller efter krigen kom hjem fra missionsmarken. Schwarz havde det

dog ikke særlig let i sin gerning.¹²⁸ Både fra den ene og anden side var man utilfreds med ham, både danskerne og tyskerne undsagde ham, og det viser faktisk, at han prøvede at holde sig fri af politik og nationalisme, selv om det kunne være svært i disse år. De danske skumlede over Schwarz, fordi de mente, at han var en hindring for det danske i det lidt blakkede sogn. Det nationale kom for mange i første række, ja, der var vel også dem, der mente, at man ikke kunne være ordentlig kristen uden også at være dansk. Schwarz hørte til den pietistiske vækkelses folk, og for ham og hans lige gik Kristus før nationen. Det er vel egentlig ikke det dårligste vidnesbyrd en præst kan få. »Jeg har dannebrog stående på mit skrivebord, så kan jeg doch ikke være tysk«, skal Schwarz have sagt til pastor N. P. Nielsen.¹²⁹ Det der var anken fra dansk side, var også en anke fra den tyske side, de var heller ikke tilfreds med deres præst, han var ikke tysk nok, han var ikke national nok. Frimenighedstanken opstår ret snart efter Genforeningen, da begyndelsen gøres i Tinglev allerede i 1922,¹³⁰ og selv om Burkal altså beholdt sin tyske præst, så kom den tyske frimenighed også dertil omkring 1935.

Nogen egentlig frimenighedsdannelse fra dansk side kan man næppe tale om. For en del af sognets beboere spiller det nationale nok en så stor rolle, at det kristelige træder i baggrunden, i hvert tilfælde er der ikke så mange, at der kan blive tale om en virkelig frimenighed. En overgang kom pastor Nielsen, Tinglev, til Burkal kirke og holdt gudstjeneste,¹³¹ men da pastor N. P. Nielsen var kommet til Højer i 1935 som dansk præst, var det med henblik på at være en hjælp i de nationalt truede sogne, hvortil blandt andet Burkal hørte. Pastor Nielsen indsatte sig selv i Burkal kirke den 1. december ved sin første gudstjeneste der. Den kreds, der sluttede op om ham, var i det væsentligste de mennesker, som hørte til i de danske foreninger, der arbejdede ud fra forsamlingshusene i Lydersholm, Danmarks mindste forsamlingshus blev det kaldt ved indvielsen i 1928,¹³² Jyndevad, indviet i 1929,¹³³ Bylderup-Bov, der blev oprettet i 1934, men aldrig rigtig fik hold, huset blev i 1966 solgt til Luthersk Missionsforening samt Rends Efterskole, der gik i stedet for forsamlingshus, men virkede som sådan. Under mottoet, »Voksested for danske toner – bindeled for skilte zoner«, kunne sognepræsten i Møgeltønder, N. A. Jensen, åbne skolen den 13. november 1921.¹³⁴ I 1963 gik skolen over til »Ungdomsringen«, og forstander Mønsted overtog ledelsen.¹³⁵

Det er nok for tidligt at gå ind i en diskussion om pastor Niensens

*Martin Schwarz,
sognepræst i Bur-
kal 1916-1930.
Foto i privateje.*

gerning i sognet. Forøvrigt blev det jo af ret kort varighed, fordi Nielsen ophørte med sit arbejde der, da Høgel blev sognepræst i 1940. Det ser ud til, at en stor del af den mest danske befolkning kom til at stå kirken noget fjern i årene fra 1920 til 35. Ligeegyldig hvad Schwarz gjorde, kunne han ikke vinde deres tillid. Pastor N.P. Nielsen kom uden tvivl til at betyde noget for de kredse, der holdt til i de danske foreninger omkring forsamlingshusene. De første par år, jeg var i Burkal, kom pastor Nielsen hvert år til Jynde vad forsamlingshus og holdt en nytårgudstjeneste, selv om han efterhånden var en gammel mand. Givet er det dog, at Nielsens arbejde kom til at betyde et brud i den kirkelige udvikling. Provst Erik Christensen, Tønder, beretter således,

Ved præsteindsættelsen i 1963. Fra venstre provst J. F. R. Holdt, Brede; Laust Kristensen; pastor Hans Petersen, Hostrup, samme år udnævnt til provst; pastor Poul Lund, Bylderup. Foto: Tonhalle Tønder.

hvordan udnævnelsen af Nielsen betød, at det tillidsforhold, der havde været mellem de tyske og de danske præster, blev slået i stykker ved Nielsens ansættelse og skabte megen bitterhed. Hvad er rigtigt, og hvad er forkert?¹³⁶

Hjemmesygeplejen blev indtil 1938 varetaget af diakonisser fra diakonisseanstalten i Flensborg,¹³⁷ men derefter ansættes en dansk diakonisse, søster Karen Christensen, som blev på sin post i 30 år. Nu er det ikke mere menighedspleje, men kommunalt. Ved siden af den danske søster har det tyske mindretal ansat en tysk sygeplejerske. Slutningen af 30'erne blev en svær tid. Der blev igen løbet storm mod danskheden. Fra 1940 til 1947 blev det nationale til en dæmon, hvor først den ene part brugte kløerne, så den anden. Pastor, senere rektor, Høgel har i embedsbogen skrevet en udførlig beretning om sin tid i sognet, især om besættelsen og dens vanskeligheder. Det er vist aldrig udgivet.¹³⁸ På kirkegården står der to nye mindsten, en for danske frihedskæmpere, der mistede livet i kz-lejrene, og en for de sønner

fra tyske hjem, der blev krigens ofre ved Hitlers fronter. På kirkegården kan man se fra den ene mindsten til den anden.

Pastor Schwarz oplevede vel besættelsen 9. april i Burkal præstegård, men samme år faldt han for aldersgrænsen og flyttede til Sønderborg, hvor han døde i 1945. Han er begravet i Løgumkloster. Nu oprinder en ny tid for sognet rent kirkelig, da pastor Høgel overtager embedet i 1941.

Slutning

Vi erindrer, hvorledes pastor Claudius af pastor Kok beskyldes for at forbygge sig, så han mister menighedens tillid. Det samme kan på ingen måde siges om Schwarz. Da Høgel overtager embedet, er både præstegård og kirke i en sådan forfatning, at der behøves en virkelig gennemgribende restaurering, hvis det hele ikke skal falde sammen om hovedet på dem. Først tages der fat på en gennemgribende istandsættelse af præstegården. Derefter kommer turen til kirken. Desuden bliver kirkegården reguleret, og der bliver bygget graverbolig. Endelig bliver præstegårdsjorden mageskiftet ved en større jordfordeling. Det sidste bliver dog først fuldført, da Høgel har overtaget stillingen som seminarirektor i Nr. Nissum. Det blev nogle overordentlig travle år for Høgel og på sin vis vanskelige, da han blev den, der skulle fuldføre genforeningen i kirkelig henseende. Fra 1941 forsøgte man at gennemføre en løsning med en residerende kapellan for de tysksindede, og pastor Bruhn var præst til 1947 på denne måde, men en sådan ordning måtte give gnidninger, og desuden kunne man ikke forhindre, at frimenigheden alligevel voksede. Bruhn overtog et dansk præsteembede uden for Sønderjylland i 1947, men han døde tidligt og ligger nu begravet på Burkal kirkegård. Ordningen blev ophævet i 1948. Pastor Lyksholm overtog embedet i 1955 efter Høgel og blev til 1962. Også beretningen om hans gerning i sognet skal skrives senere. Om mine 4 år i dette embede skal der ikke siges noget her. I 1967 overtog Chresten Jensen Schmidt stillingen som sognets præst, og i 1980 gik Schmidt på pension, men blev boende i sognet. I 1980 flyttede Jens Jensen ind i Burkal præstegård. Begge de to sidste præster var påvirkede af Luthersk Missionsforening. Kirkelig er sognet stærk præget af denne retning nu.

NOTER

1. Se Sønderj. Månedsskrift 1965, nr. 4 og 10.
2. Lærer Leick har hentet materiale fra forfattere som Carsten Petersen, Jonas Brodersen, H. N. A. Jensen, samt fra provstearkivet, Landsarkivet i Åbenrå og fra besvarelsen af »de 65 spørgsmål« udsendt fra Tønder i 1710 (i Rigsarkivet: De gottorpske hertuger B.3). Se også note 68. En del af Leicks materiale findes i landsarkivet i Aabenraa.
3. Lærer Damm har sammen med flere andre udarbejdet 19 større eller mindre afhandlinger om sognets historie. Egentlig et forarbejde til en hjemstavnsbog, der aldrig blev udgivet. (Damm's mappe), se også manuskriptsamlingen i landsarkivet i Aabenraa.
4. Danmarks Riges Breve - Ribe, Ringkøbing amter, 1957, s. 16.
Se også *Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi*, 1834, bd. 8, s. 211, 220, 230, 231, 232. (*Scriptores*)
5. Johannes v. Schröder: *Hertugdømmet Slesvigs Topographi*, 1854, s. 246 (Schröder).
6. Schröder s. 303.
7. *Scriptores* bd. 8, s. 68.
8. *Scriptores* bd. 8, s. 51 f, se også s. 157 ff.
9. Schröder s. 33.
10. Schröder s. 295 og 433f.
11. Schröder s. 74.
12. Schröder s. 337f.
13. I Sønderjyske Årbøger 1971, s. 79ff har jeg i artiklen, *Lidt om Vandresagn og historie i Burkal sogn*, gjort rede for hele problematikken omkring dette navn, der nok ikke har noget med Burkal at gøre. Se også Høgel i 'Kirke og Sogn i Fortid og Nutid', Ribe Stift bd. 1, 1953, s. 20ff. - og Pontoppidan: *Den Danske Atlas*, bd. 7, s. 301.
14. *Scriptores*, bd. 8, s. 6.
15. *Scriptores*, bd. 8, s. 225.
16. Om disse sandemænd se *Scriptores*, bd. 8, s. 6, 51, 68.
17. Nationalmuseet: *Danmarks Kirker, Tønder Amt*, 1957, s. 1626 (702) sætter byggetiden til 1200-1250. Traditionen i sognet sætter byggetiden til 1170.
18. Det bekendte udsagn om jydernes flid, fordi de byggede af kvadre, medens andre byggede af rå kamp, er nok mere et spørgsmål om de forhånden værende stens størrelse end om dovenskab!
19. *Danmarks Kirker. Kunsthistorisk oversigt*, s. 2924-25 (314-15) m. bilde.
20. Om tårn, se note 63.
21. Tirstrup kirkes prædikestol skulle være fra 1300 - Mosumgaard: *Kig på Kirker*, 1966, s. 129. Der var ikke prædikestole i mange af landsbykirkerne før reformationen.
22. Dr. Kochendorfer: 'Schleswig-Holsteinisches Klosterbuch' *Schriften des Vereins f. Schlesw-Holst. Kirchengeschichte* 2. Rk. Bd. 7, 1918-25, s. 382.
23. Se f.eks. 'Den Danske Kirkes Historie', 1950, bd. 1, s. 242f.
24. Carsten Jensen Petersen: *Slesvigske Præster*, 1938, s. 22.
25. I Holsten fungerede »Münsterdorfiche Consistorium« i mange år efter reformationen. H. Schröder: *Versuch einer Geschichte des Münsterdorfichen Consistoriums im Herzogt. Holstein - Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogt. Schlesw., Holstein und Lauenburg*, bd. 2, 3 og 4, 1834, 1837 og 1840.
26. *De Hansborgske Registanter*, bd. 1, *Forordninger - udg. ved Caroline Emilie Andersen* 1943, s. 241, nr. 72 (Hansborg).
27. *Kirkehist. Samlinger* 4, rk. bd. 1, s. 594.
28. Troels Fink: *Rids af Sønderjyllands Historie*, 1955, s. 72 ff.
29. A. D. Jørgensen: *Reformationen i Sønderjylland indtil Foraaret 1526*, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. R. Bd. 1 s. 577 ff.
30. I *Sønderjydske Årbøger* 1889 er ordnansen optrykt.
31. *Slesvigske præster*, s. 62.
32. *Slesvigske præster*, s. 63.
33. Se min art. i *Sønderj. Årbøger* 1971, jvf. note 13.
34. *Sønderj. Årbøger* 1963: *Jacob Fabricius den Ældres Selvbiografi - s. 173*.
35. *Slesvigske Præster* s. 68.
36. *Hansborg* s. 12.

37. Samme s. 19.
38. Samme s. 20.
39. Samme s. 33.
40. Samme s. 24.
41. Samme s. 55 ff.
42. Samme s. 189 ff.
43. Kirkehist. Samlinger 3. Rk. 1. Bd. S. 712 f.
44. Hansborg s. 241.
45. Lærer Leick: Sønderj. Månedsskrift 1949, nr 7, s. 93ff.
46. Lærer Leick: Sønderj. Månedsskrift 1950, nr 6, s. 85ff.
47. Hansborg s. 266.
48. Sønderj. Årbøger 1905, s. 102.
49. Joh. Melchior Krafft: Ein zweifachen zweihundert-jähriges Jubelgedächtnis, 1723, s. 399.
50. Ernst Feddersen: Schleswig-Holstein und die lutherische Konkordie, 1925 – er et standardværk om hele denne strid. Hertug Hans' område se s. 116 og 229. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, 2. Udg. 1952. Side XXXII til XLII finder man en grundig gennemgang af hele forløbet.
51. Sønderjysk Månedsskrift, 1965, nr. 4 og nr. 10.
52. F.eks. det store Mariealter i Daler kirke.
53. Relikviet i alteret er blevet væk.
54. Nationalmuseet: Danmarks kirker, Sønderjylland, kunsthistorisk oversigt, 1963, s. 2863 (252). Måske Ringecrinck snarere er entreprenør.
55. Ribe Stift Årbog, 1946, s. 38-49.
56. Danmarks kirker, Tønder amt, 1957, s. 1630 (706).
57. Ribe Stift Årbog, 1939, især s. 12f. Om Tjæreborg kirke.
58. Danmarks kirker, Tønder amt, 1957, s. 964 (40).
59. På kirkens nuværende kalk står der: »Nach dem der vorige Kelch von den Schwedischen Reuteren Anno 1644 geraubt, ist dieser zum Gottesdienst 1646 verfertigt und von Kirchengeldern bezahlt«. Se også: Carsten Jensen Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 336.
60. Se et eks. i Sønderj. Månedsskrift 1927-28, 4. Årg. S. 104.
61. Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 1955, s. 101.
62. Landsarkivet i Aabenraa, Tønder Kirkevisatorium – C VI 2 nr. 613.
63. Hans Hejselberg Paulsen: Sønderjydsk Salmesang 1717-1740, 1962. Side 64-69 handler om forholdene i 17. årh. – se s. 66, note 27.
64. S. 11-15.
65. Hansborg s. 251.
66. 'De 65 spørgsmål' se ovenfor note 2.
67. Det er to bøger indbundet i et nyere bind – desværre mangler titelbladet til de 58 prædikener.
68. 'De 65 spørgsmål', jvfr. note 2 ovenfor (Rigsarkivet).
69. Sønderjydsk Salmesang 1717-1740, 1962, s. 87 og 89f.
70. Hvem så siden det er?
71. Siden reformationen synes præsterne at være valgt af menigheden – undertiden ved direkte afstemning i kirken.
72. T.O. Achelis: Lidt om præsterne i Slesvig stift – Sønderj. Årbøger 1964 I, s. 93-104.
73. Første udgave 1704.
74. Jørgen Larsen: Sønderjyllands kirkehistorie, 1946, s. 72.
75. Kirkehistorikeren Urban Schrøder, der har gennemlæst mit manuskript, fortæller, at bogen fandtes i næsten enhver slesvigsk gård – på østkysten er adskillige exempl. fundet.
76. Jonas Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912, s. 385-404 behandler Burkal sogn. (Brodersen).
77. O.H. Møller: Vier Geschw. Amders, 1777.
78. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, s. 120 (Udskiftning).
79. Udskiftning s. 121.
80. Udskiftning s. 124 note 19.
81. Udskiftning s. 152.
82. Brodersen, s. 388.
83. Se dog også: Anders Pontoppidan Thyssen: Brødremenigheden i Christiansfeld og hermmhutismen i Jylland til o. 1815. Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Årh. IV 1967 – s. 133f. Om Burkal.
84. Sønderj. Årbøger 1939, s. 117, note 56.
85. Måske hed hun Johanne Sophie Adler? Det kan være fra en levnedsskildring, der ligger i Christiansfeld. Se Brodersen, s. 404.
86. Hans gravsten skal være udført i

- Christiansfeld, er nu op sat i Burkal kirkes våbenhus.
87. Nu afdøde Urban Schrøder gjorde mig i sin tid opmærksom på dette 'genbrug'.
 88. Sønderj. Årbøger, 1939, s. 117, note 56.
 89. Brodersen s. 396.
 90. Optegnet i et håndskrift fra 1780. Måske forfattet af pastor Petersen.
 91. Der har aldrig været et tårn på Burkal kirke – men tagrytter. – Se også note 63.
 92. J. Koch: Bidrag til Bedømmelsen af den kirkelige Tilstand i Nordslesvig før og nu, 1858 (særtryk af Dannevirke), s. 23. (Bidrag). Se også Brodersen, s. 398f.
 93. M.H. Nielsen: Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944, s. 162.
 94. Bidrag, s. 23.
 95. Bidrag, s. 19.
 96. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid, 1958, s. 10. I 'Damms mappe' findes en ret fyldig gennemgang af fattigvæsenets historie.
 97. Slesvigske præster, s. 168.
 98. Johannes Kok: Evangelisk Huspostil, 1874 – 3 prædikener af Kok. Nu staves Kok med 'k'.
 99. Bidrag s. 12.
 100. En oplysning nu afdøde Jørgen Tinglev i Lund har givet mig.
 101. Sønderj. Månedsskrift 1953, nr. 1, s. 5f.
 102. Fra lærer Hummeluhres optegnelser i 'Damms mappe'.
 103. H.N.A. Jensen: Versuch e. kirchlichen Statistik, 1840-41, bd. 2, s. 425f.
 104. Bidrag s. 18f.
 105. Tønder provstearkiv, Landsarkivet Åbenrå.
 106. Sønderj. Månedsskrift 1950, nr. 10, s. 154f.
 107. H.V. Gregersen: Præsten Johannes Kok og skolevæsenet i Burkal sogn – Sønderj. Årbøger, 1954, s. 56 f.
 108. Henning Heilesen: Da de danske præster i Slogs herred blev fordrevet – Sønderj. Årbøger 1964, s. 370-73 om Kok.
 109. Sønderj. Månedsskrift 1953, nr. 1, s. 6.
 110. Jørgen Tinglev har fortalt mig det.
 111. Jens Holdt: Elevfortegnelse fra Christiansfelds kostskoler – Sønderj. Årbøger 1944, s. 92-129.
 112. Andreas Øster: Danske herrnhuters nationale kamp efter 1864 – Sønderj. Årbøger, 1968, s. 119ff.
 113. Romerbrevet kap. 8, v. 23.
 114. Oplysningerne dels fra kirkebogen, dels fra afdøde provst Holdt, og afdøde Jørgen Tinglev.
 115. J.B. Høyer: En rejse gennem overgangsegnene – Sønderj. Årbøger 1905, s. 6f.
 116. Bogen er udgivet i Breklum under medvirken af nordslesvigske præster.
 117. Bogen fik jeg af Anna Reinholdt, Kværnholt.
 118. Luthersk Missionsforening 1868-1918, 1922, s. 165f. og 171ff.
 119. L.M. 1868-1918, 1922, s. 174.
 120. Det er mig fortalt, at nogle unge mennesker rettede henvendelse til Missionsforbundets prædikanter.
 121. L.M. 1868-1918, 1922, s. 171.
 122. L.M. 1868-1918, 1922, s. 165.
 123. B.T. 20.2.1964, s. 8.
 124. Brodersen, s. 397.
 125. Chr. Wienberg: Sønderjyllands indsats i verdensmissionen før 1920, 1939, s. 82.
 126. L.M. 1868-1943, 1943, s. 170ff.
 127. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder, 1939, s. 34. (Erik Christensen)
 128. En del er mig fortalt – se – Min far var præst, 1961, s. 137-148, hvor sønnen pastor O. Kragh-Schwarz har skrevet om sin far.
 129. N.P. Nielsen: Præst ved grænsen II, 1961, s. 21. (N.P. Nielsen)
 130. Erik Christensen, s. 78 – N.P. Nielsen, s. 21 – om Burkal.
 131. Erik Christensen, s. 102.
 132. A. Torp: Optegnelser fra et ophold i Tønder – Sønderj. Årbøger 1963, s. 150.
 133. N.P. Nielsen, s. 23.
 134. Sønderj. Årbøger 1964, s. 428ff.
 135. Hardy Knudsen i 'Årsskriftet 1963', s. 5-9.
 136. N.P. Nielsen, s. 18-26 og Erik Christensen, s. 101f og især s. 105f – Bedømmer forholdet lidt forskelligt.
 137. Erik Christensen, s. 94.
 138. Embedsbogen i præstegårdens arkiv.

Nekrolog

Inger Bjørn Svensson, Haderslev, 1911-2003

Den 2. september 2003 døde Inger Bjørn Svensson, Haderslev, mangeårig redaktør af *Sønderjysk Månedsskrift* og æresmedlem af Historisk Samfund.

Inger Bjørn Svensson, f. Hagemann, var københavner af fødsel. Faderen var civilingeniør, og efter matematisk-naturvidenskabelig studentereksamen tog hun 1936 eksamen som cand.polit., en dengang ikke helt almindelig uddannelse for en kvinde. Studiet blev hendes skæbne, for her traf hun sin Bjørn. I eksamensåret blev de gift i Gammel Haderslev Kirke i Bjørn Svenssons hjemby, hvor de fik deres bopæl fra 1950. Som nyt medlem af redaktørfamilien Svensson levede IBS sig snart ind i det sønderjyske. Skønt københavner af fødsel følte hun sig nu hjemme i Haderslev og fremmed i hovedstaden. Fem børn voksede op i hjemmet, der var meget at gøre i hus og have, men energien rakte videre.

Fra krigens år skrev IBS indlæg til dagspressen, om praktisk indretning af gøremålene i den moderne familie, om god familieøkonomi og lettelser til den moderne husmoder, hun gav gode råd som »den kloge kone«, og holdt aftenskole i familiekundskab. Hun skrev talrige boganmeldelser i dagspressen, og da ægtemanden var arbejdsløs sidst i 1950'erne, blev den journalistiske virksomhed øget til gavn for familiens økonomi. Det blev til mange biografiske interviewartikler og artikler om sønderjyske emner.

IBS engagerede sig også direkte i socialt arbejde, særlig med henblik på børnene og kvindernes kår. Hun blev formand for Red Barnets lokalkomité i Haderslev og var medinspirator til oprettelse af vuggestuer og fritidshjem, blandt andet etablering af Fritidshjemmet Ryeshave og institutionen Rosen-

*Bjørn og Inger Bjørn
Svensson fotograferet i
hjemmet i Haderslev i
marts 1986.*

Foto: Olav B. Hansen.

gården på Thrigesvej i Haderslev med vuggestue og børnehave, som toges i brug i 1969. Sidstnævnte er i dag kommunens største integrerede børneinstitution. Engagemet blev i 1968 påskønnet af byens socialdemokratiske borgmester Peter Olesen ved at tildele hende »optimistpokalen«. Med energi gik hun ind i arbejdet som formand for institutionernes bestyrelse, med klare synspunkter for hvad der var godt for børnene. Det førte en tid i 1970-71 til nogen blæst om institutionerne og en kortvarig blokade fra børne- og ungdomsforsorgens personaleforbund og megen presseomtale.

I de mange avisartikler, som IBS skrev i 1950'erne, sporede en tydelig interesse for sønderjysk historie og sønderjyske personligheder. I 1959 dukkede der også en artikel op i *Sønderjysk Månedsskrift*, om Anne Helene Michelsen og det lille museum på Kolstrupgård i Aabenraa. Det fik følger. I 1963 blev IBS indvalgt i Historisk Samfunds styrelse og sagde ja til at indtræde i redaktionen af dette landets eneste lokalhistoriske tidsskrift på månedsplan. Hun havde medredaktører, Werner Christiansen og Christian Stenz, i de sidste år Jørn Buch, men som redaktionssekretær fik Inger Bjørn Svensson fra første færd hovedarbejdet. Hurtigt kunne man spore den nye redaktørs indsats. *Sønderjysk Månedsskrifts* omfang voksede fra omkring 260 sider til 450-500 sider årligt efter 1971. Layout blev ændret, der kom et nyt og flottere omslag fra 1968, den gamle énspaltede opsætning blev ændret til to spalter, der kom flere billeder, der kom flere artikler om aktuelle nationale og kulturelle forhold og emner af dagsaktuel, politisk og økonomisk-kulturel art, og museumsstoffet blev styrket. Der kom også flere anmeldelser. Selv skrev Inger Bjørn Svensson en del artikler, ofte om emner med tilknytning til museernes arbejde, eller hun leverede interviews med markante sønderjyder. Ægtemanden Bjørn Svensson satte også sit aftryk på *Sønderjysk Månedsskrift* i disse år med mange artikler og anmeldelser.

Succesen udeblev ikke. Fra omkring 750 abonnenter omkring 1960 steg tallet til over 1.500 fra sidst i 1960'erne. I 1986 kunne den alsidige redaktør aflevere et velkørende og tungtvejende månedsskrift til et nyt team. Samtidig valgte hun at udtræde af Historisk Samfunds styrelse. Det var med fuld ret, at Historisk Samfund for Sønderjylland i 1989 udnævnte IBS til æresmedlem.

Inger Bjørn Svensson engagerede sig ikke blot med liv og sjæl i månedsskriftets sag. Hun skrev også Grænseforeningens Årbog 1974 om »Dansk kvindehverdag i Sydslesvig«, redigerede (sammen med Knud Fanø) *Bogen om Det unge Grænseværn* (1983), og skrev biografier til *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Interessen for mennesker, for børn og familiernes vilkår var hele tiden nærværende. Bag den store indsats lå det gode samliv med ægtefællen og et varmt familieliv. Om virksomheden for *Sønderjysk Månedsskrift* kan man med fuld ret bruge de ord, som stod på Haderslev-optimistpokalen fra 1968: IBS virkede med »initiativ, dygtighed og sund optimisme«.

Lars N. Henningsen

Forfatterliste

- Lars H. Bak, stud.mag., Damagervej 12A st. lejl. 4, 8260 Viby J,
e-mail: lars.holmgaard.bak@gmx.net
- Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Studieafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: lh@dcbib.dk
- Axel Johnsen, stipendiat, cand.mag., Studieafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: adj@dcbib.dk
- Bert Kelm, J. Tagholms Vej 9, Kromose, 6792 Rømø,
e-mail: bertkelm@aol.com
- Martin Klatt, ph.d., Institut for grænseregionsforskning, Persillegade
6, 6200 Aabenraa, e-mail: mk@ifg.dk
- Niels H. Kragh-Nielsen, Havneparken 8B, 2.tv., 7100 Vejle,
e-mail: nhkn@post12.tele.dk
- Laust Kristensen, Virksundvej 69, 8831 Løgstrup
- Frank Lubowitz, arkiv- og forskningsleder, M.A., Archiv/Historische
Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark, Vester-
gade 30, 6200 Aabenraa, e-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk
- Anders Monrad Møller, lektor, dr.phil., Syddansk Universitet, Cam-
pusvej 55, 5230 Odense M, e-mail: forlagetfalcon@post.tele.dk
- Mikkel Venborg Pedersen, museumsinspektør, forsker,
Frilandsmuseet, Kongevejen 100, 2800 Kongens Lyngby,
e-mail: venborg@natmus.dk
- René Rasmussen, arkivar, cand.mag., Studieafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: rr@dcbib.dk
- Gerret Liebing Schlaber, stipendiat, ph.d. Landsarkivet for Sønderjyl-
land, Ærholm 29, 6200 Aabenraa, e-mail: gls@laa.sa.dk
- Dr. Broder Schwensen, arkivar, Stadtarchiv Flensburg, Rathausplatz
1, D-24937 Flensburg
- H.E. Sørensen, forfatter, cand.mag., Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.
- Kaj Sørensen, fhv. organist, Vindebyvej 1, 2.tv., 2730 Herlev,
e-mail: kajsoer@mail.dk
- Peter Thaler, lektor, dr.jur., Institut for Historie, Kultur og Samfunds-
beskrivelse, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9-10, 6700 Es-
bjerg, e-mail: thaler@hist.sdu.dk

Uffe Barsballe Thyssen, arkivar, cand.mag., Haderslev Byhistoriske
Arkiv, Bispebroen 36100 Haderslev, uxuth@haderslev.dk
Günter Weitling, dr.theol., Ringgade 27, 6330 Padborg

Anmeldelser

19 myter i Sønderjyllands historie

Red.: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen. Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2002, 256 s., ill.

I indledningen er det lige ved, at Inge Adriansen gør én forskrækket ved sin understregning af myterne som udtryk for et behov for at »skabe orden og sammenhæng i tilværelsen«, som jo må være en god ting. Og derfor betyder myterne meget, siger hun, de diskuteres, de revideres og udskiftes med nye forklaringer, som så vel at mærke kan være nye myter! Uha, vi bliver aldrig for alvor klogere, men afsluttende slås det dog fast, at erkendelsen af myters funktion og betydning ikke fritager historikere for at optræde nøgternt og vederhæftigt. Så man kan altså stadig godt tillade sig at spidse blyanten, når man ærgrer sig over de mest tossede af de mange uudryddelige myter i historien. Så meget som introduktion til udgivelsen af 19 foredrag under ovenstående fællestitel afholdt i januar-februar 2002 af Historisk Samfund for Sønderjylland.

Carsten Porskrog Rasmussen beskæftiger sig med de nationalliberales Ejderpolitik og den grænse, som jo altså ikke var identisk med den mindst lige så symboladede linie Sli-Dannevirke. Fremstillingen giver kun på et enkelt punkt anledning til modsigelse. Faktisk blev de nationalliberale allerede i 1848 temmelig nøgterne, for det passer da ikke, at følere om en deling af Slesvig pure blev afvist. Tværtimod var den væsentligste årsag til, at martsministeriet rekonstrueredes til et novemberministerium, at Frederik VII absolut *ikke* ville følge sine ministre i forslaget om at gå videre med delingstanken. »Det skal ej ske!«, havde kongeordene jo lydt på Lerbæk Mark.

Hans Schultz Hansens bidrag gælder betegnelserne Sønderjylland og Slesvig, engang synonyme for det samme landområde, siden unægtelig tillagt mytiske funktioner på anden vis fra henholdsvis dansk og tysk side – senest med voldsom ballade, da en Euroregion skulle navngives.

Inge Adriansen står for endnu en aflivning af myten om Christian II og det runde marmorbord på Sønderborg Slot med tilhørende fure. Tænke sig, at selveste A. D. Jørgensen imod bedre vidende ikke næn-

nede at gøre kål på den historie i *Fyrretyve Fortællinger!* Ikke så vederhæftigt.

Jesper Thomassen piller dristigt ved antagelsen af, at Reformationen skulle have favoriseret tysk fremfor dansk sprog i landsdelen. Lars N. Henningsen gør med rette op med forestillingen om den vestindiske roms afgørende betydning for Flensborgs søfart – der var godt nok rom om bord, men også så meget andet. Samme forfatter tager ligeledes fat på den udbredte fejltagelse, at søfarten med kaptajnsgårde og så videre helt dominerede på halvøen Løjt – de var der, men derfor var der nu alligevel fundamentalt set tale om et landbrugsområde. Johannes Jensen får grundigt nuanceret synet på Uwe Jens Lornsen, som ikke var martyr og efter sin død blev misbrugt politisk, og parallelt hermed får Jørgen Buch placeret Peter Hiort Lorenzen som i første række en radikal demokrat – og ikke som det, han mest huskes for. De nationalliberale er igen i fokus i Claus Møller Jørgensens indlæg, hvor C. F. Allens uhyre centrale rolle i den danske historieskrivning med rette betones. Den moderate Niels Neergaard skrev siden bindstærkt og forgæves, for det var Allen, der blev læst i udgave efter udgave til et stykke ind i det tyvende århundrede.

Og så er man fremme ved én af de rigtig gode gamle travere, hvis man tillader så uhøvisk et udtryk om Jomfru Fanny – om hun nu var datter af tronfølger prins Christian Frederik og prinsesse Charlotte Frederikke? Alt er muligt, men dog ikke derfor særlig sandsynligt. Dette er en af de myter om maternitet og paternitet, som af en eller anden grund ender med at »de troende« fordrer omvendt bevisbyrde, således at en arme stakkel forventes at kunne føre bevis for, at disse eller hine *ikke* var forældrene. Det absurde ligger i, at der dog trods alt må være grænser for, hvor mange faderskaber, den senere Christian VIII kan tillægges, især når kronologien som her er så genstridig, hvilket Hanne Christensen jo ikke vil benægte. Ville det ikke være nok så interessant at kigge nærmere på kredsen omkring Jomfru Fannys fadder, kammerjunker von Qualen, og den lokale amtmænd von Blücher-Altona? Hvis faderen nu absolut skal være højt på strå.

Historien om bagladegevæerne og 1864, der jo nærmest har givet anledning til en dolkestødslegende, tages kyndigt under behandling af Bjørn Østergaard med gode tekniske forklaringer. Immo Doege skriver om den tyske soldat, Carl Klinke, som faldt den 18. april ved Dybbøl og som siden fik en heltestatus, som nærmer sig det uforklarlige – men som nok alligevel kan begrundes.

Christian Bo Bojesen kan ikke med sin bedste vilje sandsynliggøre, at en vis Bruno Topff i fire novemberdage i 1918 skulle have været præsident over republikken Als. Mens Axel Johnsen om afstemningen den 14. marts 1920 i Zone II får givet en god forklaring på de dansksindede taberes argumentation for det uretfærdige i netop deres situation. Broder Schwensen tager emnet op i sit indlæg – var afgrænsningen af stemmeretten retfærdig? Fulgte grænsen afstemningsresultatet? Og kan man overhovedet rent logisk bruge betegnelsen »genforening«? Det begreb bliver det nu nok svært at udrydde, og det samme bliver fortællingen om Christian X's hest, som altså *var* hvid, hvad Uffe Barsballe Thyssen kan bekræfte, uanset hvad Arveprins Knud i sin tid måtte have hævdet.

Axel Johnsen har en meget finurlig forklaring på den mærkelige bog af Claus Eskildsen, som udkom i 1936 under titlen: *Dansk Grænse-lære*. Eskildsen gjorde i virkeligheden tykt nar af nazisterne, hvilket beroliger den, der af vanvare engang kom til at bladre lidt i omtalte publikation med nogen forbløffelse til følge. Satiren har også gode dage hos René Rasmussen, der behandler Rostock-myten om forspillet til den 9. april, som kun få kan tage alvorligt – men så meget desto værre for dem, der har gjort det. Endelig slutter Henrik Skov Kristensen af med en gennemgang af jernbanesabotagen i Sønderjylland, hvor afmytologiseringen af fortællingen om de store militære resultater pænt foretages, notabene med den overraskende lille pointe, at de allierede i interne aktstykker faktisk i april 1945 formulerede en anderledes positiv vurdering – den kan så naturligvis være resultatet af en fejlagtig analyse.

De 19 foredrag spænder vidt, de er meget forskellige, nogle diskret provokatoriske, men flere tillige gode introduktioner, som en og anden nok skal vide at gøre sig nyttige.

Anders Monrad Møller

Billeder af Sønderjyllands historie; billedsalen på Folkehjem

Produktion Kim Furdal og bidrag af Katrine Kampe. CD-rom udgivet af Den selvejende Institution Folkehjem. Aabenraa 2003. Cirka 50 minutter.

Det må siges med det samme: Man bør hilse velkommen, når der betrædes nye veje i formidlingen af historien. Det gælder også den foreliggende CD-rom om det nationale billedgalleri på det danske

forsamlingshus Folkehjem i Aabenraa. CD-rommen består af to dele: en database med fotografiske gengivelser af og forklaringer til samtlige malerier i denne sønderjyske »Hall of Fame« samt et multimedie-show, bygget op omkring en lydoptagelse af et foredrag af dr. phil. Troels Fink om Folkehjem og personerne i galleriet.

Hvis man tror, at man bare kan sætte CD-rommen i maskinen og nyde et audiovisuelt show i ro og mag, tager man fejl. Som regel kan shows af denne type og datamængde afvikles direkte fra CD-rommen, men i det foreliggende tilfælde skal man først igennem en længere installationsproces, hvor hele indholdet på 328 MB først kopieres over på harddisken og dernæst »pakkes ud«. Det tager lang tid, og det optager plads: Når maskinen er færdig, er der lagt beslag på hele 503 MB.

Nuvel, er man først kommet igennem den lidt tunge installationsproces, går det til gengæld stærkt. For stærkt, vil mange nok mene. Showet begynder nemlig ret hektisk: Troels Finks tale kommer ud af højttalerne, samtidig med at der vises billeder på skærmen. Billederne afløser hinanden i en sådan fart, at man ikke når at få et ordentligt kig på dem. Flere gange forsvinder billedet, inden man er færdig med at læse billedteksten. Dertil kommer, at billedernes tilsynekomst og forsvinden på computerskærmen varierer fra billede til billede. Man overraskes hver gang: Det ene øjeblik kommer billedet glidende ind fra venstre og fader dernæst ud i baggrunden. Det næste øjeblik vokser billedet frem af en lille roterende prik, indtil det fylder hele skærmen, hvorefter det pludselig rulles op under skærmens overkant som et gammeldags rullegardin. Eller også kommer det til syne som en mosaik, der gradvist bygges op af firkantede billedudsnit. Nogle få gange splintres billedet ligefrem som en glastrude! Det ser altsammen smart ud, og det virker fint – teknisk set i hvert fald. Men det forvirrer og afleder opmærksomheden fra indholdet.

Som sagt: Det er først og fremmest begyndelsen, der er hektisk. Heldigvis kommer der cirka 5 minutter inde i foredraget mere ro over billedvisningen, selvom det ind i mellem også her går for stærkt til, at man kan nå at læse billedteksterne. Men fra dette tidspunkt bliver det faktisk muligt at få et rimeligt udbytte af Troels Finks inspirerende foredrag, samtidig med at man ser de fine billeder. Men spørgsmålet er, om ikke mange brugere taber pusten i de første fem minutter og trykker på »afslut«-knappen? Undertegnede følte sig flere gange fristet til det.

Ideen med at udgive et godt foredrag på CD-rom og ledsage det med billeder er god. Derfor fortjener initiativet også anerkendelse. Det gør CD-rommens forskellige elementer også: Databaserne, Troels Finks foredrag, udvalget af billeder og billedteksterne er hver i sær oplysende og gode. Problemet er, at CD-rommen viser det hele på én gang og i et tempo, der – i hvert fald i begyndelsen – gør det umuligt at følge med. Skal man have fuldt udbytte af den foreliggende CD-roms kvaliteter, bør man afspille den tre gange: Første gang skal man høre Troels Finks foredrag med slukket skærm. Anden gang skal man i stedet slukke for højtalerne og se billeder. Og tredje gang kan man gå på opdagelse i databaserne. Hvis man lader det hele køre på en gang, får man kun en brøkdel med.

Axel Johnsen

En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000

Red.: Jørgen Kühl. Institut for Grænseregionsforskning og Institut für Schleswig-Holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte. Aabenraa. 2002. 599 sider.

Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa har i mange år indtaget en central placering i forskningen i det dansk-tyske grænseland. Med deres nye bog, som er udgivet i samarbejde med Institut für Schleswig-Holsteinische Zeit und Regionalgeschichte, fortsætter forskerne i Aabenraa en veletableret tradition for grænseoverskridende regional- og mindretalsforskning.

En europæisk model?, som fylder hele 599 sider, indeholder 17 bidrag af forskere og politiske aktører fra Danmark og Tyskland. Bogen fokuserer på efterkrigstiden og undersøger både de udenrigspolitiske relationer mellem Danmark og Tyskland og mindretallene i det dansk-tyske grænseland. Forfatterne nøjes ikke med at beskrive de specielle slesvigske forhold, men sætter dem også ind i en international sammenhæng. Dette gælder især de juridiske forhold, som anskues ud fra en europæisk synsvinkel og tages som udgangspunkt for en diskussion af det slesvigske eksempel.

En europæisk model? forsøger ikke at fortælle hele historien, men fokuserer på udvalgte emner, som afspejler bidragsydernes fag- og interesseområder. Endvidere bærer bogens artikler præg af oprindeligt at have været indlæg på en konference. Udover bidrag, der be-

handler sparsomt beskrevne emner, som Gösta Tofts essay om Slesvigske Parti, er der også nogle, som refererer almen viden. Enkelte steder kunne man ønske sig lidt mere dokumentation og lidt færre påstande. Derimod er det i en antologi umuligt at undgå, at der er nogle gentagelser i de forskellige bidrag.

Udover de refererende oversigtsartikler er der også grundige analyser. Det er især Jørgen Kühls centrale artikel, som hæver bogen ud over den mere begrænsede ramme, som præger nogle af de kortere indlæg. På mere end 100 sider sætter Jørgen Kühl den slesvigske model ind i en større europæisk sammenhæng og vurderer dens mulige anvendelighed for andre mindretalsordninger. Han besidder stor viden om mindretallene i andre europæiske lande og magter at perspektivere erfaringerne fra det dansk-tyske grænseland.

Bogen indeholder også en stor kildesamling over dokumenter, kort og tabeller om de slesvigske mindretal. Alene afsnittet om danske, tyske og internationale traktater, hvoraf nogle ikke tidligere har været offentliggjort på dansk, fylder 52 sider. Også bogens 16 kort og 43 tabeller gør den til en guldgrube for alle, der interesserer sig for grænselandets historie.

I en så omfattende og varieret bog vil der altid være detaljer, der kan sættes spørgsmålstegn ved. Når det eftertrykkeligt understreges (side 354), at den danske befrielsesregering og alle efterfølgende regeringer fastholdt, at »grænsen ligger fast«, kan man spørge, om holdningen i Knud Kristensens regering (1945-1947) ikke var mere nuanceret. Sendte man ikke fra rigsdansk side klare signaler om, at man var villig til at modtage hele eller dele af Sydslesvig, hvis et flertal af den hjemmehørende befolkning udtrykte ønske om det? Når retsopgøret efter 1945 flere gange bliver beskrevet som et positivt element i grænselandets historie, kunne man for eksempel diskutere, om eksproprieringen af de tyske skoler og den dermed forbundne flerårige afbrydelse af en reel tysk skolegang i Sønderjylland er forenelig med denne tolkning. Og når der på side 224 konstateres, at SSW ikke er noget enestående fænomen, fordi mange andre europæiske mindretal også råder over egne partier, er det sikkert korrekt. Men der forspildes en god lejlighed til at belyse det virkelig enestående ved SSW. Partiet er nemlig i stand til at tiltrække vælgere, som ellers ikke har nogen tilknytning til mindretallet. På det punkt adskiller SSW sig fra de fleste mindretalspartier.

Vigtigere end enkeltaspekter er imidlertid selve det grundlæggende

de spørgsmål, som bliver behandlet. Hvori består den slesvigske erfaring, og kan den udgøre et forbillede for andre mindretal?

Med rette bliver sindelagsprincippet anført som værende en meget vigtig del af den slesvigske erfaring. Når man imidlertid studerer forfatterens argumenter nærmere, får man det indtryk, at der sættes lighedstegn mellem selve sindelagsprincippet og dets specifikt slesvigske udformning. Det fastslås gentagne gange, at sindelag ikke kan efterprøves, og flere steder nævnes det tilmed, at man ikke bør spørge om sindelag i for eksempel folketællinger.

Men sindelagsprincippet indebærer bare, at den enkelte selv bestemmer, om han eller hun tilhører mindretallet, og at det ikke er kriterier som afstamning eller modersmål, som er afgørende. Sindelagsprincippet forudsætter ikke, at staten ikke må få at vide, hvilket sindelag folk har. Tværtimod er det ofte netop sindelagsprincippet, der kræver en offentlig tilkendegivelse af den enkeltes sindelag.

Debatten om det slesvigske sindelagsprincip fører os videre til et andet centralt tema, som forfatterne berører. Hvor store er mindretallene, og hvem tilhører dem? Bogens diskussion om frisere kan belyse en problemstilling, som også er til stede i det tyske mindretal i Nord- og det danske mindretal i Sydslesvig. Jørgen Kühl taler om 10-60.000 frisere, og der er jo uægtelig forskel på de to tal.

Tallet 60.000 baserer sig på et skøn over, hvor mange sydslesvigere på en eller anden måde identificerer sig som frisere. Men det er alment kendt, at mange af disse mennesker opfatter denne identitet som en regional identitet. De taler ikke frisisk og har ikke nødvendigvis frisiske rødder. Denne frisiske identitet adskiller sig ikke på afgørende vis fra den regionale identitet i for eksempel Ditmarsken, som ligger lige syd for Ejderen. På denne baggrund virker antagelsen af et reelt frisisk mindretal på 60.000 ikke helt uproblematisk.

Siden det heller ikke kan være frisiske sprogkunderskab, der bestemmer størrelsen på det frisiske mindretal, må kriteriet være den bevidste selvopfattelse af at være frisere i *modsatning* til tysker. Men findes der undersøgelser, som belyser denne problematik? Forskere nævner gerne officielle standardtal og tøver med at anvende analytiske målemetoder, som måske kunne give et mindre opmuntrende situationsbillede.

Endelig kommer vi til spørgsmålet, om den slesvigske model egner sig som forbillede for resten af Europa. Utvivlsomt kan Slesvig yde et bidrag. Forholdene er fredelige. Mindretallene har solide

finansielle vilkår og gode muligheder for at udforme deres egen kulturelle sfære.

Men dette harmoniske billede skal perspektiveres. I mange grænse-regioner udspringer konflikter fra rettigheder, som ikke bliver holdt i hævd i Slesvig. Det drejer sig især om en offentlig markering af, at landsdelen er flerkulturel: Rendsburg er ikke en tysk by, men en dansk-tysk by; Sønderborg er ikke en dansk by, men en dansk-tysk by. Hvis den type spørgsmål blev stillet, ville det utvivlsomt medføre et større konfliktpotentiale. Hvad mindretallene foretager sig i deres egen skjulte lilleverden, berører næsten ikke flertallet. Men når det drejer sig om offentlige markeringer, berører det også flertallets identitet.

Det er privatiseringen af mindretallene, som er grundstenen for den uformelle tilknytning til mindretallene, der i dag er et kendetegn for det dansk-tyske grænseland. Mindretal, som ønsker at indtage en synlig plads i samfundet, må i modsætning hertil demonstrere og dokumentere sin styrke. Sydtyrolere og finlandssvenskere er villige til at betale denne pris. Den slesvigske model har vist sig at være den rigtige for Slesvig. Det er derimod tvivlsomt, om man kan overføre modellens strukturer til områder, hvor mindretals offentlige fremtoning og politiske stilling også er en del af konflikten.

Forfatterne til *En europæisk model?* fremsætter ikke epokegørende nye forskningsresultater eller tolkninger. I stedet gøres der status over forskningen. Læseren præsenteres for eksisterende tolkninger og kilder til grænselandets historie siden 1945. Denne tilgang er legitim, men den minder os samtidig om, at forskningen om Slesvig har opnået et konsensusstadium, som ikke længere frembringer mange nye impulser. Historikerne har også udviklet en særlig slesvigsk model, som beskriver, hvordan man med København-Bonn erklæringerne i 1955 som det store vendepunkt overvandt gamle modsætninger og etablerede trygge og uproblematiske mindretalsforhold. Ved at sammenfatte eksisterende forskning lever *En europæisk model?* op til sin egen målsætning, men denne målsætning betyder også, at bogen i højere grad er et resumé end et stort nybrud.

Peter Thaler

Hansen, Gynther: Det var så det; barndomserindringer fra grænselandet

Hovedland, Højbjerg 2002, 198 s., ill.

Gynther Hansen er født i 1930 og voksede op i Varnæs hos plejeforældre, i bogen kaldet mama og papa. Begge kom fra Aabenraa og var omkring 40 år gamle, da de tog den spæde dreng til sig. I en række korte afsnit skildrer Gynther Hansen sin barndom i landsbyen med fokus på moderen og faderen samt en meget ældre halvbroder. Familien var hjemmetysk, men deltog ikke aktivt i denne sammenhæng, Gynther kom således i dansk skole. Faderen var slagter, en tid med egen forretning. Senere arbejdede han på slagteri i Aabenraa og Flensborg.

Et gennemgående træk i bogen er »æ kri«, 1. verdenskrig, der trak lange spor ind i sønderjyders dagligliv i mellemkrigstiden. I lighed med mange andre overlevende krigsdeltagere havde faderen fået psykiske mén som følge af de traumatiske oplevelser. Det kunne give sig udslag i pludselige og for drengen uforståelige vredesudbrud.

Vi får glimt af landsbylivet med figurer som den livlige købmand Rasmus Jensen, Thomas Vildand og Pe Slaude, men det er ikke det, som fylder mest i bogen. Et kapitel handler om Fritz Clausen, som skildres med en vis sympati, men hans lægelige færdigheder har Gynther Hansen ikke meget til overs for og leverer klare eksempler på Clausens inkompetence. Efterfølgeren doktor Horst er også omtalt.

Fra skolegangen i Varnæs fortælles blandt andet om en af de første dage, hvor frøken Voss læste *Den grimme ælling* op for børnene, og »jeg sad som stivnet, så længe det stod på og husker det, som jeg i al den tid ikke trak vejret«. I anden klasse var lærerindens bror en dag på besøg og fortalte om Jesu lidelseshistorie. Da timen var forbi, vendte Gynther sig om til Frede og sagde, at hvis det passede, så var det vel nok synd. »Jamen, det passer«, sagde Frede. »Jeg har selv hørt andre snakke om det«. Gynther lærte sent at læse, men da skellet faldt fra hans øjne, måtte moderen drive ham ud i frisk luft, for det kunne umuligt være sundt evig og altid at hænge der med næsen i en bog. Varnæs-lærerne Petersen, Kristensen og Krogsgaard portrætteres ret udførligt, og der er glimt fra Gynther Hansens mellemskole-tid på Aabenraa Statsskole og Brørup Realskole.

Besættelsen kom til at spille en særlig rolle i familiens liv – med alvorlige konsekvenser til følge. Broderen Lorentz Thaysen af mode-

rens første ægteskab arbejdede med kostforplejning i tyske forlægninger, og faderens dårlige helbred betød, at han i 1944 lod sig ansætte i en sådan stilling ved Brørup og senere i Varde. »Da hørte min barndom op,« skriver Gynther Hansen og fortæller i bogens sidste del om sine oplevelser hos de tyske soldater ved ammunitionsdepotet i Langeskov. Efter befrielsen kom familien tilbage til Varnæs, og her går det en sommerdag i 1945 pludselig op for Gynther, at fra nu af vil han være dansk.

Først og fremmest handler bogen dog om forældrene, og den virker som sønnens forsøg på at få udredt sit forhold til faderen og moderen. Et sted skriver han, at han på grund af faderens sygdom og tidlige død (i 1947), som ramte hårdt, aldrig fik gennemført et generationsopgør. Men erindringsbogen er en stor afprøvning af relationen mellem far og søn, hvor Gynther Hansen stedse gengiver situationer de to imellem og reflekterer over dem. Det fremgår klart, at faderen har betydet særlig meget for drengen, »det var jo ham, jeg holdt mest af« (side 161). Der var ikke altid så mange ord imellem dem. Da faderen vender hjem til Varnæs i maj 1945, ser Gynther ham komme cyklende. Han stormer hen til ham og farer ham om halsen. De går det sidste stykke, faderen med armen om drengens skuldre: »Det var det lykkeligste øjeblik i mit liv«. Sønnen tegner et smukt portræt af sin far og viser noget af det, der rørte sig i den tavse og lukkede mand.

Moderen skildres som en resolut og beslutsom kvinde med stærke følelser, men også en kvinde, som forventede, at hendes familie tydeligt viste, at de holdt af hende. Hun lagde stor vægt på at holde facaden, også under de vanskelige økonomiske kår under faderens sygdom, hvor hun måtte gå den svære gang til kommunekontoret.

Den velbegavede broder, der ikke fik de muligheder, som hans evner rakte til, får sin plads i bogen med en indfølt, men ikke ukritisk skildring. Bogen slutter med Gynther og moderens besøg hos ham i Fårhuslejren og hans dom ved retten i Aabenraa.

Erindringerne kan hist og her forekomme lidt skitseagtige og springende. At forfatteren ikke holder sig til det strikte forløb, men foretager små rejser frem og tilbage i tiden, er dog med til at skabe rum i skildringen. En særlig kvalitet ved bogen er, at Gynther Hansen kan fortælle, så læseren oplever tingene fra drengenhøjde. *Det var så det* hører til de bøger, som man gerne vender tilbage til, og en fortsættelse skal hilses velkommen.

Bogen fremtræder i pænt tryk, men illustrationerne er med enkelte

undtagelser for små, og en del kunne uden skade have været udeladt.

Niels H. Kragh-Nielsen

Harmonisering eller særordning; Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920

Red.: Erik Nørr og Hans Schultz Hansen. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2002, 587 s.

Allerede inden krigsåret 1918 var omme, begyndte danske forberedende organer og lovudvalg at arbejde på at finde ud af, hvordan Sønderjylland rent administrativt skulle optages i Danmark. Der var rigeligt at fat på. Der skulle træffes hundredvis, ja, tusindvis af store og små beslutninger. Det kunne naturligvis ikke klares fra den ene dag til den anden, og derfor havde man kun nået at ordne de allermest presserende spørgsmål, da genforeningsfestlighederne begyndte den 10. juli 1920. Der var stadig lang vej hjem, før man med rimelighed kunne sige, at Sønderjylland i administrativ henseende var smeltet sammen med Kongeriget. Det tog årtier at komme ud i alle krogene, og på enkelte områder kom man aldrig derud. Derfor er der den dag i dag reminiscenser fra preussisk tid i den sønderjyske forvaltning. Det mest kendte levn vil formentlig være, at børn der fødes i Sønderjylland, registreres i et civilt register, mens børn der fødes i Kongeriget, bliver ført i kirkebogen – uanset om barnets forældre er muslimer, ateister eller tilhører Jehovas Vidner. I den foreliggende bog beskrives denne vel nok mest prominente af de sønderjyske særordninger af forhenværende landsarkivar, Hans H. Worsøe.

Det er det lange, seje og endnu uafsluttede træk frem mod den totale ensartethed i forvaltningen i Sønderjylland og Kongeriget, som seks forskere har sat sig for at beskrive i den foreliggende bog. I princippet er der vel stof nok til de første ti bind, og derfor har forfatterne sorteret alle de områder fra, hvor overgangen fra tysk til dansk forvaltning blev klaret fra den ene dag til den anden. Det skete typisk på områder, hvor det var praktisk med en strikst gennemført standardisering, som for eksempel inden for jernbane-, post- og telefonvæserne, men det skete også på andre områder, for eksempel dér hvor staten ønskede klart at demonstrere over for borgerne, hvem der nu bestemte.

Efter denne afgrænsning er der kun de områder tilbage, hvor der

ikke med det samme blev gennemført en standardisering. Det kunne der ifølge indledningen være tre grunde til: 1) Fordi det ikke var praktisk muligt uden at bringe borgerne i klemme. Her måtte der overgangsordninger til. 2) Fordi den preussiske forvaltning ganske enkelt var bedre end den danske, altså fordi det ville have været idiotisk at afskaffe den. 3) Fordi man kunne afprøve nye ideer i offentlig forvaltning – altså bruge Sønderjylland som en administrativ forsøgsmark. Ifølge bogens indledning er det de sidste to områder, der har haft forfatterens særlige interesse.

I et optaktskapitel gør Hans Schultz Hansen rede for de lange linjer i den retslige og administrative sammensmeltning af Sønderjylland og Kongeriget. For at gøre det hele mere overskueligt blev det i 1920 besluttet at lade alle regler og ordninger fra preussisk tid beholde deres gyldighed *indtil* der var indført nye danske. På den måde undgik man mange tvivlsspørgsmål: Hvis der siden Genforeningen ikke var indført dansk praksis på et givent område, var de gamle preussiske regler stadig gældende. Et vigtigt skifte indtraf godt og vel ti år efter Genforeningen. Nu blev forholdet vendt om, således at dansk forvaltning over én kam blev gældende *på nær* på de områder, hvor der var indført særordninger.

I det efterfølgende kapitel beskriver Hans Schultz Hansen forholdene omkring ordningen af amterne. Det var et diskussionspunkt, om man skulle bibeholde de gamle preussiske kredse (én for hver købstad) som amter, hvorved de sønderjyske amter både i geografisk og befolkningsmæssig henseende ville blive mindre end amterne i Kongeriget. Her gjorde der sig også nationale argumenter gældende: Hvis hver købstad blev amtsby, ville det betyde, at der i alle købstæder ville være højt placerede danske embedsmænd. Det kunne gavne det danske kulturliv i byerne og påvirke det højere borgerskab, som overvejende var tysksindet, i positiv retning. Et andet vigtigt spørgsmål var, om man som noget helt nyt skulle bryde juristernes monopol på stillingerne som amtmænd. Det var især daværende indenrigsminister Ove Rode, der i 1919 pressede på for at gøre dette forsøg, men ideen løb ud i sandet, blandt andet på grund af Zahle-ministeriets fald i 1920. Det eneste »særlige« ved Sønderjylland på det amtslige område blev således amternes lidenhed. Og den blev udlignet ved sammenlægningerne i 1970 og 1972.

Et kapitel er forfattet af Peter Fransen og omhandler politivæsenet. En af de vigtigste forskelle mellem Sønderjylland og Kongeriget var,

at ordenspolitiet, som indtil 1938 var et kommunalt anliggende nord for Kongeåen, blev statsligt i Sønderjylland. Det enhedspoliti, som vi kender i dag, blev altså i Sønderjylland indført 18 år før det skete i resten af landet. Men der var ikke tale om nogen forsøgsordning. Den sønderjyske model skyldtes dansk usikkerhed over for det tyske mindretal. Et statsligt politi var ganske enkelt et mere effektivt – og frem for alt et mere loyalt – redskab for statsmagten til at overvåge hjemmetyskerne med. Det gjaldt også en anden sønderjysk særordning på politiområdet, nemlig oprettelsen politiadjutantstillingen. Efter at den tyske mindretalsbevægelse i Sønderjylland i 1933 havde sluttet sig til nazismen og krævet at komme »Heim ins Reich«, skulle politiadjudanten koordinere hele landsdelens politiindsats og rapportere om mindretallets bevægelser til København.

Leif Hansen Niensens emne er tinglysningen. På dette område var problemet et andet. Det tyske grundbogssystem var ganske enkelt bedre end det danske system med skøde- og panteprotokoller. Det ville det altså have været et tilbageskridt, hvis man havde gennemtvunget dansk praksis i den nye landsdel. Derfor lod man det tyske grundbogssystem i Sønderjylland fortsætte, indtil der i 1926 kunne gennemføres en landsdækkende reform netop med det tyske system som forbillede.

Kim Furdal tager i sit bidrag de sønderjyske flækkekommuner under behandling. Flækkekommunerne var en slags mellemting mellem sogne- og købstadskommuner, og i det område, som blev indlemmet i Danmark i 1920, var der fem byer med flækkestatus, nemlig Augustenborg, Christiansfeld, Højer, Løgumkloster og Nordborg. Spørgsmålet var nu, hvordan disse flækker fik tilgodeset deres hævdvundne rettigheder under et dansk styre, som ikke kendte til flækkebegrebet. I Danmark var der ikke politisk vilje til at indføre en særordning på området, og derfor kom flækkerne i stedet ind under den såkaldte »Marstalordning«, som nogenlunde gav samme fordele som den gamle flækkestatus. Kim Furdal peger med rette på det paradoksale i, at Marstal, som jo havde erhvervet sine særrettigheder, mens Ærø hørte til Sønderjylland, nu kom til at lægge navn til den »nye« ordning i det genforenede Sønderjylland. Forfatteren mener, at dette paradoks skyldes historisk uvidenhed hos beslutningstagerne – en uvidenhed, som tilsyneladende også gjorde sig gældende i diskussionen om kommunalreformen i 1950'erne og 1960'erne. Her glemte man ganske enkelt at tage de sønderjyske flækkekommuner med i betragt-

ning. Forsøgsmarken havde været der siden 1920, men erfaringerne fra den blev aldrig høstet.

I bogens sidste kapitel gør Annette Østergaard Schultz rede for forholdene omkring de sociale forsikringer i Sønderjylland. Her var der to overordnede spørgsmål at tage stilling til: På den ene side var der spørgsmålet om, hvem der skulle betale støtte til de mange krigsinvalidere fra Første Verdenskrig. Dette spørgsmål løste sig selv, da den tyske stat på trods af danske protester indstillede betalingerne i juni 1920. Fra nu af var det den danske stats ansvar. På krigsinvalidområdet var der altså tale om én stor særordning, al den stund man i Kongeriget ikke havde en tilsvarende befolkningsgruppe. Det andet spørgsmål var ikke mindre kompliceret. Her skulle der foretages et skift fra det private sociale forsikringssystem, der var gældende i Tyskland, til det offentlige danske system. Det gik ikke helt gnidningsfrit for sig, blandt andet fordi de sønderjyske forsikringstagere, som udgjorde en stærk pressionsgruppe, betragtede deres indbetalinger fra tysk tid som deres personlige tilgodehavender. Det sociale område blev således præget af et utal af særordninger, der blandt andet betød, at enkelte sønderjyder vedblev at indbetale til private tyske forsikringer helt op i 1940'erne.

Sammenfattende må det siges, at bogen ikke giver det helhedsbillede af den administrative genforening, som man kunne have håbet på. Dertil er spredningen i artiklerne for stor. Det gælder både form og indhold. Af bogens syv artikler er de fem på mellem 19 og 54 sider. Annette Østergaard Schultz's og Peter Fransens artikler skiller sig stærkt ud fra mængden med henholdsvis 166 og 171 sider. Dertil skal retfærdigvis siges, at nævnte forfattere har fået langt de tungeste emner at tumle. Men de er også gået dybere ned i kildematerialet end deres kolleger. Det skal hverken de eller kollegerne klandres for. Men det svækker helhedsindtrykket af bogen, fordi det bliver svært for læseren at sammenligne problemstillingerne og udviklingerne på tværs af de beskrevne emner.

Et andet problem er den tese, som forfatterne forsøger at binde artiklerne sammen med. Dels er den ikke vævet nok ind i enkeltbidragene, dels virker den ikke gennemarbejdet nok i sig selv. Det mest iøjnefaldende problem er, at Peter Fransen næsten kommer til at bugser sit bidrag om politivæsenet ud over den formelle afgrænsning, der gives i indledningen. Her får læseren som nævnt stillet tre kasser til rådighed, som begrundelserne for de forskellige sønderjyske sær-

ordninger skal fordeles i: En kasse til særordninger, der blev indført af praktiske hensyn; en kasse til områder, hvor det preussiske system var overlegen; samt en kasse til områder, hvor man fra dansk side ønskede at afprøve nye forvaltningsformer. Disse tre kasser er dejligt klart definerede, og man kan derfor ikke fortænke læseren i at klamre sig til dem, når han eller hun skal igennem 587 siders administrationshistorie. Politivæsenet passer ikke ind i nogen af disse tre kasser, konkluderer Peter Fransen i sit bidrag: »Sammenfattende må det siges, at det var de specielle nationale forhold i grænselandet, der gav Sønderjylland en særstilling på politiområdet.« (Side 239). Hm! Bogens længste bidrag er altså en undtagelse fra de regler, man troede udgjorde bogens ramme? Først i den samlende konklusion allerbagest i bogen bliver der i hast hentet en fjerde kasse frem, nemlig en kasse til særordninger med nationale og politiske begrundelser: »Et fjerde hensyn havde et endnu stærkere politisk udgangspunkt. Det var det *mindretalspolitiske* hensyn.« (Side 552).

Denne manøvre svækker ikke Peter Fransens fortrinlige artikel. Men den svækker bogen som helhed. Forfatterne har leveret en række fine og bundsolide enkeltbidrag til den sønderjyske historie og den danske rigshistorie, og man vil for fremtiden ikke kunne komme uden om denne bog, når man skal vide noget om den sønderjyske administrations udvikling inden for de her behandlede områder. Der-til skal siges, at forfatterne har gjort sig umage for at få forklaret tunge administrationstekniske problemstillinger i et sprog, der er til at forstå. Det er i sig selv en præstation.

Axel Johnsen

Helleberg, Maria: Kærlighedsbarn

Roman. Samleren, København 2002, 2 bind, 889 s.

Den historiske roman har min sympati. Walter Scotts middelalderfortællinger var næppe præget af den store historiske korrekthed, men vi kan stadigvæk le og græde over den episke *Ivanhoe* – og vi synes også, at vi lærer lidt om et andet samfund end vort. B.S. Ingemanns store fortællinger ligger generelt i baghovedet på de fleste, ligesom den første introduktion til Slesvigs betydning i Danmarkshistorien for mange er kommet netop gennem hans bøger. Et slægtled senere indtog H.F. Ewalds historiske romaner, sammen med Ingemann, tronen.

De tre nævnte forfatterskaber er forskellige i både kvalitet, sprog-

kyndighed og evne til at »dreje en historie«. Men de delte alle det træk, at de ville fortælle. Og de fortalte i romantikkens lys og med sigte på at opbygge forståelsen af deres lands folks historie. Den historiske roman vil underholde, men den har også en hensigt.

Også den historiske biografi har i de senere år genvundet sin plads. I Danmark er der grund til at nævne Birgitte Possings disputats om skolegrundlæggeren Natalie Zahle, der her til lands blev banebrydende. Det enkelte menneske, dets verdensforståelse er blevet interessant igen både i sig selv og som indgang til kulturhistoriske emnestudier.

I *Kærlighedsbarn* har den skønlitterære forfatter Maria Helleberg udnyttet den dramatiske fortælling om hertug Frederik Christian II af Augustenborg og kongelige prinsesse Louise Augusta. Det er en intensiv, rigt facetteret historie, der rummer alle muligheder for at fortælle kulturhistorie, danmarkshistorie, politisk historie og så videre. Når man sidder med kilderne, som jeg selv har haft mulighed for, så vokser denne fantastiske sammenhæng op for øjnene af én. Men jeg må sige det klart: Den sammenhæng, som jeg kender, er en anden end den, der præsenteres i *Kærlighedsbarn*.

Der er der ikke noget galt! Jeg arbejder som kulturhistoriker. *Kærlighedsbarn* er en roman, og jeg skal ikke bedømme dens skønlitterære kvaliteter. Men der er grund til at tage romanen op til kort overvejelse her i *Sønderjyske Årbøger*. Bogen kalder sig nok roman, men omtalen af den og forfatteren, og hendes medvirken ved bogens lancering, har nærmere lovet, at man i *Kærlighedsbarn* frem for en roman køber en biografi over vigtige personer i Sønderjyllands og Danmarks historie. I romanen understreges billedet af, at man utallige gange læser kursiverede afsnit, som fremtræder som gengivelser af brevvekslinger.

Kærlighedsbarn er i mine øjne ikke en biografi. Jeg har ikke alene vanskeligt ved at forlige mig med det billede af personerne, der er tegnet i bogen, men også med det billede af den sene oplysningstid og tidlige romantik, som bogen fremstiller. Den særlige romantiske brevstils for os i dag ofte noget svulmende tone synes konsekvent af Maria Helleberg at blive læst som bogstavelige kærlighedsbeskrivelser – hvilket for eksempel har den følge, at hun næppe kan støde på et brev mellem to unge mænd uden at mene, at de har et homoseksuelt forhold. Tidens dyrkelse af det dybe mandevenskab synes slet ikke at være indenfor Maria Hellebergs horisont. Romantisk, javist. Men ikke dermed seksuelt.

I samme tone skildres ægteparrets forhold. Ikke alene synes det

nødvendigt at skildre det ægteskabelige samliv i ofte gentagede scener, men hele hertugens varetagelse af sine offentlige hverv og, bliver det hurtigt klart, såmænd også Danmarks udenrigspolitik i de vanskelige år før og under Napoleon, bliver i grunden bestemt af, hvorledes det ægteskabelige forhold mellem hertugen og hertuginde forløber. Hvis det ikke bestemmes af, om hertuginde har danset skoene i stykker eller fået den forkerte kjole på.

Det er ikke helt til at sige, om brevvekslingerne er fra kilderne eller skrevet af Maria Helleberg selv – om end jeg synes at genkende enkelte af særligt hertugens typiske formuleringer. Men der er til gengæld besynderligheder i detaljerne. Det hedder for eksempel om det nye Augustenborg Slot, at det står nærmest umøbleret – men det nye slot var dog lige til at møblere med det gedigne arvegods ikke blot fra det gamle slot, men også fra det nedbrændte og kun mådeligt genopbyggede Gråsten. Det hedder for eksempel, at lille prins Fritz (Frederik af Nør) har en barneviolin, lavet til ham af den musikkyndige lakaj Ebeling – det er sandt, men et andet sted nævnes, at man må pines med at høre de umusikalske børn underholde. Men faktisk fik prinsen på grund af sin store musikalitet i sine store drengeår ændret latintimer til musiktimer.

Alt dette kunne være ligegyldigt. En forfatter har fundet et inspirerende historisk emne og arbejder videre derfra i kunstnerisk frihed. Det vil jeg til enhver tid støtte. Men så havde det klædt *Kærlighedsbarn* at holde fast ved sin romankarakter og ikke fremføre kursiverede brevcitater. Det havde klædt i forbindelse med bogens lancering at slå fast, at det er en roman og ikke en biografi eller historisk værk – herunder ikke styrke forfatteren (som historiker) ved et udstillingssamarbejde med Museet Rosenberg Slot. Jeg kan, vil ikke bedømme *Kærlighedsbarn* som roman. Men som historisk biografi kan den ikke optræde.

Mikkel Venborg Pedersen

Interaktiver Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867-2000

Frank Schwedler, Ulrike Schwedler, Jürgen H. Ibs og Björn Ahrens. CD-rom udgivet af Eckart Dege, Ulrich Lange og Ingwer Ernst Mommensen. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Neumünster 2002.

Historischer Atlas er uden tvivl et af de største og mest ambitiøse projekter i slesvig-holstensk historieforskning og -skrivning nogensinde.

I 1999 og i 2001 udkom der to meget imponerende bind (se *Sønderjyske Årbøger* 2000, side 317-319, og 2002, side 259-261), og bind tre om tiden før 1864 er trods den meget vanskeligere kildesituation godt på vej. I mellemtiden lykkedes det projektets medarbejdere at udgive endnu et betydeligt værk, som ligeledes er en vigtig nyhed for tilgængeliggørelsen af historien i Slesvig, Holsten og Lauenborg.

Det foreliggende værk er en interaktiv elektronisk udgave af de to første bind om tiden 1864-1945 og efter 1945. Elektroniske medier brugtes hidtil kun til selve forskningen og forberedelsen af trykkevarer. Men det er noget nyt, at de aktivt og direkte benyttes til formidling af historie. Det foreliggende værk på CD-rom er dermed i endnu højere grad end atlassets papirudgave et vigtigt pionérværk.

I det følgende skal der i mindre grad tages hensyn til styrker og eventuelle svagheder med hensyn til indhold eller opbygning. Disse har anmelderen allerede diskuteret i anmeldelserne af de to i bogform udkomne bind. Af denne grund er den foreliggende anmeldelse kortere end det egentlig ville være rimeligt med hensyn til et så betydeligt værk som det foreliggende.

Imidlertid løser det foreliggende interaktive atlas det ikke uvæsentlige problem, at atlasset på papir er tredelt. Indholdsfortegnelsen er overskuelig, og gennem et emnevalg kan man hurtigt finde frem til de kort, man leder efter. Da man både kan forstørre og formindske kortene, findes der heller ingen små detaljer, som ellers kun kan ses ved hjælp af et godt forstørrelsesglas.

Det er en god idé at gøre de mange detaljerede data tilgængelige, som skulle findes frem for at kunne tegne kortene. Ved hjælp af et klik på den pågældende administrative enhed (amt, kommune og så videre) på kortet kan man hente mange informationer om stedet. Atlasset giver på denne måde utrolig mange nye (eller glemte) perspektiver, endog med hensyn til meget kendte emner, som allerede tit er blevet anskueliggjort på kort, såsom folkeafstemningen 1920. Takket være den detaljerede præsentation, som viser resultaterne på kommuneplan (altså de daværende småkommuner under sogneniveau), får man for eksempel at vide, at der var dansk flertal i Utersum, Hedehusum og Goting på Før, mens der var tysk flertal i Løjtved og Draved skovdistrikt – i sidstnævnte endog 100% af de fem stemmeberettigede indbyggere. Spændende detaljoplysninger findes ved mange emner, og det er en af de særlige fordele, som det interaktive atlas kan byde på i forhold til udgaven i bogform.

En interessant ting er desuden, at man kan lægge forskellige kort over hinanden og dermed følge paralleludviklinger. Når man for eksempel lægger kortene over befolkningsudviklingen efter 1945 og over afstande til den næste motorvejstilkørsel over hinanden, kan man tydelig se, i hvilken grad kommuner med gode forbindelser til de store motorveje (især i Hamborgs opland) er vokset.

Det foreliggende værk er i øvrigt det første af betydning i dansk og tysk historieskrivning om hertugdømmerne, som udkommer tresproget. Brugeren har muligheden for at vælge mellem tysk, dansk og engelsk i den samme udgave. Denne tilgængeliggørelse af tysk-slesvig-holstensk historisk forskning både på verdenssproget og på nabosproget fortjener en særlig ros og viser den rigtige vej til historieformidling i fremtiden.

Det interaktive atlas er alt i alt et fantastisk pionérværk, som åbner for helt nye muligheder. Fremtidige oplag kan uden større vanskeligheder blive suppleret med data fra nye forskningsprojekter, og til flere emner kan der tilføjes endnu flere detaljer. Animationen om jernbanelinjetnets udvikling i Slesvig-Holsten (inklusive Nordslesvig), som er vedlagt som en slags »bonus«, viser, hvordan man kan præsentere dynamiske udviklinger, som er næsten umulige til at gengive på papir. Omvendt viser dette eksempel, at der er gode muligheder for at indarbejde endnu flere detaljer i fremtiden, såsom de enkelte stationer, selve driften og så videre. Atlaset i den foreliggende form danner et godt grundlag for at blive et centralt opslagsværk i regional historie, hvis det fortløbende bliver suppleret. Tildels udfylder det denne funktion allerede nu. En kommende udgave vil desuden blive suppleret med kortene fra bind tre (tiden før 1864), som for tiden er under udgivelse. Og ikke mindst kunne det tænkes, at der i fremtiden kommer endnu flere data fra Nordslesvig med, og at *Historischer Atlas Schleswig-Holstein* på den måde bliver et forbindelsesled til et tilsvarende dansk værk, som forhåbentlig bliver udarbejdet om ikke alt for længe.

Disse overvejelser viser, hvilket potentiale det foreliggende værk har for historieformidlingen. De skal imidlertid ikke lægge skjul på, at det interaktive atlas allerede i den foreliggende form er et utrolig detaljeret værk, som brugeren kan beskæftige sig med i timevis.

Selv om anmelderen er meget imponeret over det interaktive historiske atlas for Slesvig-Holsten, håber han, at det ikke bliver betragtet som et afsluttet værk, og at der også fremover findes midler til løben-

de at aktualisere og supplere værket. Hvis dette lykkes, kan det foreliggende atlas på CD-rom være begyndelsen på en ny vej i historiefremstilling, som forhåbentlig kan hjælpe med at vække interesse for historien især blandt de unge.

Gerret Liebing Schlaber

Kelm, Bert: Rømø: et vesterhavspræget samfund.

Bind 3: Ejendomme i Kongsmark ejerlav

Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2002, 355 s. ill.

Dette er det tredje bind i Bert Kelms meget grundige gennemgang af Rømøs historie, der vil blive på i alt fire bind. Det første (1999) omhandlede øens almene historie, mens de tre følgende er en minutiøs gennemgang af bygnings- og ejerforhold på alle øens gamle ejendomme. Bind to (2000) behandlede gårde og huse på Nordlandet, mens dette tredje bind tager sig af øens midterste del (Tvismark og Kongsmark). Fjerde bind skal omhandle det sydlige område.

Hver eneste ejendom gennemgås på den måde, at først behandles bygningernes historie, derefter ejerne, så langt de kan føres tilbage – i enkelte tilfælde helt til 1500-tallet – og frem til i dag. Det giver et helt ufatteligt navnestof, som kun de færreste kan have overblik over, endsiges kontrollere, men arbejdet virker særdeles grundigt, og der er ingen tvivl om, at bogen vil have stor værdi for slægtsforskere og mennesker, der ønsker overblik over den enkelte ejendom og dens forhold, ligesom slægterne gennem krydsoplysninger kan følges fra ejendom til ejendom.

Det er i øvrigt slående, i hvor høj grad søfarten har spillet en rolle i øens liv. Det er noget alle ved. Men her bliver det dokumenteret fra gård til gård, fra hus til hus, hvorledes mændene fór til søs, i halvandet hundrede år på hvalfangerskibe fra Nordtyskland og Holland, nogle som kommandører, kaptajner eller styrmænd, andre i mere ydmyge stillinger som harpunerer, flænsere eller matroser, fra slutningen af 1600-tallet og frem til efter 1800, da hvalfangsten ophørte. Men rømøboerne deltog også i anden sejlads, både under Island og på langfart til Østen og Sydamerika. Efter at hvalfangsten ikke længere havde den store økonomiske betydning, blev den almindelige koffaridifart fra midten af 1800-tallet mere fremtrædende, og mange Rømøboere sejlede med danske og tyske skibe til fjerne oversøiske destinationer. Det har åbenbart ikke været almindeligt for kaptajnerne fra

Rømø at have konerne med (som det var det fra Aabenraa), derfor er stort set alle født på Rømø, og når sømændene blev gamle – eller af anden grund opgav sejladserne – vendte de tilbage til øen, ofte for at overtage familiens ejendom efter faderen.

Kelm oplyser, at stednavnet Kongsmark har udviklet sig fra »Kundzmargk« (1524) over »Konsmarck« (1542), »Kønsmarck« (1602) og »Koenmarck« (1627) til »Königsmarck« (1649), hvilket får ham til at fremsætte den hypotese, at navnet kan stamme fra en beboer ved navn »Kunze«, eller at området en gang har været en »ko'ens« (kones) mark. Det lyder ret usandsynligt. Rømø Nørreland var slesvigsk (her-tugeligt) område, mens Sønderland var en kongerigsk enklave ligesom i øvrigt den nordlige del af Sild. Grænsen mellem de to dele af øen følger Kongsmark bys jorders nordskel, og det gør der troligt, at navnet skal opfattes som »kongens grænse« eller »grænsen til kongens jord«. »Mark« er et gammelgermansk ord for »grænse« eller »skel« og kommer af samme stamme som »markering«, det vil sige angive grænsen for noget. Det kendes blandt andet i det tyske begreb en »markgreve«, hvilket er en lensmand, der havde til opgave at vogte det tysk-romerske riges grænseområder. Og vi kender det i navnet på vort land. Danmark betyder således »Danernes skel« – inden for hvilket danerne levede. Fra Kongsmark og sydpå boede således kongens folk i modsætning til hertugens, der havde hjemme nordenfor. Og på det nordlige Sild ved List findes bugten Kongshavn (Königshafen), der i hvert fald intet har med hverken »Kunze« eller en eller anden »kone« at gøre.

I forbindelse med hus nummer 64 nævnes, at Anna Boldt var gift med manufakturhandler Iver Boldt, Skærbæk. Hun er nu hans svigerdatter, gift med sønnen Holger Boldt, der overtog og videreførte faderens forretning. Og ved ejendommen nr. 88 må det være en forglemmelse, når det ikke nævnes, at ejeren siden 1976, Marie Elisabeth Kristensen, hvis forældre og børn der gøres rede for, er gift med fiskeskipper Oluf Stenrøjl Kristensen. Han er dog en ganske fremtrædende mand på øen, formand for fiskeriforeningen og medlem af amtsrådet, ligesom han har siddet i Skærbæk kommunalbestyrelse. Lidt mærkeligt virker det også, når der i forbindelse med ejendom nummer 47 står, at »der vides ikke noget om børn«, men den »overlades formodentlig ... til en svigersøn«!

Og så skal det lige nævnes, at det nok ville være mere korrekt i stedet for ordet »stiftet«, der går igen flere gange, blandt andet 37:

»blandt stifterne af en mindetavle« og side 67: »lysekrone i Rømø Kirke, 1704 stiftet af ...«, at skrive »skænket«.

Men det er pedanteri og petitesser, som ikke piller ved den kendsgerning, at Bert Kelm har udført et stort, minutøst og fortjenstfuldt arbejde med sin registrant over Rømøs huse og deres ejere. Bogen vil uden tvivl finde rig anvendelse og blive taget frem den ene gang efter den anden, når man på Rømø kommer til at diskutere, hvem var det nu, det var? – og hvornår? Og mange sogne kan – og vil – med rette misunde Rømø dette værk.

Den smukke, grundige og rigt illustrerede bog fortjener al anerkendelse.

H. E. Sørensen

Kristoffersen, Frode: Frodes historier; Sønderjyllands og hertugdømmernes historie

Videokassette udgivet af TV Syd. Foto: Frank Blauenfeldt, lyd: Anja Theede; redigering: Michael Nielsen, historisk konsulent: Kaj Rosell, redaktør: Flemming Nørregaard. TV Syd 2002.

Det hører til sjældenhederne, at der anmeldes andet end bøger på disse sider. Men det er faktisk efterhånden længe siden, at det trykte ord havde monopol på at formidle historie, og mon ikke tv, video og internet når ud til et langt bredere – og yngre! – publikum end de traditionelle bøger? Under alle omstændigheder når tv-historieformidling ud til kredse, som ikke køber eller låner historiske bøger. God historieformidling på tv kan give mange mennesker en historisk viden og dermed også en historisk bevidsthed, som de ellers ikke ville have fået – og den kan vække appetitten efter mere viden, som dernæst kan opsøges i boghandelen og på bibliotekerne. Det er derfor et på alle måder prisværdigt initiativ, som Frode Kristoffersen og TV-Syd tog, da de i 2002 fordelt over ti programmer sendte »Frodes historier: Sønderjyllands & Hertugdømmernes historie«. De ti afsnit à 15 minutter blev efter ønske fra seerne senere udsendt som video – i alt 150 minutter eller to en halv times Sønderjyllandshistorie med en veloplagt Frode Kristoffersen som fortæller på slap line på de historiske steder rundt om i landsdelen.

Historien begynder ved kristendommens indførelse omkring år 960, og første afsnit strækker sig til 1219, da det just nedfaldne Danne-

brog blev bragt i land i Sønderjylland. Anden del handler om tiden fra 1219 til 1460 med Valdemar og Dagmar, rigets pantsætning og gensamling under Valdemar Atterdag og dronning Margrethe. Vi stormer noget hovedkuld videre til 1460. Historien om hvordan Sønderjylland overhovedet blev hertugdømme og med tiden knyttedes tættere til Holsten, mangler helt. Tredje del handler om tiden fra Ribeaftalen 1460 og til og med Christian den IV, som fylder uforholdsmæssigt meget. Fjerde del handler om tiden 1800-1848 med den spirende nationalitetskamp. Femte del om Treårskrigen 1848-1850. Sjette del om Krigen 1864. Syvende del om udlændigheden 1864-1920. Det går nu mest op i sønderjysk kaffebord og Bruno Topff og er ubetinget det tyndeste afsnit. Ottende del handler om Genforeningen 1918-1920. Niende del handler om den fortsatte nationalitetskamp 1920-1945 og tiende del om tiden 1945 til 1955, hvor historien stopper. Der afsluttes dog med et par bemærkninger om det gode forhold mellem dansk og tysk i nutiden. Grænsestriden 1945-1955 nævnes ikke.

Det er let nok at finde fejl, mangler og misforståelser i »Frodes historier«, for der er mange. Det nævnes for eksempel slet ikke, at afstemningen i 1920 fandt sted i to forskellige zoner med en måneds mellemrum og at første zone stemte en bloc. Derved bliver det helt uforståeligt, at Tønder på trods af tysk flertal kom med til Danmark. Endvidere siges det, at afstemningen i 1920 efterlod et tysk mindretal i Danmark på 20.000 og et dansk mindretal i Tyskland på 50.000! De tal hører vist nutiden til, og det bliver dermed aldeles uforståeligt, at Danmark ikke tog Sydslesvig med hjem i 1920. Desuden skygger de forkerte tal for den danske »vækkelse« i Sydslesvig efter 1945. Høj-pandede videnskabsmænd vil desuden sine steder rynke på næsen over Frodes historiske udredninger. Men det ændrer nu ikke ved det grundlæggende faktum, at idéen om en »Sønderjyllands historie« på tv og på video er virkelig god, og at Frode og TV-Syd på et meget lavt budget trods alt skiller sig fra den vanskelige opgave med æren i behold. Men dette første forsøg i genren bør nu ikke blive det sidste. Der kunne laves en virkelig spændende, interessant og oplysende tv-serie om Sønderjyllands historie, hvis man gennemførte en strammere faglig redaktion og disponering og inddrog flere historiske konsulenter på de forskellige afsnit, så fejl og misforståelser kunne undgås. I afsnittene kunne endvidere indgå interviews med historikere og andre fagfolk og – for det 20. århundredes vedkommende – med øjenvidner. Det kunne gerne ske med Frode Kristoffersen som fortæller.

Var det egentlig ikke en opgave, som Grænseforeningen kunne interessere sig for?

René Rasmussen

Kulturdenkmale in Schleswig-Holstein Band 2. Stadt Flensburg

Lutz Wilde m.fl., Wachholtz Verlag, Neumünster 2001, 636 s., indb. ill.

Registranter over bevaringsværdige ejendomme i by og på land hører til arkitektur- og lokalhistorikernes meget benyttede håndbøger. Her kan man søge oplysning om de mere fremtrædende ejendomme og deres kvaliteter, og ejerne kan få et begreb om det enkelte hus' betydning, og hvordan det bedst kan bevares i overensstemmelse med husets historie og tradition. Husregistranter foreligger fra de fleste byer i Danmark. Gennem mere end et århundrede er der også syd for grænsen arbejdet for at udgive sådanne håndbøger. Varetagelsen af den bygningskulturelle arv og dermed registrering af bygningsværkerne er i Slesvig-Holsten delt mellem Landesamt für Denkmalpflege i Kiel og de lokale bygningsmyndigheder. I årene 1887-89 udgav den senere Landeskonservator Richard Haupt den første store registrering i trebindsværket *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*. Værket omfatter også Nordslesvig. Hovedvægten er lagt på kirkerne og deres inventar med fine illustrationer, herunder de ofte ældste fotos vi i dag har af kirkernes indre. Også herregårdene omtales, men om andre bygninger er der næsten intet i Haupts værk. For byerne er der bemærkninger om enkelte meget gamle og sjældne huse – med det er undtagelsen, vægten ligger på kirkerne.

Dette pionerværk fik en fortsættelse, da Landesamt für Denkmalpflege fra 1939 begyndte udgivelsen af det store værk *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein*. Værket medtager, som titlen siger, ikke Nordslesvig, kun Sydslesvig. Amt for amt er der frem til 1985 udsendt i alt 11 store bind. Kirker og herregårde står her fortsat i centrum, men på landet omtales dog også enkelte ældre gårde og i byerne borgerhuse frem til midten af 1800-årene. Bindet for Flensburg by udkom i 1955, og det har siden da været hovedværket for alle spørgsmål om Flensborgs mange fremtrædende mindesmærker, kirker, offentlige bygninger og borgerhuse. Men værket dækkede kun ejendomme frem til midten af 1800-årene, altså den danske tid, og kirker og offentlige bygninger fra denne periode før 1864 har fået

broderparten af opmærksomheden. Hele det enorme byggeri fra den følgende periode, fra kejsertiden, Weimarrepublikken og naziårene er ikke medtaget. Det har været en mangel, så meget mere som Flensborg jo var den vigtigste by i hele regionen, hvorfra der blev hentet inspiration til byggeri også andetsteds i Nord- og Sydslesvig.

Denne mangel er nu afhjulpet med den imponerende registrant over ejendomme i Flensborg og nærmeste omegn, som omtales her. Det er i sandhed et storværk, som folkene fra Landesamt für Denkmalpflege med Dr. Lutz Wilde i spidsen har fremlagt. Bogen indledes med stofmættede kapitler om byens historie og fysiske udvikling fra de ældste tider til vore dage og om de enkelte bydele og deres særpræg frem til efterkrigstiden. Derefter følger detaljerede kort over de enkelte bydele med indtegning af alle »Denkmale«. Værkets hoveddel er en registrant gade for gade over alle mere bemærkelsesværdige bygværker. For første gang er alle bygværker behandlet ens, byporte, kirker, borgerhuse, villaer, industrianlæg og så videre i én række. Og for første gang er bygninger yngre end 1850 og frem til Anden Verdenskrigs tid nu kommet med. Hver bygning får en detaljeret beskrivelse, ude og inde, og der er oplysning om arkitekt, og normalt en skarp billedgengivelse. Her får vi for første gang en sammenfattende præsentation af de mange statslige administrations- og skolebygninger fra den Wilhelmske æra, de mange bygninger i europæisk jugendstil fra århundredskiftet og den senere Heimatschutzstil fra tiden lige før 1. Verdenskrig og fremefter. Vi præsenteres også for den tidlige industrialiserings bygninger og de udstrakte villakvarterer frem til 1930'erne. I dette værk møder vi således ikke blot de gamle kendte købmandsgårde fra 1500-, 1600- og 1700-årene, men også byggerierne fra Flensborgs vækstperiode under kejserriget og i Weimartiden. Vi præsenteres for eksempel for bygmester A. W. Prales pragtvilla, som i dag er dansk generalkonsulat eller arkitekt Johannes Otzens nygotiske kirke- og profanbygninger, eller for de fremtrædende Heimatschutzarkitekter Georg Rieve og Paul Ziegler. Deres bygninger virkede inspirerende langt uden for Flensborg.

Bogen giver på den måde en første detailpræsentation af arkitekturen i Slesvigs hovedby i tiden fra 1850 og næsten et århundrede frem. Værket har en bredde, som de tidligere registranter har savnet. Det har krævet megen plads, 636 tættrykte sider i to spalter og stort format og med tilhørende registre. Selv med dette brede synsfelt har der dog været en grænse for, hvad der kunne medtages. Tiden efter An-

den Verdenskrig er stort set ikke medtaget, og oplysninger om byg-herrer mangler normalt. Man må også søge forgæves efter nyere fremtrædende bygninger. For eksempel kan man ikke læse om Dansk Centralbibliotek for Sydslesvigs fremmedartede, markante bygning fra 1959 eller om Flensborgs nye rådhus fra 1960'erne.

Ikke desto mindre er der med dette bogværk skabt et længe savnet opslagsværk af stor tyngde og bredde. Det er interessant for Flensborg og for hele den slesvigske region.

Lars N. Henningsen

Landsarkivet for Sønderjylland; en arkivoversigt

Birgitte Vestergaard Futtrup, Gerret Liebing Schlaber, Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa 2002, 384 s.

En trykt registratur er en gave til historikeren eller den historisk interesserede, for hvem det er lig med noget nær den evige sandhed, når man finder sine oplysninger i det primære kildemateriale. Landsarkivet for Sønderjylland har fundet ressourcer til, om end ikke at give, så udgive en sådan gave.

Som titlen afslører, er der dog ikke tale om en registratur i klassisk forstand, men en oversigt over arkiverne i Landsarkivet for Sønderjylland. Oversigten er en afløser for Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldts snart 60 år gamle guide fra 1944. Men selv gode guider bliver forældede. Således også den gamle guide, der med tiden har måttet suppleres med flere og flere trykte og utrykte fortegnelser, dårlige kopier af flossede afleveringsjournaler med videre. Især den store mængde arkiver fra den danske administration fra 1920 til 1980, som er afleveret efter 1944, har påkrævet en ny oversigt ligesom en lang række mikrofilm fra Rigsarkivet af arkiverne fra den slesvigske centralforvaltning indtil 1864, som nu er at finde i Landsarkivet for Sønderjylland, har nødvendiggjort en ny oversigt. Også de mange afleveringer fra private foreninger, institutioner og personer, som arkivet har en solid tradition for at modtage, er medtaget i oversigten til glæde for især de mange slægtsforskere, som gæster landets arkiver.

Arkivoversigten er opbygget efter et fælles skema, der beskriver enkelte arkivfunds og de enkelte arkivtyper. Har man først lært sig opbygningen i skemaet, er arkivoversigten særdeles nem at slå op i, og man fremfinder hurtigt de relevante oplysninger. De administrationshistoriske beskrivelser er skåret præcist ind til benet, og beskri-

velsen af litteraturen om den enkelte arkivfond holder sig til den absolut mest centrale, ligesom den summariske beskrivelse af arkivets indhold nærmest i stikordsform oplyser om, hvad man rent faktisk kan forvente at finde, når først man har fået pakkerne på bordet. Og netop når vi når til pakkerne, støder vi på én af de få mangler ved arkivoversigten. Omfanget af de enkelte arkiver er konsekvent angivet som antal enheder. En simpel lille opdeling i pakke og bind kunne allerede ved et kig i oversigten sige noget om arkivet. For de store enkeltarkivers vedkommende er problemet til at overse, eksempelvis vil de 3.650 enheder, der er tilknyttet Invalidenævnet, på forhånd skræmme langt de fleste væk. Problemet opstår, når man skal i de mindre arkiver såsom personarkiverne og skolearkiverne. Man ville eksempelvis på forhånd være hjulpet godt på vej, hvis det var angivet, om de fem enheder fra Bjolderup Skole var bind eller pakker, da bindene sandsynligvis er fremmødeprotokoller og straffeprotokoller, hvorimod hvis der er tale om pakker, nok er materiale vedrørende selve skolens drift, læreren, tilsyn og så videre. Oplysninger som brugere udenfor Landsarkivet for Sønderjyllands fire vægge ville være taknemmelige for, når bestillingssedlerne skal udfyldes. Man kunne have mistanke til, at afskaffelsen af pakke/bind-begrebet til fordel for enhedsbegrebet, er opstået som følge af, at oversigten er opstået som et sideprodukt til det statslige arkivvæsens nye database DanskArkivalieInformationsSystem. Der er dog tale om en ganske lille indvendning i forhold til det værdifulde redskab oversigten ellers må siges at være.

Nu er det imidlertid ikke kun de enkelte arkivfonds ved Landsarkivet for Sønderjylland, oversigten er med til at kaste lys over. Et andet særdeles nyttigt redskab ved denne håndbog, som den på trods af A-4 formatet rettelig kan kaldes, er registret til de enkelte steders administrative tilhørsforhold. Man kan således blive belært om, at Foverup tilhører Ravsted Sogn. At Foverup før 1864 tilhørte Slogs Herred jurisdiktion og fra 1867 til 1920 udgjorde en selvstændig kommune i Ravsted Amtsdistrikt i Tønder Kreds/Amt. Endelig var Foverup underlagt Løgumkloster Amtsret og for en god ordens skyld nævnes det, at den tyske betegnelse for Foverup var Fauderup. Se dét er oplysninger, der er rare at have ved hånden, når man skal prøve at udrede historien i en landsdel, hvis administrative begrebsapparat er en stor sammenblanding af amter, kredse, koge, enklaver, godser og så videre.

Til gengæld kunne man lige så godt have undladt dele af oversigterne over kort- og tegningssamlingen samt plakatsamlingen. Disse sider kommer næppe til at bidrage til den store erkendelse, selv om det er rart at vide, at Landsarkivet eksempelvis råder over 48 hylder og 46 skuffer forskellige, altovervejende trykte kort og tegninger, og at plakatsamlingen består af syv skuffer med plakater tilbage fra 1848.

Den stift indbundne oversigt efterlader indtrykket af at et solidt og håndfast arbejde, og man har følelsen af, at man sidder med en bog i hånden, som vil komme til at holde længe, og som også vil blive brugt og være brug for i lang tid fremover.

Uffe Barsballe Thyssen

Lauridsen, John T: Dansk nazisme 1930-45 – og derefter

672 s. Gyldendal, København 2002, 672 s.

Den kompetente og myreflittige forskningschef på Det kongelige Bibliotek, dr.phil. John T. Lauridsen, har i denne mursten af en bog samlet de artikler om dansk nazisme, som han igennem de seneste ti år har skrevet i landets mange historiske tidsskrifter: *Fortid og Nutid*, *Historie*, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, *Fund og Forskning*, *Den jyske Historiker*, *Vejle Amts Årbog* – og såmænd også her i *Sønderjyske Årbøger*, nemlig i 1997 om »Føreruppet« i 1933, der bragte Frits Clausen i spidsen for DNSAP. Dertil kommer en række nye kapitler, en forskningsdiskussion, et omfattende »DNSAP-leksikon« og forskellige andre nyttige oversigter – og naturligvis en meget omfattende litteraturliste.

Hermed er også sagt, at John T. Lauridsen ikke har skrevet en samlet fremstilling af DNSAP's historie. Bogen erstatter ikke Henning Poulsens disputats *Besættelsesmagten og de danske nazister* fra 1970; Malene Djursaa Ph.D.-afhandling *DNSAP. Danske nazister 1930-1945* fra 1981 eller Søren Eigaards speciale *Frø af ugræs ...* fra 1981, hvad forfatteren også udtrykkeligt gør opmærksom på. Men det er nu en overordentlig værdifuld og spændende bog alligevel, for John T. Lauridsen lægger nogle snit ind i historien og behandler nogle temaer, navnlig af kulturhistorisk tilsnit, som der næppe ville have været plads til i en traditionel fremstilling.

Bogen rummer på sine 677 meget tætskrevne sider 22 kapitler og oversigter. Indledningsvis præsenteres det traditionelle billede af den danske nazist, nemlig som landsforræderen i tysk sold. Det er blandt

andet dette billede, John T. Lauridsen har sat sig for at nuancere. Denne nuancering vil jeg godt vende tilbage til.

Efter en forskningsdiskussion falder de tematiske kapitler slag i slag: »Nu gjalder luren!« om partiets dyrkelse af oldtid og vikingetid og dets brug af den »heroiske« nordiske fortid i DNSAP's tjeneste. En sønderjysk læser må her og andre steder i bogen indrømme, at der er noget om snakken, når forfatteren påstår, at sønderjyden Frits Clausen hentede en del af sit billedsprog fra den danske nationale kamp i Sønderjylland. Andre kapitler handler om »Fører-kuppet«, da Frits Clausen fik magten i 1933; »Frits Clausen i Hitlers spejl« paralleliserer de to Føreres skæbner, og »Hvad vi vil« handler om parti- og valgprogrammer. Frits Clausens brevveksling med hjemstavnsforfatteren Thorkild Gravlund (desværre er kun Clausens breve bevaret) viser, hvorfra DNSAP blandt andet hentede inspiration til sin ideologi – og hvordan Frits Clausen uden held forsøgte at spænde Gravlund for partiets vogn.

Det store partimøde i Kolding i 1939 analyseres som iscenesættelsen af et politisk teater efter tysk forbillede, men med forsøg på at give det en særlig dansk og nordisk drejning – blandet andet med lurblæsning! Et kapitel behandler DNSAP's holdning til jødespørgsmålet, og forfatteren fastslår, at DNSAP som parti betragtet aldeles ikke var »moderat« anti-semitisk, således som det hidtil har været opfattelsen. Et overordentligt interessant og velskrevet kapitel handler om DNSAP's kulturpolitik, der i overensstemmelse med tidsånden var national og anti-moderne – og som blev overhalet indenom af den nationale vækkelse, der brød ind over landet efter besættelsen.

Andre temaer er dansk nazisme på tryk: Blade, pjecer og bøger, nazistisk plakatpropaganda, og dansk nazisme fremstillet i samtidens karikaturer. Endelig er der et kapitel om retsopgøret med nazisterne og et kapitel med Frits Clausens breve fra fængslet til hustruen. Brevene er ikke voldsomt interessante, men giver dog et indtryk af »Føeren« som en kærlig far og et almindeligt familiemenneske med almindelige sorger.

De egentlige tematiske kapitler afrundes med et kapitel om »mediefænomenet« nynazismen (som forfatteren betegner som »gammelnazisme«); om nynazismens moderne modstandere, der ved deres demonstrationer giver nazisterne gratis reklame, og om de medier, der af ren sensationslyst bringer billeder af selv nok så få heilende unge mennesker i den bedste sendetid. Forfatteren provokerer stærkt,

når han fastslår, at vi i Danmark har fået anti-nazismen med 60-70 års forsinkelse og på et tidspunkt, hvor der ikke findes nogen nazister, andet end en ubetydelig og ufarlig lille flok særlinge og utilpassede unge. Ud over kommunisterne fandtes der i 1930'erne, da der var brug for det, ingen anti-nazisme af betydning, hævder forfatteren. Den kom først med den tyske besættelse af Danmark – og først for alvor fra 1943.

Til slut sammenfattes og sammenlignes dansk og europæisk nazisme og bogen sluttet af med et DNSAP-leksikon på over 80 tætskrevne sider, der er et fantastisk opslagsværk om hele den danske højrefløj i 1930'erne; lister over DNSAP's folketingskandidater, sysler og sysselledere; en DNSAP-bibliografi; en registrant over nazi-plakater – foruden en omfattende litteraturliste og en kronologisk oversigt. Disse registranter og oversigter er formentlig meget tæt på at være udtømmende og alene dette arbejde repræsenterer en kraftpræstation.

Det er som nævnt John T. Lauridsens erklærede mål at nuancere det traditionelle billede af den danske nazist som landsforræderen, forbryderen, afvigeren, sinken, der i ly af tyske bajonetter ville til magten og gøre Danmark til en lydstat i et storgermansk rige. Dette billede er efter forfatterens mening et helt urimeligt produkt af befrielsessommeren, da de samarbejdende eller passive danskere havde brug for et fjendebillede at hæve sig selv op på. De danske nazister var efter forfatterens mening helt almindelige danskere, som benyttede deres demokratiske ret til at have en politisk holdning, der var bredt accepteret og i hvert fald ikke blev bekæmpet i samtiden, men som på grund af det tyske krigsnederlag endte på tabernes side til spot og spe for de danskere, der havde haft – eller meget hurtigt fik – den »rigtige« mening. De danske nazister kom til at undgælde for Hitler-Tysklands forbrydelser mod menneskeheden; forbrydelser, som langt de færreste af dem havde nogen lod og del i. Frits Clausen ønskede ikke en integrering i Det tredje Rige, men arbejdede tvært imod for at bevare Danmarks suverænitet og selvstændighed, og han kæmpede indædt imod en grænserevision. Han var sønderjyde, dansk nationalist – og på mange måder mere nationalkonservativ end nazist.

John T. Lauridsen er – som det fremgår – sine steder noget af en provokatør, og det kan ofte være berettiget. Men ofte spidser han sine pointer til i en sådan grad, og han i sin iver efter at punktere myten og nuancere billedet af de danske nazister kommer i betænkelig nær-

hed af skabe en ny myte: Nemlig at placere de således nuancerede nazister i en temmelig unuanceret ramme, der består af et smånazistisk eller opportunistisk Danmark i 1930'erne. Det kan let gå hen og spærre for nogle vigtige iagttagelser. Denne anmelder tror for eksempel ikke på, at folk meldte sig ind i eller stemte på DNSAP *på grund af*, men derimod *på trods af* den almindelige politiske mening i Danmark. Det er ganske vist rigtigt, at nationalsocialisterne i Danmark ikke allesammen var sådan nogen dumme spader, som den nationale overlevering har villet gøre dem til, men det betød nu ikke, at nazisterne eller nationalsocialismen nød nogen bred sympati i den danske befolkning. Det var i Danmark i 1930'erne meget vanskeligt både at være nationalsocialist og et pænt menneske. Nazisterne var – om man så må sige – ikke stuerene. Dette gjaldt selvfølgelig DNSAP's hel- og halvuniformerede ballademagere, men det gjaldt også for en »intellektuel« nationalsocialist som Ejnar Vaaben, der måtte gå tiggengang på bladredaktionerne for at få sine kronikker optaget. Han opfattede det selv som »boykot«, men i virkeligheden er der tale om det samme fænomen: En avis kunne ikke være et pænt blad, hvis det blev et talerør for nationalsocialismen. Det måtte flere dagblade konstatere, efter i de første par år efter magtovertagelsen at have været positive overfor de »nye tanker« nede sydpå.

Det betød ikke, at nationalsocialistiske tanker eller tanker, beslægtet med nationalsocialismen, aldrig kom til orde i pressen. Det parlamentariske demokrati som styreform var i 1930'erne underlagt stærk kritik, og det skete også, at nationalsocialisterne eller sympatisører tog ordet i debatten. Og mange almindelige mennesker pegede på den orden og disciplin, der fandtes i de autoritært styrede lande, hvor arbejdsløsheden var afskaffet og togene gik til tiden. »Det kunne vi i Danmark godt tage lidt ved lære af«, hed det ind i mellem – men som regel med den meget sigende tilføjelse: »Det skal bare være på den anden måde.« Sådanne udsagn har intet med nazisme at gøre. Nazisme kan ikke defineres så bredt, at enhver kritiker af parlamentarismen er i slægt med den; og anti-nazisme heller ikke så snævert, at den kun omfatter personer, som i skrift og tale gik offentligt til angreb på den. Den almindelige dansker vælger og fravælger politiske ideologier med stemmesedlen. Valgresultaterne i Danmark i 1930'erne taler deres tydelige sprog. Man kan ikke tage en Kaj Munk som et udtryk for den almindelige danske holdning til totalitære regimer i 1930'erne. Kaj Munk var

en professionel provokatør, hans synspunkter var netop kontroversielle. Og hvor mærkeligt det end kan se ud i dag, så var mange af de nationale og konservative kredse – det gælder endda dem, der gik med skrårem og brugte den »ældgamle« nordiske hilsen med oprakt højrearm – anti-nazister, både i egen selvforståelse og i gerning. Nazismen var for dem en »unordisk«, en »tysk« bevægelse. Nazismen blev opfattet som en trussel mod Danmark og den danske grænse. Dette var et synspunkt, som både Frits Clausen og Ejnar Vaaben forgesværs forsøgte at bekæmpe. Og det er formentlig det synspunkt, der havde den bredeste appel i Danmark. For eksempel Grænseforeningen kunne i 1930'erne hverve medlemmer på materiale med klart antinazistisk indhold – og foreningen opnåede at blive en massebevægelse med 90.000 medlemmer i 1939. Nationalsocialisterne blev ikke kun bekæmpet af kommunisterne. De blev bekæmpet af socialdemokrater, radikale, venstrefolk og konservative. Det skete længe før den 29. august 1943 og længe før den 9. april 1940. Det kan konstateres ved læsning af tidens aviser af alle politiske retninger.

Det er i sagens natur en noget ujævn bog, men det er også en i alle måder nyttig bog. Forfatteren har arbejdet sig igennem et enormt materiale, han behersker det suverænt, han er skarpsindig i mange af sine analyser – og han fremlægger sine resultater på en velskrevet og underholdende måde. *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter* vil fremover være aldeles uomgængelig for den, der vil beskæftige sig med dansk nazisme – og for den, der interesserer sig for Danmarks historie i tidsrummet 1930-1945.

René Rasmussen

Schultz Hansen, Hans: Dansk jord på danske hænder; Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002
Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2002. 226 s.

En bonde, der støtter sig til en spade og med et blafrende Dannebrog i baggrunden, er det symbolfyldte forsidebillede på bogen om den nationale jordkamp i Nordslesvig. Med denne bog har Hans Schultz Hansen beskrevet et vigtigt kapitel i Nordslesvigs landbrugshistorie og perspektiverer den ind i den dansk-tyske nationale grænsekamp. I mange år brugte både danskere og tyskere jordbesiddelse i Nordslesvig som argument i den nationale kamp. Før 1920 var det den tyske side, der omkring 1890 begyndte at forandre landbobefolkning-

ens klare danske præg ved hjælp af en statsstøttet bosættelsespolitik. Den danske folkedel svarede igen ved at stifte Nordslesvigsk Kreditforening i 1909 og foreningen Landeværnet i 1913. Sidstnævnte indstillede sit arbejde i 1920.

Hovedvægten i Hans Schultz Hansens fremstilling ligger på den i 1927 nydannede forening Landeværnet. Den blev stiftet midt i en landbrugskrise, som også førte til, at den tyske Kreditanstalt Vogelgesang blev grundlagt i 1926 for at styrke de tysksindede landmænds besiddelser. Landeværnet er således baseret på årtiers erfaringer med jordkamp som del af den nationale kamp. Eller som Otto Diderich Schack formulerede, så blev Landeværnet den 24. januar 1927 vækket af sin dvale. Dette til trods for at det var en helt ny institution, der i tiden efter 1920 havde fået helt nye arbejdsbetingelser.

Formålsparagraffen for Landeværnet lyder: »Foreningens formål er at styrke sønderjyske erhvervsdrivendes økonomiske stilling, derunder navnlig at hjælpe danske landmænd til at bevare eller erhverve egen ejendom. Dette formål søges opnået ved tilvejebringelse af en fond, der anvendes til at yde lån mod sikkerhed i faste ejendomme og til køb af ejendomme med senere afhændelse for øje, ved rådgivende og vejledende bistand i økonomiske anliggender og ved hjælp til fremskaffelse af kapital til udlån eller køb« (side 43). Hans Schultz Hansen gør klart rede for, at forskellen på Landeværnet og en traditionel landbrugskreditforening er, at i en kreditforening er låntagerne medlem af denne og har dermed indflydelse på udlånspolitikken. I Landeværnet er det bestyrelsen, der bestemmer over kreditgivning. Bestyrelsen bestod hovedsagelig af gårdejere, der for de flestes vedkommende boede i den sydlige del af Nordslesvig, men alle i Danmark blev opfordret til med H.P. Hanssens ord at deltage i denne »betydningsfulde, men også nationale opgave til værn af Sønderjylland« (side 45).

Landeværnets første formand blev Hans Andersen, Kongsbjerg (1886-1973), der som Hans Schultz Hansen fastslår, var forholdsvis politisk uerfaren. Erfaring havde til gengæld næstformanden, Hans Jepsen Christensen, Høgsbro (1880-1956), der blandt mange tillidshverv blandt andet var Landstingsmand, formand for Sønderjyds Skoleforening og formand for udvalget til fordeling af den danske statsbevilling til Sydslesvig. Sammen ledede de Landeværnet indtil midten af 1950'erne; Hans Andersen fortsatte som formand indtil 1963.

I de tre centrale kapitler, som fylder omkring halvdelen af bogen,

beskrives tiden mellem 1920 og 1945, hvor stiftelsen af foreningen sættes i sammenhæng med den økonomiske situation i slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne. Konkurrencen mellem Landeværnet og Kreditanstalt Vogelgesang kan ses i den nationale jordstatistik, der regelmæssigt blev revideret, og som Hans Schultz Hansen omhyggeligt tolker.

De tre afsluttende kapitler er af lige så høj værdi. I et af kapitlerne kommer Hans Schultz Hansen ind på beslaglæggelsen af tysk og japansk ejendom i 1945. Han skelner mellem ejendomme, der var ejet af Höfeverwaltungsgesellschaft og ejendomme, hvori Kreditanstalt Vogelgesang havde prioriteter i. Endvidere slår Hans Schultz Hansen fast: »Når langt størsteparten af Vogelgesangs kapital bestod af tyske statsmidler, kunne den danske stat begrunde, at den ville søge en del af sine tab ved besættelsen dækket ved konfiskation af disse midler« (side 119). Til slut gør Hans Schultz Hansen opmærksom på, at der også foregik beslaglæggelser, der må anses for at være uretfærdige, idet ejerne hverken havde haft forbindelse til besættelsesmagten eller nationalsocialismen (side 120).

I årene efter 1945 bidrog Landeværnet til, at kommuner nær grænsen, hvor andelen af tysksindede jordbesiddere havde været betydelig eller lige frem i flertal, fremover fik dansksindet flertal.

Siden 1950'erne har de vigtigste temaer været landbrugets modernisering og mekanisering. De hermed forbundne problemer med sammenlægning af gårde og vandringen fra land til by kommer Hans Schultz Hansen også ind på. Han gør opmærksom på, at Landeværnets ledende mænd, der havde beklædt deres embeder siden 1920'erne, stod magtesløse over for de nye udfordringer.

Danmarks indtræden i EF i 1973, og de derved opståede åbne grænser, stillede Landeværnet over for nye udfordringer, idet hollandske og tyske landmænd nu kunne opkøbe dansk landbrugsjord.

I appendikset er fortegnelsen over bestyrelsesmedlemmer siden 1927 og oversigten over realkredit både nyttig og informativ.

i alt er bogen meget interessant og viser os tydeligt den røde tråd gennem hele perioden, som – i politisk overført betydning – er forestillingen om, at jordbesiddelse underbygger retten til hjemstavnen.

Frank Lubowitz

(oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Schleswig-Holstein von den Ursprüngen bis zur Gegenwart; eine Landesgeschichte

Udgivet af Jann Markus Witt og Heiko Vosgerau. Convent, Hamburg 2002, 415 sider. ill.

Slesvig-Holsten, denne historietyngede nordligste tyske delstat med dansk fortid, har hidtil savnet en let tilgængelig, samlet fremstilling af dens historie på videnskabeligt grundlag. Det er denne store opgave, de to yngre, dansk kyndige tyske historikere Jann Markus Witt og Heiko Vosgerau har sat sig for at løse med ovennævnte værk i samarbejde med ni andre forfattere, først og fremmest yngre tyske historikere, forhistorikere og journalister. Resultatet blev denne bog på 415 sider på tyndt papir, med spaltetekst og talrige gode illustrationer, bevidst skrevet i angelsaksisk essay-stil som kontrast til den tunge stil, der er typisk for traditionelle tyske afhandlinger. Den løbende tekst er regelmæssigt forsynet med tekstbokse, der giver korte forklaringer til overordnede eller specielle emner og begivenheder.

Det skal allerede her være sagt, at udgiverne er kommet godt fra projektet og har opfyldt målsætningen. Teksten er læselig og forståelig og giver et godt overblik over den slesvig-holstenske historie fra fortiden til de racistiske attentater i Mölln og Lübeck i 1992. Kendere af denne historie kan ikke forvente afgørende nye oplysninger, men det ikke-faguddannede historieinteresserede publikum får et godt og interessant overblik over landsdelens politiske og sociale historie sat ind i en overordnet sammenhæng.

Bogen er disponeret i syv kapitler: Forhistorien (Michael Gebühr), Slesvig og Holstens opståen i Middelalderen (Jann Markus Witt), Slesvig og Holsten vokser sammen (Jann Markus Witt), den »delte enhed«: Slesvig-Holsten mellem kongen og hertugen 1490-1721 (Jörg Rathjen), hertugdømmerne i Helstaten (Jann Markus Witt), mellem Danmark og Preussen – nationalisme og modernisering (Heiko Vosgerau/Frank Lubowitz), Slesvig-Holsten i det 20. århundrede (Michael Legband) suppleret med otte »ekskurser« om specielle emner: Hebeby (Hildegard Elsner), Lübeck og Hansaen (Rolf Hammel-Kiesow), hekseprocesser i Slesvig-Holsten (Martin Rheinheimer), Adam Olearius' rejse til Persien (Jan Klußmann), »under Dannebrog til hele verden« – Slesvig-Holstens skibsfart i det 18. århundrede (Jann Markus Witt), Slesvig-Holsten og industrialiseringen (Jan Klußmann) og flygtninge i Slesvig-Holsten (Uwe Carstens).

Bogen står i den tyske tradition for Landesgeschichte, og det problematiseres kun ganske kort om begrebet »Land« eller også »region« overhovedet kan lade sig anvende på Slesvig og Holsten i et historisk sammenhæng. Det territorium, der i historiens gang udgjorde Slesvig-Holsten, var jo langt fra konstant. Nutidens delstat Slesvig-Holsten rummer territorier, der i historiens løb havde tilhørt det danske rige, fristæderne Hamborg og Lübeck og flere andre forhenværende småstater og fyrstendømmer, mens tidligere slesvig-holstenske territorier i dag er del af Hamborg (Altona, Wansbek og omkringliggende landsbyer) eller Danmark (Ærø).

Hensigten om at fremlægge en Landesgeschichte har medført, at forfatterne har været nødt til at fremhæve det samlende i stedet for at problematisere det delende. Dette fører til enkelte kritiske anmærkninger i de ellers udmærkede afsnit om centrale begivenheder i landsdelenes politiske historie. Det er glædeligt, at Witt på den ene side undgår at fortolke kampene i Sønderjylland i 1300-tallet nationalt dansk-tysk, men klart siger, hvad de var, nemlig adelige familiers kampe om magtsikring og magtudvidelse. Ved den sammenlignende fremstilling af grev Gerhard og Valdemar Atterdag tager han derimod klart parti: Mens Gerhard III karakteriseres som »atkræftig« og visionær (side 126), er Valdemar Atterdag en dreven statsmand i machiavellistisk stil, der med list og vold fra første dag prøvede at genvinde de pantsatte slesvigske og holstenske landsdele (side 146). I skildringen af Ribe-traktaten 1460 kan det kritiseres, at Witt (side 154ff) og senere Rathjen i afsnittet om Gottorperne (side 167) ikke problematiserer betydningen af »up ewig ungedelt« i den historiske kontekst, men ukritisk overtager Slesvig-Holsten-bevægelsens fortolkning fra det tidlige 1800-tal om landsdelenes angiveligt garanterede evige udelelighed som territorier. Her er der for nylig kommet en udmærket redegørelse fra den tyske historiker Carsten Jahnke i *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* bd. 128, 2003, side 45-60, der klart påviser, at 1800-tallets tyske fortolkning af Ribe-traktaten er revet ud af 1400-tallets historiske kontekst.

Udmærket og afbalanceret er kapitlet om 1800-tallets demokratiske bevægelse og striden om Slesvig. Forfatterne (Vosgerau og Lubowitz) fremstiller begivenhederne sagligt, uden at de i sidste ende dømmer, om den slesvig-holstenske revolution i 1848 nu var et oprør eller en rejsning. Det synes imidlertid at være lidt skønmalerisk, når forfatterne bedømmer hertugdømmernes økonomiske udvikling efter in-

korporationen i Preussen i 1867 så særdeles positivt (side 298ff). I hvert fald for Slesvig er det konsensus, at den socio-økonomiske udvikling efter 1867 var negativ både i forhold til Danmark og Preussen (Jævnfør Björn Hansen: *Schleswig im 19. Jahrhundert – eine strukturschwache Region*, i: *Geschichte Schlesiens. Vom frühen Mittelalter bis 1920*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 1998).

Kapitlet om Slesvig-Holsten i det 20. århundrede (Michael Legband) er bogens svageste. Forfatterens journalistiske baggrund mærkes: Kapitlet savner en gennemgående problemstilling eller fortolkning. Det nøjes med at præsentere begivenhederne. Heldigvis går Legband ikke udenom de mindre positive aspekter i slesvig-holstens historie: Nazismens nemme gennembrud i provinsen nævnes klart uden de store undskyldninger, ligesom Legband henviser til nazismens gennemsyning af hele det daglige liv og den støtte, den havde i det store befolkningsflertal. Folkemyten om »vi vidste jo ikke, hvad der faktisk foregik« tilbagevises. Legband går heller ikke udenom re-nazificeringen især i den nye delstat Slesvig-Holsten efter 2. Verdenskrig. Sydslesvig-spørgsmålet behandles ret overfladisk med enkelte faktiske fejl: Det flensborgske socialdemokrati gik således ikke ind for en grænserevision, men krævede partiets neutralitet i grænsespørgsmålet og var tvunget til at fortsætte som eget parti, efter at Kurt Schumacher og distriktsbestyrelsen i Kiel ville forpligte alle socialdemokrater på en tysk national holdning. Ligeledes blev SPF ikke opløst i 1954, men genforenet med SPD, som nu ikke længere pålagde dets medlemmer en tysk national holdning; samt at SSF fik 33,5% af alle stemmer i Sydslesvig i 1947; hvilket skønnes at udgøre cirka 55% af den hjemmehørende befolkning (side 350).

Disse kritiske detaljer skal dog ikke nedgøre den samlede vurdering. Udgiverne har med stor flid og engagement produceret en velskrevet fremstilling af Slesvig-Holstens historie til en formidabel pris, som tyske og danske læsere kan få megen glæde af.

Martin Klatt

Sestoft, Leif: *Drømmen om Danmark; det danske Flensborgs blomstring og fald 1830-1875*

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, i kommission hos Rhodos, København 2002, 370 s., ill.

Leif Sestoft, der er læge og forfatter af fagbøger, forstår at fortælle den lille historie i den store. Med udgangspunkt i slagtermester Partsch fra Havremark og familien Hansen fra Harreslev kombinerer han som erfaren forfatter i bogen *Drømmen om Danmark* på fremragende vis hans flensborgske, danske, kongetro forfædres familiehistorie med grænselandets historie 1830-1875, hvor den tysk-danske konflikt brød ud. På grund af den forfinede fortælleteknik henvender den omfangsrige bog sig ikke kun til personalhistorisk interesserede læsere, men skildrer også dagliglivs- og mentalitetshistorie.

Sestoft anvender mange førstehåndskilder, som hidtil kun i ringe omfang eller slet ikke har været anvendt før. Eksempler herpå er familierne Partsch og Hansens omfattende brevsamlinger og optegnelser. Kilderne benytter Sestoft til dygtigt og nogenlunde kortfattet at skildre både dagliglivet lokalt og de begivenhedsrige år generelt. Eksempler på de handlingsmættede begivenheder er de modsatrettede nationale programmer, krigene 1848-1850 og 1864, de administrative forandringer i årene efter 1864, og forandringerne i erhvervsstruktur og varesortiment, der påvirkede alle dybt.

Sestoft beskriver en undergangshistorie. Da Flensborgs helstatsorienterede, kongetro borgere blev udfordret af det frigjorte nationalliberalistiske nyborgerskab, valgte det ud fra en konservativ grundholdning at støtte det traditionelle danske helstatsmonarki. Projektet mislykkedes på grund af storpolitiske magtforhold, og børnebørnene forlod den tabte hjemstav, og nogle udvandrede helt til Californien.

Drømmen om Danmark, eller nærmere betegnet ønsket om et dansk regeret Slesvig, gik, med undtagelse af de ustabile år 1851-1863, ikke i opfyldelse for de tre generationer, som Sestoft beskriver. Alene dette perspektiv gør bogen både interessant og læseværdig – også for tyske læsere.

Fremstillingen bygger både på talrige bøger om grænselandets historie, relevante historiske tidsskrifter og samtidige aviser. Sproget er let, ja, sommetider endog ironisk og meget fjernt fra en overlærers belærende tonefald. Desværre anvender Sestoft ikke de nyeste forskningsresultater. Mens ældre historikere som Knud Fabricius, Vilhelm

la Cour, A.C.C. Holdt, A.D. Jørgensen, Morten Kamphøven, M. Mackeprang, Johannes Rosendahl eller J.P. Trap er rigt repræsenteret i litteraturlisten, mangler de yngre. Man leder forgæves efter Alexander Scharff, Troels Fink, Erich Hoffmann, Lorenz Rerup, H. V. Gregersen, Ulrich Lange, Martin Rheinsheimer, Henning Unverhau, Lars N. Henningsen, Henrik Becker-Christensen og Inge Adriansen. Kun Hans Schultz Hansen og René Rasmussen kan glæde sig over at være blevet inddraget i fremstillingen.

Herved skriver Sestoft sig fra tid til anden og helt ubevidst ind i den ældre historikerskole, hvis Sønderjyllandshistorie er rig på myter og stereotyper. Et eksempel herpå er karakteristikken af Peter Hiort Lorenzen. Et andet er den ukritiske gengivelse af subjektive breve, som derved angiver den generelle stemning i »den flensborgske opinion«. Da bogen yderligere ikke anvender et tungt noteapparat, kan en efterfølgende kildekritik ikke gennemføres.

Derfor kan denne bog, der henvender sig den brede befolkning, være med til bevare de myter og stereotyper, som to generationer af regionalhistorikere energisk har forsøgt at udrydde. En del af problemet er imidlertid, at faghistorikerne ofte ikke behersker Sestofts fængende skrivestil. Derfor bør de også læse bogen og lære, hvordan de populariserer et vanskeligt emne.

Med denne udgivelse har Leif Sestoft beriget grænselandet med et stykke vellykket identitetshistorie.

Broder Schwensen

(oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Sylt Lexikon

Red.: Harry Kunz og Thomas Steensen, udgivet af Nordfrisisk Institut. Wachholtz, Neumünster 2002, 443 s., ill.

Førstehåndsindtrykket af dette formidable værk svarer til Silds ry som Tysklands »Insel«, der er kendt som prominente personers ferieø og et sted, hvor profilen sjældent skjules.

Indbindingens og trykkets kvalitet er fremragende, og der er et stort antal flotte farvebilleder. Bogens struktur og layout kunne være et forbillede for andre leksika. Inddelingen i to tekstspalter og to yderspalter for billedtekster og småbilleder gør dette leksikon meget overskueligt og let at læse. Ved stedsbeskrivelser vises et lille kort over

Sild, hvor lokaliteten er markeret med en rød plet. Ved mange opslagsord findes udover en udførlig beskrivelse yderligere forklaringer, eksempler, udtog af kildetekster med videre, som er fremhævet på farvet baggrund eller sat i kursivt skrift. Ved alle stikord angives en eller flere kilder med årstal, og litteraturfortegnelsen sidst i bogen omfatter 24 sider, hvilket udgør en fuldstændig Sild-bibliografi. Primære kilder benyttes ikke, hvilket engang imellem går ud over kvaliteten af historiske oplysninger.

Den kendsgerning, at øens befolkning siden omkring 700 er af frisisk oprindelse, medfører omfattende beskrivelser af den frisiske kultur og det frisiske sprog. Bagerst i bogen findes der en 14 siders tysk-frisisk ordfortegnelse, og i teksten er der mange tosprogede digte.

I langt højere grad end i andre leksika bliver man fristet at læse alle opslagsord, som giver mange spændende oplysninger, der ikke bare omhandler øen Sild. For besøgende byder dette leksikon utvivlsomt på et fyldestgørende billede af landskabet, dyr, planter, den ældre og nyere historie, befolkningen, økonomien, og gastronomien. Endvidere nævnes alle mere eller mindre kendte personer, der har besøgt øen. Det gælder også selvom opholdet kun varede én nat. Kun kong Valdemar Sejv, der i 1206 på Sild udstedte et privilegiebrev for Ribe Domkapitel, mangler.

Bogens første opslagsord er Aal. Denne fisk er nu ikke typisk for øen Sild, men ligesom ved beskrivelsen af mange andre dyr og planter får man mange gode oplysninger om fiskens spændende liv. Det gælder også for det sidste opslagsord, Zwergseeschwalbe (dværgterne). En plante demonstrerer øens stilling, idet den i 1800-tallet fra Asien importerede og i hele Nordeuropa udbredte hybenrose (*rosa rugosa*) her betegnes Sylt-Rose.

I den ældre historie kniber det hist og her med nøjagtigheden, hvilket vistnok skyldes den anvendte litteratur. Rømø er jo ikke en gestø som Amrum, men en sandbanke som er bygget op af havet efter den sidste istid. Det må endvidere betvivles, at selve List, som i 1500- og 1600-tals-dokumenter både bliver kaldt »Listland«, og »Listø«, blev skænket til Ribe by af Kong Erik Menved i 1292. I dokumentet bekræftes faktisk kun Ribe bys gamle forstrandsrettigheder mellem List og Mandø. Formodentlig oplevede List og Rømø Sønderland på grund af Lister Dybs strategiske betydning samme skæbne med skiftende ejere i 1300-tallets forvirrende politiske forhold, og begge kom først i begyndelsen af 1400-tallet endeligt til kongeriget. Da købte

dronning Margrethe Trøjborg med Lø herred samt Rømø Sønderland fra ridderfamilien Limbek.

Der gives mange gode oplysninger om befolkningen og dens næringsveje. Især er beskrivelsen af sildringernes deltagelse i søfarten omfattende og levende. For lokalhistorisk interesserede er det spændende at læse om skippernes, landfogeders, præsternes og lærernes færden. Der er mange lighedspunkter med nabøerne: Amrum, Før og Rømø. Det må dog bestvivles, at Grønlandsfartens Kommandører på hval- og sælfangst fik den betegnelse for at undgå borgerskabsforpligtelsen i havnebyerne. I hvalfangstens første århundrede var der ombord på skibene ofte både en »skipper« som skibsfører, og en »kommandør« som leder af fangsten. Senere blev opgaverne samlet under en »kommandør«, hvorved titlen blev stadfæstet.

Udviklingen af Badeleben (badelivet) på Sild fra den spæde start i midten af 1800-tallet, hvor de først få fremmede kom, og frem til vore dages alt overvældende masseturisme beskrives grundigt. Når man læser om ejendomspriserne, bliver man enten bleg eller glad for situationen på andre øer. Både bestræbelserne på at bevare i det mindste en del af de gamle natur- og bygningsværdier, og kampen mod havet, som efterhånden tager mere og mere af øens arealer, omtales.

Navne udgør den største del af opslagsordene. Alligevel gøres der udtrykkeligt opmærksom på, at det kun drejer sig om et udvalg af kaptajner, kommandører, kunstmalere, forfattere og prominente gæster. Alle nævnte personers liv er beskrevet i en form for »who is who«. Også her svigter præcisionen en gang imellem, idet der forekommer enkelte forvekslinger.

Blandt navnene findes en lang række kunstnere. Der er mange fortræffelige farvebilleder af øens bedårende landskab. Deres malere rækker fra Albert Aereboe til Hinrich Wrage. Desværre vises ingen af Emil Noldes malerier. Listen af forfattere, der går fra Alfred Andersch til Stefan Zweig, er lang, og en del af deres værker citeres. Og alle de prominente! For eksempel stod Max Schmeling, der i 1930'erne nogle gange blev verdensmester i boksning, en gang på gæstelisterne både på hotel Miramar og natbaren Trocadero. Den store mængde navne må fremme følelsen af, at man er et fremragende menneske, hvis man viser sig på Sylt. Men der er også selvkritik. Tysklands berømte litteraturkritiker, Marcel Reich-Ranicki, citeres for på spørgsmålet om, hvad han kunne lide ved øen, at have svaret: »Intet!«

Selvfølgelig kan et så stort leksikon ikke laves uden trykfejl. Én må

nævnes, idet det drejer sig om forklaringen af navnet Sylt. Det skal henholdsvis stamme fra det frisiske ord »Sül« og det danske ord »sild«. Begge angives med betydningen »svelle« eller »sokkel«. Det skal formentlig være ordet »syld«, man henviser til. Sådan staves øen i hvert fald i Kong Valdemars jordebog fra 1231. Men i klosteret i Odense kalder man den for »Sild« i 1141. Måske stammer navnet alligevel fra fisken?

Anmeldelsens kritiske bemærkninger skal dog ikke dække over den kendsgerning, at *Sylt Lexikon* er et meget flot og nyttigt værk.

Bert Kelm

Tungemålenes mangfoldighed; evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig; salmebogskommisionens brevveksling og beslægtede dokumenter 1882-92

Samlet og tilrettelagt af Hans Schack; udgivet af Niels Thomsen og Bent Noack. Anis, Frederiksberg 2002, 272 s.

I begyndelsen af 1980'erne kunne jeg på invitation af lensgreve Hans Schack på Schackenborg tage den egetræskiste i øjesyn, der indeholdt salmebogskommisionens akter. Det lå greven på sinde at påbegynde arbejdet med udgivelse af kommissionsmedlemmernes brevveksling med videre. To årtier senere foreligger nu i et smukt og læsevenligt format Hans Schacks og medarbejderes mangeårige anstrengelser. Store vanskeligheder hobede sig op. Man behøver blot at tænke på generalsuperintendent Theodor Kaftans næsten ulæselige håndskrift. Det havde været lensgreven forundt at se det færdige resultat. Efter hans død i år 2000 blev det næsten færdige manuskript af grevinden givet til professor Martin Schwarz-Lausten, som overlod udgivelsen til Niels Thomsen og Bent Noack.

»Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« blev skabt på grundlag af en proces, hvis grundlag var den daværende landskirkes synodale systems demokratiske elementer. Sagen blev initieret og i høj grad understøttet af sønderjyske lægfolk.

Projektets udførelse blev overdraget til en kommission på fem medlemmer, hvis leder var generalsuperintendenten for Slesvig – først Bertel Godt og siden 1886 Theodor Kaftan. De af konsistoriet i Kiel udpegede medlemmer var pastor H.F. Emil Claussen, Dybbøl, digterpræsten, »den sidste slesviger« Nic.C. Nielsen, der under salmebogsarbejdet var præst i Højrup og Sommersted, Hans Schlaikier

Prahl, en kyndig hymnolog og under det meste af arbejdet præst i Møgeltønder. Han blev emeriteret i 1919 og var ikke, som det oplyses i bogen (side 267) fra 1920-26 »præst for den tysksprogede menighed i Haderslev«. En nøgleposition indtog juristen og ægyptologen, greve Hans Schack. Den politisk aktive bonde, Peder Skau, Bukshave ved Fjelstrup opfattede sig selv som repræsentant for det danske lægfolk.

De fleste møder strakte sig over flere dage og blev afholdt i hyggelige omgivelser på Schackenborg. Brevene tillader at følge arbejdet skridt for skridt. Sproglige og indholdsmæssige problemer blev undersøgt og drøftet i alle enkeltheder. I nogle salmer blev passager, der kunne misforstås, om muligt med forfatterens tilladelse og hjælp ændret. Usaglige anker tilbagevistes. Teologiske og kirkelige forskelligheder hos medlemmerne ses ikke at have spillet nogen rolle.

Brevene giver udtryk for, at medlemmerne – blandt andet general-superintendenten og greven – fik et nært personligt forhold til hinanden. De tog del i hinandens glæder og problemer såsom fødsler, sygdomme, vanskeligheder med at klare det daglige arbejde ved siden af den tidskrævende beskæftigelse med salmebogen og så videre. Begrundelsen for at skabe en »virkelig dansk Psalmebog« var det faktum, at ikke mindre end syv forskellige salmebøger var i brug i Sønderjyllands dansktalende menigheder. Som frygtet kom tidens nationale spændinger ikke til at påvirke værkets genesis på afgørende vis. Kommissionen gjorde sig også umage for at undgå unødige provokationer.

Teologiske og æstetiske synspunkter dannede arbejdets grundlag. Bibelen var den vigtigste ledetråd, og kommissionen havde den gamle kirkes og reformationstidens salmesang for øje. Målet var at give menighedens gudstjeneste et fast fundament. Arbejdet skulle derfor stå på troens grund og tage skyldig hensyn til den nyere danske salmedigtning.

Et hovedspørgsmål, ved hvis løsning det gjaldt om at styre sikkert mellem Skylla og Karybdis, blev derfor i hvilket omfang Grundtvigs salmer burde og kunne optages. På dette punkt ventede kommissionen modstand såvel fra de kirkelige myndigheders, og især fra kredse af det tyske præsteskabs side. Det gik dog bedre end ventet, idet kriteriet for salmernes optagelse var det kristelige indhold og den digteriske kvalitet. Alt hvad der indeholdt spor af Grundtvigs »Mageløse opdagelse« og sådanne »udskejelser« (grev Schacks formulering) som smykkede sig med Grundtvigs navn, blev omhyggeligt undgået. På

grund af deres høje kvalitet blev derfor ikke mindre end 90 salmer af Grundtvig optaget i den nye salmebog.

Det ville have overrasket, om ikke en af de væsentligste begivenheder i Slesvigs historie i det 19. århundrede – vedtagelse af sprogreskriptet af 1888 – havde sat sig spor i arbejdet. Såvel Peder Skau, Hans Schlaikier Prahll som Theodor Kaftan kommer da også ind på sagen. Skau håbede, at salmebogen ville komme »vort betrængte modersmål« til hjælp. Han beklagede, at reskriptet var en »upolitisk regeringshandling«, som konsistoriet i Kiel ikke var orienteret om. Dette bekræftes af Theodor Kaftan, der vurderer reskriptet som en tåbelighed, uret og politisk fejl. Han og andre, der kendte til forholdene, var ikke blevet konsulteret. Theodor Kaftans brev til Hans Schlaikier Prahll (7.6.1889) underbygger nyvurderingen af Theodor Kaftans rolle, der blev indledt i 1960 af Oswald Hauser i afhandlingen: *Preußische Staatsraison und nationaler Gedanke*.

Kommissionens medlemmer var af den overbevisning, at salmebogen ville blive et midtpunkt i Sønderjyllands kirke- og kulturliv. Opfattelsen blev i høj grad bekræftet af den senere udvikling. Allerede i 1891 var bogen indført i 86 af 111 mulige menigheder. I 1912 var oplaget på 93.000 eksemplarer udsolgt. Kun enkelte menigheder med tysk flertal indførte ikke salmebogen, hvis historie fortsattes med den *Sønderjyske Salmebog*, der forblev i brug indtil 1953.

Udgivelsen er et vigtigt bidrag til forståelse af Sønderjyllands kirkehistorie i nyere tid. Udgiverne og Institut for Kirkehistorie ved Københavns Universitet skyldes tak for, at Hans Schacks engagerede arbejde nu foreligger og kan indgå i forskningen.

Günter Weitling

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2002

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård

År 2002 blev et turbulent år for Aabenraa Museum. Amtets store sparebehov ramte institutionen meget kontant og indebar samtidig den endelige skrinlæggelse af den planlagte fornyelse.

Den ændrede politiske majoritet i Aabenraa Kommune efter valget den 20. november 2001 havde – som følge af et udtrykt ønske om endnu en gang at se på den optimale placering af museet – allerede sidst på året betydet en udskydelse af amtrådets endelige godkendelse af den planlagte og skitseprojekterede udbygning af hovedmuseet. Og da amtet efter årsskiftet præsenterede et større besparelsesbehov, fordelt over de to nærmeste år, kom Aabenraa Museum på ny i fokus, men med modsat fortegn. Den reserverede anlægsbevilling gled i baggrunden med amtets udmelding af intentionen om helt at trække sig ud af Aabenraa Museums drift – og ligeså af driften af Midtsønderjyllands Museum i Gram.

I løbet af forår og sommer forhandlede Sønderjyllands Amt og Aabenraa Kommune sig dog frem til en løsning, i henhold til hvilken den hidtidige model med fælleseje og -drift i forholdet 3:1 gradvis afvikles i løbet af 2003 og helt ophører fra 2004, hvorefter Aabenraa Kommune bliver museets ene-ejer, men med amtsligt tilskud. Gennem forhandlingsresultatet har byrådet i Aabenraa sikret museets fortsatte opretholdelse som selvstændigt, statsanerkendt museum og samtidig signaleret, at byens søfartshistorie nyder lokal politisk bevågenhed. Da den fremtidige amtslige ydelse modsvarer en forpligtelse for Aabenraa Museum til fortsat at varetage de hidtidige regionale ansvarsområder: søfart, landboforhold og bygnings- og boligkultur i Østsønderjylland, er museets opgaver principielt uændrede. Det samlede budget er dog stærkt beskåret og vil indebære en reduktion fra to til én museumsinspektør. Det ligger også fast, at museet i hvert fald indtil videre vil forblive i de nuværende rammer på H.P. Hanssens Gade og omfatte egns museet Jacob Michelsens Gård.

Undersøgelser og udgivelser

I tilknytning til museets regionale ansvarsområde landboforhold har en bevilling fra Kulturarvsstyrelsens rådighedssum gjort det muligt for museet at ansætte etnolog Laura T. Clausen til at gennemføre en undersøgelse af kontinuitet og brud i forbindelse med de voldsomme omvæltninger inden for landbruget i perioden 1950-2000. Undersøgelsen gennemføres på udvalgte gårde i Øster Lindet Sogn og fortsætter ind i år 2003.

I årets slutning blev museets videoprojekt til dokumentation af den 400 årige historie om de levende hegn på Løjtland færdiggjort af konsulent Hrolf Thorulf. Videoen kan erhverves på museet.

I *19 myter i Sønderjyllands historie*, der blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland i december 2002, præsenterer Hanne Christensen nogle overvejelser om de to, stadig uafklarede og derfor tilbagevendende spørgsmål vedrørende den aabenraaske Jomfru Fanny: Var hun kongelig af fødsel – og kunne hun se ind i fremtiden? Udgivelsen ligger i forlængelse af forårets foredragsrække i Historisk Samfund for Sønderjyllands regi.

Formidling i særudstillinger og aktiviteter

Umiddelbart efter nytår drog museets nyerhvervede skibsmodel af handelsfregatten Aurora fra 1808, bygget af Karl Lildholdt, Stollig, på turné til bibliotekerne i Aabenraa og Rødekro sammen med en plancheudstilling om Auroaras kanoner. Snart efter fulgte den traditionsrige nytårskomsammen med gavegiverudstilling, hvor vi blandt andet kunne vise den lille Eckersbergtegning af skibet, Kiebelvig (Keflavik), og et såkaldt Københavnersæt, bestående af krummede linealer til brug ved skibstegning.

Herefter var det planen, at nedpakningen til ombygningen skulle begynde, men de ændrede signaler fordrede alternativt planlægning.

Heldigvis kunne vi allerede i april glæde os over afsløringen af modellen af Aabenraa Havn ca. 1865 – i målestok 1:200, udført af Karl Lildholdt, Peter Jensen, Claus D. Thomsen, Heinrich Behrendsen og Eli Jensen. Ved Erik Skifter Andersens mellemkomst skaffedes desuden sponsorering til montre og lyssetning fra Aabenraa Granit I/S, Aabenraa Havn, Aabenraa Shipping Agency A/S, Horup System, Kjeld og Vera Schmidts Mindefond, Michael Jepsen Fond, Rimeco A/S, Skifter Andersen Biler A/S, Stema Shipping A/S og Trans First.

I samarbejde med andre gode lokale kræfter, ikke mindst Frands Gregersen, viste museet sommeren over udstillingen, *Byens billeder* gennem tiden, set af Aabenraa malere, professionelle som selvlærte. Den nykonserverede *Vedute af Aabenraa*, malet 1803 af Jes Jessen, var hovedattraktionen sammen med den unge lærling C.W. Eckersbergs tilsvarende prospekt af byen. Af andre navne kan nævnes Franciska Clausen og Johs.P. Ebbesen, J.N. og Hans Falck. Derforuden præsenteredes Troels Finks samling af stik fra byen. Samlingen er overdraget til Aabenraa Gymnasium og HF. Efterårets udstilling viste historiske miniverdener i form af dukkehuse og -stuer gennem 100 år samt flere hundrede modelbiler (ældst et dampdrevet køretøj fra 1769) og en lille gruppe modelfly, blandt andet kampfly. Samlingerne er bygget op af private, meget vidende samlere, Margarethe Gerber, Heinrich Callesen og Heinrich Behrendsen, gennem mange år. Dukkehusene er langtidsdeponeret på museet. Begge udstillinger var velbesøgte.

Traditionen tro blev året sluttet med Oldemors Juletræ.

Jacob Michelsens Gård

På Jacob Michelsens Gård har emnet énlængede gårde været taget op med eksempler fra Als, Bov Kommune og Vestslesvig – ligesom Jacob Michelsens Gård også i sin grundform er en typisk sønderjysk gård med beboelse og stald/lade i samme hovedlængde.

Blandt Margarethe Gerbers ca. 30 dukkehuse og -stuer indgik også denne skolestue fra cirka 1900. Børnene ses ved pultene med deres små tavler, og på gulvet står den store kugleramme. På væggene ses kort- og anskuelsestavler. Til højre skimtes lærerindens private logi. Dukkestuernes mange detaljer, inklusiv dukkernes dragter, gør spejlingen af virkeligheden fængslende. Foto: Aabenraa Museum.

Desuden har der flere gange været bagt i den store stenovn i haven. Julebagningen var særlig overdådig, takket være et efterhånden meget rutineret bagehold.

Aktiviteter, foredrag og rundvisninger

For Historisk Samfund for Sønderjylland forestod Hanne Christensen den 28. maj en aftentur i aabenraaske haver, henholdsvis Postgårdens (Fru Beyers) have i Søndergade 20, anlagt i formel engelsk stil cirka 1930, og til Hjelmhaverne, der blev grundlagt som fattighaver til kartoffeldyrkning 100 år tidligere og i dag regnes for Danmarks ældste kolonihaver.

I sommerferien bidrog museet med to arrangementer til Aabenraa Kommunes »Aktiv ferie«-program. På hovedmuseet lærte børnene blandt andet at bruge kompas, slå glas og binde knob. På Jacob Michelsens Gård var der mulighed for selv at bage på åbent ildsted, lege gammeldags lege og danse folkedans – med instruktør og musikere fra Aabenraa og Omegns Folkedansforening.

Også i »Den gode historie på tværs«, hvor Det sønderjyske Landsbibliotek er koordinator, deltog Aabenraa Museum med to arrangementer med oplæsning af erindringer og fortællinger, udvalgt specielt med henblik på børn.

I efterårsferien stod Aabenraa Museum for fjerde gang for koordineringen af en række prøv selv-tilbud eller historiske værkstedsaktiviteter for skolebørnene i Aabenraa.

Gaver og erhvervelser

Hele tre modelskibe er blevet foræret til museet. Dels en model af skoleskibet, Danmark (Nakskov Skibsværft, 1933), bygget af fisker Hans Chr. Hansen i Sottrupskov. Han har fremstillet tre tilsvarende modeller – alle ophængt som kirkeskibe. Desuden har museet overtaget et modelskib, Margrethe – en firmaster, som har stået på Sømandshjemmet i Aabenraa. Og endelig indgik en mindre model, barken Marie, i en aflevering fra én af arvingerne efter Jacob Andreas Jacobsen, der i 1920 blev havnemester i Aabenraa. Han var efterkommer efter skibsbygger Niels Jacobsen, Aabenraa, og dermed også beslægtet med maleren Jes Jacobsen, hvorfra nogle tegninger også er overleveret til museet. Mindre spektakulært, men i museumssammenhæng særdeles spændende, er gaven fra et skipperhjem i Dalsgård ved Flensborg Fjord. Fra familien Warming er indkommet en større samling af tekstiler, voksen- og børnetøj, heriblandt jakkesæt, frakker og matrostøj, som museet kun i begrænset omfang er i besiddelse af. Familien omtales i museets bog, *Småskibsfart fra Egernsund og Fjordegnen*. Der er desuden lavet aftale om at aftage forskelligt indbo og nogle sejl.

Fra H. P. Hanssens efterkommere er modtaget et bakkebord, som hører til det fornemme sølvservice, H. P. Hanssen modtog i 1920 fra Nordslesvigsk Kvindeforening for sin aldrig svigtende indsats for Genforeningen og for dem, der kom i klemme i systemet. Desuden er modtaget nogle spisestuestole fra det Hanssenske hjem, Hejmdal, i Nygade og flere bøger.

Udstillingen *Byens billeder* har affødt en lille vækst i topografiske billeder, herunder et meget spændende billede af teglværket Fredenshøj, malet af Johs. P. Ebbesen i 1935. En gave fra fru Føste, hvis mand, Carl Emil Føste, drev teglværket fra 1931 til sin død i 1964. Nævnes kan også forskelligt malergrej fra malerfirmaet Schultz i Hellevad, der for nylig lukkede – få år efter 100-års jubilæet.

Hanne Christensen

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Som »det tyske mindretals hukommelse« varetager Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe en væsentlig opgave med henblik på bevaring af de tyske nordslesvigeres historiske, kulturelle og sproglige identitet. Det bemærkes både indenfor og udenfor mindretallet selv. Derom vidner de mange forespørgsler, henvisninger og afleveringer fra mindretallet til arkivet, og også de mange kontakter til andre arkiver, højere læreanstalter og forskningsinstitutioner, historikere og andre fagfolk, som indenfor det sidste år har henvendt sig til arkivet og arbejdet med arkivalier fra arkivets samlinger.

I 2002 rykkede »det tyske mindretals hukommelse« tættere sammen med »det tyske mindretals udstillingsvindue«. Det sygdomsbetingede fravær i Deutsches Museum Nordschleswigs ledelse i vinteren og foråret 2002 nødvendiggjorde, at lederen af Archiv/Historischer Forschungsstelle i nogen tid bistod med arbejdet i Deutsches Museum Nordschleswig i Sønderborg. Samarbejdet udmøntede sig i udstillingen *Museen von Minderheiten* i sommeren 2002.

i anledning af museets ti års jubilæum. Samarbejdet er i mellemtiden blevet permanent, idet arkivets leder fra begyndelsen af 2003 endvidere har overtaget ledelsen af museet.

Arkivets ofte udtrykte ønske om afleveringer af arkivalier fra foreninger og privatpersoner imødekommes i stigende grad. Enhver aflevering er en gevinst for det tyske mindretals arkiv. I det forløbne år er blandt andet Verbindung Schleswigscher Studendens arkivfond blevet suppleret med materiale, der dukkede op, da man i Collegium 1961 i København forberedte sig på festlighederne i anledning af 40-året for stiftelsen. Materialet blev anvendt i en udgivelse til jubilæet, som også arkivet bidrog til, og blev herefter indlemmet i arkivnummer V XVIII – Verbindung Schleswigscher Studenten. Dette arkiv benyttes i øvrigt for tiden ofte, dels fordi Verbindung Schleswigscher Studenten i nogen tid har beskæftiget sig intensivt med sin egen historie, dels fordi nogle medlemmer af Junge Spitzen (Slesvigsk Partis ungdomsorganisation) forsker i nordslesvigske studenters foreningstraditioner.

Arkivet modtog i 2002 arkivalier fra Deutscher Schul- und Sprachverein, DSSV. Da det tyske skolemuseum flyttede ind i sine nye lokaler i Jørgensgaard i Aabenraa, fandt man en række akter fra DSSV, der hidrørte fra den tid, da DSSV havde sine kontorer der. Disse akter er kommet direkte til arkivet uden at tage omvejen over DSSV. De løbende sagsakter fra DSSV foreligger stadigvæk registreret efter foreningens egne principper. Disse nyopdagede arkivalier udgør arkivets første grundstamme for et DSSV-arkiv på mindretalsarkivet og omfatter ca. 8-10 meter. Det har endnu ikke været muligt at påbegynde en registrering, men arbejdet forventes påbegyndt i løbet af det kommende år.

En række af mindretallets mindre foreninger afleverer regelmæssigt hvert år de papirer, der ikke mere behøves i det daglige foreningsarbejde. Dette er til fordel for begge parter: Dels skaffer det »rent ud sagt« plads på hylderne i stuerne hos bestyrelsesmedlemmerne, og dels sørger arkivets registrering og sikre opbevaring for, at informationer om foreningslivet bevares for eftertiden.

Historische Forschungsstellen publikationsvirksomhed bestod i det forløbne år blandt andet i et bidrag til European Center for Minority Issues's (ECMI) engelsksprogede serie og et bidrag til en antologi, der udgives med baggrund i en konference af Institut für Zeit- und Regionalgeschichte i Slesvig (IZRG) og Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa (IfG). Desværre er IZRG for tiden ikke i stand til at finansiere det tysksprogede bind, så bidraget findes indtil videre kun på dansk i den i november 2002 af IfG udgivne bog *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000*. Desuden blev der anmeldt en række bøger til Heimatkundliche Arbeitsgemeinschafts skrifter såvel som andre historiske tidsskrifter, herunder *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* og *Grenzfriedenshefte*. Flere af disse anmeldelser blev desuden offentliggjort i let forandret udgave i *Der Nordschleswiger*. Endelig blev der sammen med kolleger fra danske og tyske arkiver arbejdet videre på den tosprogede kildesamling *Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie*.

Også i det forgangne år var Archiv/Historische Forschungsstelle kontakt-

sted for de mange institutioner i Slesvig-Holsten, der på forskellige måder står i forbindelse med det tyske mindretal, først og fremmest Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Hermann-Ehlers-Akademie, Akademie Sankelmark og Kulturgesellschaft Flensburg.

Sammen med Kulturgesellschaft har Archiv/Historische Forschungsstelle i flere år arrangeret »Schleswigsche Gespräche & deutsch-dänische Begegnungen«, en offentlig foredragsrække, der med arrangementer om slesvigske emner fra fortid og nutid i Nordslesvig og syd for grænsen har sit stampublikum. Schleswigsche Gesprächs program i vinterhalvåret 2001/2002 omfattede i året 2002 to godt besøgte arrangementer. Programmet i efteråret 2002 omfattede et særdeles godt besøgt arrangement i Tønder om et emne fra det 18. århundrede såvel som et foredrag med over 50 gæster om marineskolen i Mürwiks historie.

Frank Lubowitz (oversættelse: René Rasmussen)

Danevirkegården – museet ved Danevirke

I 2002 har mere end 16.000 gæster besøgt museet Danevirkegården. Det voksende besøgstal viser således, at de nye tiltag og forbedringer på selve museet, men også i museets umiddelbare omgivelser, har bevirket, at et besøg på Danevirke er blevet mere attraktivt.

Ombygning og udvidelse af Danevirkegården

Efter et halvt års tid med håndværksaktiviteter og byggerod kunne Sydslesvigs Forenings formand, Heinrich Schulz, torsdag den 16. maj byde velkommen til omkring 90 mennesker, der var mødt op til præsentation af det »nye« museum. Efter ombygningen og udvidelsen af Sydslesvigs Forenings museum ved Danevirke fremstår Danevirkegården som en moderne indretning, der med sin tidssvarende facade ud mod vejen også udadtil antyder de perspektiver, der ligger i institutionen.

Det nye vinterhavelignende indgangsparti har givet museet et nyt ansigt, der med sine store glasflader signalerer åbenhed over for de besøgende. Indenfor har entreen plads til reception, museumsshop, kiosk og ikke mindst til en elevator, så også handicappede har lettere adgang til lokalerne på første sal. Også den gamle svinesti bag museet er blevet sat i stand, så bygningen kan rumme det museumspædagogiske værksted.

Sydslesvigs Forenings formand, Heinrich Schulz, takkede ved denne lejlighed alle institutioner og virksomheder, der med rundhændede beløb har støttet om- og udbygningen, herunder Slesvig-Flensborg Amt, landet Slesvig-Holsten; men især forbundsregeringen for de betydelige midler, de havde betænkt museet med. Generalkonsul Henrik Becker-Christensen roste Sydslesvigs Forening for initiativet med oprettelsen af museet og fremhævede det positive i en fælles dansk-tysk indsats omkring museet og Danevirke. Forbundsregeringens repræsentant fra ministeriet for kultur og medier, Susanne Kasten, understregede, at man her på stedet har forstået »musealt at oparbejde god forståelse mellem to folk«. Landsråd Jörg-Dietrich Kamischke fremhævede, at Danevirkegården som »hjerterystykket i den arkæologiske park,

Vikingemarked på Danevirke. Weekenden den 6. og 7. juli vendte vikingeforeningen »Opinn Skjold« tilbage til den gamle vold. Cirka 3500 mennesker fra nær og fjern besøgte markedet. Danevirkegården er i samarbejde med kommunen Dannewerk og »vikingerne« arrangører. Foto: Helge Krempin.

har en forbindende funktion mellem dansk og tysk som et grænseoverskridende projekt«. Også Dannewerks borgmester Hermann Büll lykønskede SSF og takkede alle bidragsydere for det fine samarbejde og sagde, at museet er en berigelse for kommunen.

Gratis bus til Danevirke

Det dansk-tyske samarbejde omkring parken udvikler sig støt og resulterede blandt andet i et tilbud fra Kreisverkehrsbetriebe. Amtets trafikselskab tilbød at transportere alle skoler kvit og frit inden for amtets grænser, herunder også vore danske skoler med bus til Danevirke og museet. Den tyske hærvejsforening, Ochsenweg e.V., overtog udgifterne i forbindelse med rundvisning på volden.

Vikingemarked på Danevirke

Weekenden den 6. og 7. juli vendte vikingeforeningen »Opinn Skjold« tilbage til den gamle vold. Det var anden gang, at vikinger, købmænd og håndværkere inviterede til sommermarked i den arkæologiske park. »Vikingerne«, kommunen Dannewerk og Danevirkegården var gået sammen om arrangementet, som ca. 3500 mennesker fra nær og fjern nåede at opleve. Også aftenkoncerten om lørdagen med lokalgruppen »Painted Green«, der spillede op med irsk,

Vikingemarked på Danevirke den 6. og 7. juli. Det var anden gang, at vikinger, købmænd og håndværkere inviterede til sommermarked i den arkæologiske park. Foto: Helge Krempin.

skotsk, plattysk og dansk folkemusik, trak et stort publikum. Arrangørerne er derfor enige om, at arrangementet skal gentages i år.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Deutsches Museum Nordschleswig udvidede i 2002 sit udstillingsareal takket være overdækningen af en balkon. Dette var blevet nødvendigt, fordi der skulle etableres en nødudgang med en trappe fra anden sal. Det nye rum, der derved opstod, benyttes især til udstilling af billeder.

Af det store antal afleveringer i det forgangne år skal blot fremhæves nogle få. Kameradschaftsverein Hadersleben har afleveret en fane fra 1849 fra Den første slesvigske Krig. En anden kammeratskabsforening, Kameradschaft Sonderburg und Umgebung, har foræret museet en skyttekongekæde med 60 bevarede sølvplaketter med navnetræk for skyttekonger i årene 1889 til 1990, herunder også en plakette, indstiftet af hertug Ernst Günther af Augustenborg. For tiden udstilles en anden ny aflevering, nemlig en samling af 100 soldaterfigurer af Elastolin; et tidstypisk legetøj for drenge i 1930'erne og 1940'erne.

Et udstillingsstykke til Deutsches Museum Nordschleswig udstilles ikke på museet selv, men derimod i gården på Museet på Sønderborg Slot. Det drejer

sig om et fragment fra Knivsbjerg-tårnet. Diskussionen om, hvorvidt der kan findes en egnet placering på Jugendhof Knivsbergs grund, fortsættes, uanset at det 1,4 ton tunge spir fra ét af sidetårnene nu har fundet en plads på et til formålet støbt fundament. Der er imidlertid enstemmig enighed om, at en opstilling på Knivsbjerg ikke skal konkurrere med monumentet på toppen af bakken. Fragmentet skal vises og præsenteres offentligheden i en museal kontekst.

I forbindelse med udstillingen *Danmarksbilleder* på Museet på Sønderborg Slot blev også udstillet *Sønderjyllandsbilleder* og – fra mindretallets rækker – *Nordschleswig-Bilder*. Billederne havde form af forskellige collager, hvor folk af forskellig alder og herkomst kom med bud på det typisk sønderjyske eller nordslesvigske. Museet deltog i udvælgelsen af Nordslesvig-billederne og medvirkede desuden i, at billederne efter udstillingen på Sønderborg Slot blev udstillet som ledsagende udstilling til Deutscher Tag på Deutsche Zentralbücherei i Aabenraa.

På sin vis stod året 2002 i Augustenborg-maleren Peter Sandkamm-Möllers (1897-1981) tegn, og dette fortsætter ind i 2003. Museet vejledte dennes livedsager ved udarbejdelsen af sine erindringer, der navnlig omhandler maleren, og medvirkede desuden med råd og dåd ved en udstilling på Fördeschule Gravenstein. Museet modtog som gave en lille samling af billeder fra boet efter Sandkamm-Möller, og fik desuden yderligere en omfattende aflevering stillet i udsigt, nemlig fra kunstnerens sidste tid, da han begyndte at miste synet – de såkaldte »blinde billeder«.

I 2002 påbegyndtes i personel henseende sammenlægningen mellem Deutsches Museum Nordschleswig og Archiv/Historische Forschungsstelle. Lederens fravær i vinteren og foråret 2002, der skyldtes sygdom, gjorde det nødvendigt, at lederen af Archiv/Historische Forschungsstelle for en tid hjalp til i Deutsches Museum i Sønderborg. Samarbejdet mellem Archiv/Forschungsstelle og museet førte til udstillingen »Museen von Minderheiten« i sommeren i anledning af museets tiårs jubilæum. Udstillingen blev gentaget i Tinglev i november i anledning af »Deutscher Tag«.

Et yderligere udbytte af dette samarbejde blev, takket være støtte fra Amtsmuseumsrådet, en pjece, som på tysk præsenterer det tyske mindretals historiske arbejde, nemlig: Deutsches Museum Nordschleswig (Sønderborg), Deutsches Schulmuseum Nordschleswig (Aabenraa) og Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe (Aabenraa). Der arbejdes for tiden på at finde midler til en dansk udgave.

Günter Weitling (oversættelse: René Rasmussen)

Frøslevlejrens Museum

I 2002 havde museet 31.005 gæster – en anelse flere end i 2001, og der blev mod bestilling afholdt foredrag/omvisninger i museet for 264 hold. Som tidligere drejede det sig fortrinsvis om skoleklasser.

Udstillingsvirksomhed

Sammen med museumsinspektør Esben Kjeldbæk, Frihedsmuseet, lavede museumsinspektør Henrik Skov Kristensen på opdrag fra Kulturministeriet/

MUSEEN, ARCHIV UND FORSCHUNGSSTELLE DER DEUTSCHEN VOLKSGRUPPE IN NORDSCHLESWIG

Deutsches Museum Nordschleswig,
Sonderburg

Archiv/Historische Forschungsstelle
der deutschen Volksgruppe, Apenrade

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig,
Apenrade

*Sicherung und Erhalt der Spuren deutscher
Geschichte und Kultur in Nordschleswig*

Herausgeber:

Deutsches Museum Nordschleswig, Sonderburg

I samarbejde med amtsmuseumsrådet udgav det tyske mindretals tre historiske institutioner en pjece, som på tysk præsenterer mindretallets historiske arbejde. Der arbejdes for tiden på at finde midler til en dansk udgave. Foto: Deutsches Museum Nordschleswig.

Nationalmuseet en permanent udstilling i tilknytning til Horserødlejren på Sjælland. Den økonomiske baggrund for Horserødlejrens Museum var blevet tilvejebragt gennem to finanslovsbevillinger på i alt 1,2 mill. kr. Kjeldbæk fulgte nøje byggesagen i tæt samarbejde med fængselsledelsen i Horserød, som forestod renoveringen og indretningen af museumsbygningen, ligesom han skabte overblikket over de relevante udstillingsgenstande. Skov Kristensen lokaliserede og gennemgik et omfattende arkivmateriale af både tysk og dansk proveniens, som kunne kaste lys over de forskellige faser af Horserødlejrens historie, primært den fra april 1940 til august 1944. Dette arkivmateriale kom til at udgøre en væsentlig del af udstillingen – en udstilling som udstillingsteknisk er inspireret af udstillingen i Frøslevlejrens Museum. Ved en velbesøgt højtidelighed blev Horserødlejrens Museum, efter en hektisk opstillingsfase, officielt indviet den 22. juni 2002.

Fra den 18. oktober til den 4. november viste Frøslevlejrens Museum en særudstilling med titlen, *Børn i Theresienstadt – tegninger, digte og tekster*. Gennem digte, tegninger og tekster af deporterede jødiske børn fra Tyskland, Tjekkoslovakiet, Østrig, Holland, Polen og Danmark gav udstillingen et indtryk af, hvordan livet formede sig i ghettoen Theresienstadt for de ca. 11.000 børn. Udstillingen er fremstillet af Studienkreis Deutscher Widerstand.

Forskning, faglige relationer og foredrag

Ikke mindst på baggrund af økonomisk støtte fra Frihedsmuseets Venners Fond kunne museet i 2002 fortsætte den systematiske fotokopiering af Frøslevlejrens tyske kommandantskabs arkiv. Dette arkiv, som blev lokaliseret af museumsinspektøren mod slutningen af 2001, udgør en vigtig kildefond i to henseender: For det første, fordi det er meget nyttigt ved de hyppige forespørgsler af personmæssig karakter, som museet modtager. For det andet vil dette arkiv komme til at udgøre en hovedkilde til den fremstilling om de tyske politilejre i Horserød og Frøslev, som museumsinspektøren arbejder på. Inspektøren har kort præsenteret dette arkiv i *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 1/2 2002.

Inspektøren deltog også i 2002 i arbejdet med at udgive en større kildesamling til belystning af mindretallets forhold nord og syd for grænsen i årene 1933-45. I dette arbejde, som skred planmæssigt frem i 2002, deltog både tyske og danske historikere.

Inspektøren deltog videre i en række møder med henblik på en mulig bogmæssig markering i 2005 af 50-året for København-Bonn erklæringerne. Koordinator for dette projekt er Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa.

Inspektøren fortsatte sit arbejde i den tysk/danske arbejdsgruppe Harrislee-Bahnhof, hvis formål er at fastholde og synliggøre deportationerne fra Frøslevlejren over banegården i Harrislee umiddelbart syd for grænsen. Inspektøren skrev i 2002 en bog om emnet (se nedenfor) og anser hermed sin formelle deltagelse i arbejdsgruppen for afsluttet.

I forlængelse af deltagelsen i Harrislee-Bahnhof påtog inspektøren sig endvidere en oversættelse fra tysk til engelsk af et 48 sider langt udstillingskatalog fra museet i Ladelund (som var en udekommendo under Kz-Neuengamme, umiddelbart syd for den dansk/tyske grænse).

Det frodige lokale historiske miljø udmøntede sig blandt andet i en selv-

stændig Sønderjyllands-stand på bogmessen i Forum i 2002. Museet leverede to bogudgivelser til denne stand.

Museets relationer til øvrige dele af det faglige miljø i Danmark blev vedligeholdt og styrket i 2002, først og fremmest ved inspektørens deltagelse i og bidrag til det nye store besættelsestidsleksikon fra Gad (se nedenfor). Inspektøren indtrådte endvidere i 2002 i universitets-censorkorpset.

Museets forbindelse til museet i den tidligere Falstad-lejr ved Trondheim i Norge blev også styrket i 2002, da direktøren og to inspektører fra dette museum i juni aflagde Frøslevlejrens Museum et besøg. Det norske museum/menneskerettighedscenter er under opbygning og forsøgte at hente inspiration i Frøslevlejren.

Museumsinspektøren har i 2002 holdt syv foredrag i faglige og folkelige sammenhænge. Endvidere medvirkede han i marts i en portræt-radioudsendelse, Stafetten, hvor temaet især var Frøslevlejren som nationalt mindesmærke.

Publiceringer

Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen fik i 2002 udgivet følgende:

Eine Station auf dem Weg in die Hölle. Harrislee Bahnhof und die Deportation dänischer Gefangener aus Frøslev in deutsche Konzentrationslager. En station på vej til helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre. 156 sider dansk/tysk. Flensborg/Aabenraa 2002. 12 artikler til Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-45. Kbh. 2002. »Jernbanesabotagen i Sønderjylland« i Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*. Historisk Samfund for Sønderjylland 2002. »Træk af Frøslevlejrens kulturhistorie 1944-2001«, s. 81-101 i *Sønderjyske Museer* 2001. Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2002.

»British Air Raids in Denmark during World War II«, s. 311-343 i Jørgen Sevaldsen, Bo Bjørke and Claus Bjørn (ed.): *Britain and Denmark: Political, Economic and Cultural Relations in 19th and 20th Centuries*. Museum Tusulanum 2002. »Carl Warncke: De kirkelige forhold i Ullerup under Besættelsen 1940-45«, s. 199-226 i *Sønderjyske Årbøger* 2002. Historisk Samfund for Sønderjylland 2002. »Frøslevlejren: Fangelejr, museum, mindesmærke, efterskole og Foreningen af Danske Eksportvognmænd« i *Modstandskampen 1940-45* nr. 2, 3 og 4 2002. (artiklen, som er en forelæsning HSK holdt på Odense Universitet, har tidligere været publiceret i *Sønderjysk Almanak* 2002). Desuden har han leveret anmeldelser til *Sønderjysk Månedsskrift* og *Sønderjyske Årbøger*.

Den Nationale mindepark i Frøslevlejren

Arbejdet med at etablere den såkaldte nationale mindepark i Frøslevlejren, som er besluttet af Folketinget, fortsatte planmæssigt i 2002. Museet deltager i dette arbejde via den såkaldte teknikergruppe, hvor det repræsenterer Kulturministeriet/Nationalmuseet. Senest er den tidligere skiltning i lejren blevet erstattet med Skov- og Naturstyrelsens (lodsejerne) standard-skilteprogram, og i vinteren 2002-2003 følger de sidste træfældninger og barakmarkeringer i fangeområdet. Museet er tilfreds med det hidtidige resultat, idet lejrområdet i stigende grad fremtræder værdigt og autentisk.

Henrik Skov Kristensen

Haderslev Museum, Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling, Museet i Hjemsted Oldtidspark og Konserveringsværkstedet i Gram

Den ny museumslov gav hele året en del ekstra arbejde i forbindelse med administrationen og varetagelsen af museets hovedansvarsområde: Arkæologien i Sønderjyllands Amt. Loven er både ændret og strammet op, og generelt er der tale om forbedringer i forhold til den tidligere lov. Men desværre betyder loven også langt tungere administrative arbejdsgange, som har skullet indkøres på museet.

Loven gør blandt andet op med de tidligere finansieringsformer, hvor nødudgravningsvirksomheden altid blev betalt af en eller anden offentlig kasse. I den ny lov skal bygherren – uanset om denne er privat eller offentlig – selv betale for undersøgelserne. Det gav en masse skrivi i aviserne, og vi brugte megen tid på at forklare, hvordan tingene egentlig hang sammen.

Vi begyndte året med at få aftaler på plads med kommuneforeningen for Sønderjylland og Bygningsinspektørforeningen. Ifølge den nye lov skal kommunerne sende planmateriale, byggetilladelser med videre til udtalelse på museerne. Her skal følges faste retningslinier. I samme ombæring fik Amtsmuseumsrådet fremstillet en folder, som handler om den nye lov, og hvordan den i praksis fungerer. Folderen vedlægges byggetilladelser, når disse sendes fra kommunerne. Det er samtidig aftalt med kommunerne, at alle planer sendes til Haderslev Museum. Langt hovedparten omfatter arkæologi, men der er også en del planer, som berører naturhistoriske og nyere tids interesser. Disse planer postes fra os videre til de respektive øvrige museer i Sønderjyllands Amt.

Sidst på året syntes vi selv, at vi var ved at have fod på administrationsgangene. Den ny lov betyder meget ekstraarbejde i den arkæologiske afdeling, således at de to faste inspektører, som til daglig forestår denne administration (Lennart S. Madsen og Per Ethelberg), har fået mere at se til. En stor del af deres arbejdstid går med administrationen af nødudgravningsarkæologien. Også i felten er der blevet betydeligt mere at lave. Vi har næppe nogensinde tidligere prøvegravet så mange steder i Sønderjylland som i 2002. Det har selvfølgelig belastet såvel vore medarbejderressourcer som museets økonomi. Omvendt – og det er jo det gode ved det hele – er der næppe tvivl om, at vi med den nye lov fanger flere arkæologiske lokaliteter end tidligere.

Ellers var 2002 som de tidligere år et meget travlt, men også meget spændende år for Haderslev Museum. I ledelsen af museet vendte vi 1. februar tilbage til så at sige normaltilstanden, idet Orla Madsen vendte tilbage efter otte måneder på Museet på Sønderborg Slot.

Slesvigske Vognsamling

Slesvigske Vognsamling åbnedes under stor festivitas den 1. juni 2002. Vi havde en flot og festlig dag, der indledtes med reception på Haderslev Rådhus. Ledet af garderhusarer og en vogn fra de kongelige stalde transporteredes en stor del af gæsterne med hestevogn fra Rådhuset gennem byen til museet i Schumanns Klædefabrik på Simmerstedvej. Slesvigske Køreselskab havde

sørget heste og vogne til dette festlige optog. Ved museet spillede Haderslev Garden, og her blev vognsamlingen af formanden for den fond, som siden 1991 har varetaget samlingen, K.M. Laursen, igen overdraget til Haderslev Museum. I Schumanns Klædefabrik har vi indrettet et spændende museum med vognene i centrum. Emner som vognhistorien fra de første hjul til den mest moderne maratonvogn bliver gennemgået ved plancher og udstillede typevogne. I genopførte miljøer vises vogne i byen og på landet, og vognfabrikkernes historie i Haderslev bliver også belyst i forbindelse med en genopført vognfabrik. Museet er på cirka 2000 m² og har også et stort nyindrettet vognværksted, hvor Slesvigske Vognsamplings Venner kan arbejde med restaureringen af de gamle vogne – meget gerne i perioder i hvert fald – under publikums bevågenhed. Vognvennerne har både inden og efter åbningen af museet udført et stort arbejde og også beredvilligt stillet sig til rådighed ved åbninger i weekends og aftener.

Indretningen af vognmuseet betød, at flere af museets medarbejdere i en længere periode var mere end fuldtidsbekæftiget her. Udstillingsopbygningen blev planlagt og ledet af Birke Nielsen sammen med Knud Fink Isaksen, Anne Marie Jacobsen, Anker Thygesen, Jørgen Andersen, Jørgen Bohnsen og Hans Peter Petersen. Hver onsdag aften i august stod Slesvigske Køreselskab for hestevognskørsel fra museet. Vi håber disse hyggelige aftener kan blive en tradition i fremtiden.

Ehlers Lertøjssamling

1. juli 2001 overtog Haderslev Museum driften af Ehlers Lertøjssamling i Slotsgade 20. Her har vi i det forløbne år ændret åbningstiden, således at de tre museer i Haderslev har nogenlunde ensartede åbningstider. Samtidig har vi indført mulighed for at købe fællesbillet med rabat til museerne. Ehlers Samlingens store nipsenålesamling vistest i sommerperioden i det store særudstillingslokale på museet på Dalgade. Udstillingen, som også omtales nedenfor, opbyggedes af Annali Bork, Mona Lisa Sørensen, Birgit Bork og Anders M. Olesen.

I april ansatte vi Birgit Bork på samlingen. Birgit skal især arbejde her, men kan også hjælpe på Vognsamlingen og på Dalgade, når det kniber med at få tingene til at hænge sammen. Sidst på året kunne Ehlers Samlingen ses i en stor artikel i det internationalt anerkendte tidsskrift *CRAFT*.

Hjemsted Oldtidspark

I museets afdeling i Hjemsted Oldtidspark har vi haft flere særudstillinger. *Antikkens kanoner* fortsattes fra 2001, og ved siden af denne havde Parkens grønne guide lavet en særudstilling om kemi i hverdagen. I sommermånederne viste museet kunstudstillingen *Looking for the Light* ved Eskild Beck og Anita Sand – en udstilling, som var inspireret af nutidens folkevandring. Parkens nye indgangshus har betydet, at det tidligere hus med samme funktion nu kan bruges til særudstillinger, kongresser og meget andet.

Oldtidsparken var den 4.-6. april vært ved en kongres i organisationen AIN (Archaeological Interpretation Network), hvor man diskuterede museerne og

især deres brugere ud fra spørgsmålet: Kender vi vore besøgende? Desuden har museets medarbejder, Ole Nielsen, været vært ved kongressen, Ej blot til lyst. Om brug af teatrets virkemidler i museumsformidlingen.

Vores bog for børn, *År og dage i Hjemsted*, findes nu også på tysk, forhåbentlig til glæde for alle vore tyske gæster. Indenfor området, børn og unge, har 2002 igen været et godt år med næsten fuld belægning i Parkens lejrskoler.

Konserveringen

Konserveringsværkstedet i Gram drives sammen med Midtsønderjyllands Museum. Igen i år er der sendt mange genstande igennem konserveringen, blandt andet store dele af Ejsbøl fundet, men også fra museets øvrige gravninger og fra området »nyere tid« har værkstedet vist sin kunnen. Af de lidt mere specielle opgaver i løbet af året var udgravningen af Sønderjyllands ældste grav – en brandgrav fra magleosekulturen (8250 f.Kr.) med de brændte skeletdele af muligvis en kvinde, 14 flintflækker, en kærneøkse og en bennål. Graven, som blev optaget som præparat på museets store udgravning i Hammelev i 2001, vil, når museet får etableret en ny oldtidsudstilling, kunne ses her. Det usikre år omkring Midtsønderjyllands Museums fremtidige drift gjorde, at vi var nervøse for, om vores velfungerende ordning om fællesdrift ville lide afsavn ved ændringerne. Alt tyder dog heldigvis på, at vi kan fortsætte som hidtil.

Arkæologi

Museet foretog ca. 80 prøvegravninger og 34 regulære udgravninger rundt om i amtet. Det vil her blive for omfattende at komme ind på alle undersøgelserne, men nogle skal dog nævnes:

Ved Gl. Ladegård ved Vojens udgravedes en grav med dødehus og en meget velbevaret gård begge fra ældre germansk jernalder (ca. 400 e.Kr.). Dødehuset er af helt samme type, som de i 2000 undersøgte dødehuse fra Østergård ved Hyrup. Også ved Gl. Ladegård, men dog ikke helt samme sted, undersøgte museet en tuegravplads fra tidlig førromersk jernalder (500-300 f.Kr.).

Ved Sønderborg Kommunes store industriudstyknings ved Kær udgravedes flere pladser. Særlig bemærkelsesværdig er en boplads fra yngre stenalderstragtæggekultur (ca. 3200 f.Kr.), hvor der fandtes spor efter mindst fem huse – de hidtil ældst påviste huskonstruktioner i Sønderjylland.

Ved Uge undersøgtes en gravhøj med tre grave og et hus fra stenalderens slutning og på toppen af Venbjerg ved Hoptrup udgravedes en stor høj med rester af et bronzesværd i en af gravene. Gravhøjen er fra ældre bronzealder (ca. 1500-1300 f.Kr.). Ved Helmpolde ved Arrild færdigudgravedes en gravhøj, som oprindeligt havde været tre høje, der var bygget sammen til en høj. I én af disse høje fandt vi i 2001 to meget smukke guldørenringe.

Ved Vester Sottrup udgravedes dele af en bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid (700-800 e.Kr.), og et gensyningsprojekt af Jels å førte ved Møjbøl til fundet af et middelalderligt vadested. Det vil blive undersøgt, om det er muligt at bevare dette på stedet.

I Lønt ved Starup fortsattes i samarbejde med Sønderjyllands Amatørar-kæologer undersøgelserne af den store samlingsplads fra yngre stenalder. Igen i år fremkom mange spændende fund til supplement af det nærmest enorme, men utroligt vigtige materiale, som efterhånden foreligger fra denne lokalitet.

Ved Weston Tæpper i Gram udgravede vi dele af en landsby og enkelte grave fra ældre germansk jernalder. Mærkværdigvis lå bebyggelsessporene her under de dele af fabrikken, som brændte i 2001.

Også i købstæderne var der brug for arkæologerne blandt andet i Tønder, hvor museet udgravede en senmiddelalderlig kælder og i Haderslev, hvor et velbevaret pottemagerværksted fra cirka 1600 blev undersøgt.

Som en ganske speciel og ikke ofte tidligere undersøgt anlægstype, udgraves ved Galsted en fårefold fra 16-1700 tallet. Fårefolden kunne dokumenteres både ved anlæg og ved en høj koncentration af fosfat.

Nyere tid

Ved siden af det arkæologiske ansvarsområde har Haderslev Museum ansvar for nyere tids kulturhistorie i Haderslev, Christiansfeld og Vojens kommuner. Også i 2002 fik vi foræret mange spændende genstande med relation til nær-området.

Blandt disse kan nævnes en meget fin køredragt af sort stof bestående af jakke, nederdel og bluse. Ofte udstilles genstandene ikke lige med det samme, men i dette tilfælde kunne dragten øjeblikkelig indgå i udstillingen i Slesvigske Vognsamling.

En anden meget spændende genstand er en lille souvenir modtaget via Museet på Koldinghus. Det drejer sig om en papirrose, som i udslået tilstand er 27 cm i diameter. På rosen er der små runde og ovale farvelagte billeder af blandt andet offentlige bygninger i Haderslev. Kuverten, som rosen ligger i, er forsynet med guldtrykt tekst: Erindring om Haderslev. Ud fra de afbildede bygninger kan souvenirsens tid indsnævres ret præcist, idet Gasværket bygges i 1857 og Kløften – Pavillonen på Christiansfeldvej brænder i 1863. Souveniren må således stamme fra tiden mellem 1858 og 1862.

I forbindelse med nedrivningen af Jernbanegade 2 i Haderslev modtog museet en række genstande med relation til arbejdersamariterne, som havde til huse her. Det drejer sig om diverse skilte, en bære, en bæk og en bog om førstehjælp.

Udstillinger

De fleste af museets udstillingskræfter brugtes i første halvdel af året i Slesvigske Vognsamling, men ved siden af opbygningen af denne store udstilling arrangeredes følgende udstillinger i museets særudstillingslokale. Sæsonen begyndte den 26. januar med fotoudstillingen *Golden*, som blev arrangeret af fotoklubben KAMA. Herefter arrangerede Haderslev Kunstforening en udstilling med maleren Bentemarie Kjeldbæk. Sommerens udstilling var kulturhistorisk og skal ses i lyset af sammenlægningen med Ehlers Lertøjssamling i 2001. Ved siden af lertøj indsamlede Louis Ehlers flere andre effekter blandt

andet nipsenålepuder. Mange af disse kan ses i samlingen i dag, men endnu flere er pakket bort på magasiner, i skuffer og i skabe. Vi valgte som sommerudstilling at vise de fleste af puderne i det store særudstillingslokale på Dalgade. I alt ca. 300 puder med et ukendt – men meget stort antal nipsenåle – blev her præsenteret samlet. Udstillingen var velbesøgt og mangen kvindelig gæst – sådan lidt op i årene – kunne nikke genkendende til flere af typerne.

Efter denne udstilling fulgte to kunststillinger – én med Haderslev-maleren Nis Schmidts tegninger og malerier og en maleri- og skulpturudstilling af Baukje Zijlastra og Erik Graeser, begge arrangeret af Haderslev Kunstforening. Traditionen tro fulgte vi igen nissens liv i december måned. I år handlede det om en side af nissernes mere kulturelle liv – de var nemlig i teatret.

Den 8. september arrangerede Sønderjyllands Amatørarkæologer et stort søndagsmøde for danske og nordtyske amatørarkæologer. Næsten 100 mennesker mødte frem til en spændende dag om ældre stenalders ældste periode: senpalæolitikum. Der blev holdt mange spændende indlæg fra både dansk og tysk side. I forbindelse med træffet havde amatørarkæologerne arrangeret en særudstilling med gode fund. Dagen sluttede af med et udgravningsbesøg i Lønt.

Forskning

Hvert år forskes der mere eller mindre intenst på museet. Meget af denne forskning finder sted i det daglige arbejde, vel egentlig uden at man bemærker det, medens andre projekter er af længere varighed og mere specifikt rettede mod definerede problemstillinger. I 1999-2000 foretog vi omfattende undersøgelser i krigsbytteofferfundet i Ejsbøl Mose. Civilingeniør Arne Jouttijärvi har her lavet metalanalyser, dels for at undersøge bevaringsgraden på metaloldsagerne, dels med henblik på metallurgiske undersøgelser. Det viste sig, at legeringen i blandt andet en del bronzebeslag kunne fastlægges ganske nøje. Dette førte til et forskningsprojekt delvist finansieret af Kulturarvsstyrelsen med henblik på at undersøge genstandenes kemiske sammensætning. Man har helt bevidst udvalgt forskellige legeringer for at styrke farvespillet i nogle af disse genstande, hvilket jo i sig selv er interessant. Endnu mere interessant er det imidlertid, at man ved metalanalyserne kan koble flere enkeltdele sammen. Det gælder halve og hele beslag fra forskellige steder i mosen, hvor metalanalyserne antagelig vil kunne dokumentere, at stykkerne er lavet i samme produktion. Bedre bevis for samtidighed, og at krigsbytteofferne dermed repræsenterer store enkeltnedlægninger, kan man vist ikke få. På sigt vil analyserne, hvis andre offerfund også inddrages, måske kunne berette meget nærværende krigshistorie, eksempelvis give et fingerpeg om det er de samme hære, der har angrebet Jylland her i den første halvdel af 1. årtusinde e.Kr., eller om man kom fra vidt forskellige steder.

Stine Wiell fortsatte sin forskning i arkæologiens historie. Indtil 1. juli var projektet finansieret af forskningsrådet. Herefter er forskningen finansieret af andre fondsmidler og Haderslev Museum.

Arbejdet med den sønderjyske landbrugshistorie har præget året. I 2000 udgav vi sammen med Historisk Samfund for Sønderjylland bindet om sten- og bronzealder. Så var det meningen, at bindet om jernalder, vikingetid og

middelalder skulle komme i 2001 eller begyndelsen af 2002. Det nåede vi ikke, primært fordi værkets to redaktører fik andre opgaver henholdsvis på Haderslev Museum og på Museet på Sønderborg Slot.

Orla Madsen

Institut for grænseregionsforskning

År 2002 har for Institut for grænseregionsforskning på den ene side set været præget af mange faglige aktiviteter og høj produktivitet, men på den anden side også af en afklaring af instituttets fremtidige organisatoriske status.

Forskningen

Institut for grænseregionsforskning er en selvejende institution, som blev oprettet i 1976 med hjemsted i Aabenraa. Institutet modtager faste tilskud fra Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling og Sønderjyllands Amt. Institutet har til formål at drive forskning og formidle informationer om alle sider af den problematik, der naturligt findes i grænseområder, specielt i Europa. Der er tale om både anvendt forskning og grundforskning inden for samfundsvidenskabelige og humanistiske problemstillinger. Endvidere kan instituttet drive forskning vedrørende de europæiske integrations- og samarbejdsbestræbelser. Det skal løbende indsamle og formidle informationer om de politiske og økonomiske forhold i de dansk-tyske grænseregioner. Institutets faglige områder er: Regionaløkonomi (herunder specielt arbejdsmarkeds- og uddannelsesforhold), erhvervsudvikling, detailhandel, grænsehandel og turisme; sociale forhold, fritid, kultur og medier; grænseoverskridende lokalt og regionalt samarbejde; to- og flersprogethed; nationale mindretal; historie og specielt samtidshistorie. I 2002 arbejdede instituttets i alt ti forskere med 33 forskellige projekter.

I 2002 publicerede Institut for grænseregionsforskning fire bøger og ét notat, der blev udgivet på instituttets eget forlag. Dertil kommer tre elektroniske Working Papers. To af bøgerne kan henføres til instituttets humanistiske forskning: Antologien Jørgen Kühl: *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000*, (599 sider) med 17 forskellige bidrag skrevet af 13 danske og tyske forfattere og Tanja Rigitta Schumacher: *Mellem nationale interesser og mindretalsloyalitet* (136 sider). En bog er tværfaglig: Carsten Yndigeegn Hansen/Karen Margrethe Pedersen/Michael Schack: *Unge holdninger til nabolandet – en forundersøgelse* (219 sider).

Det populærvideenskabelige tidsskrift *Pluk* udkom også i 2002 med fire numre med i alt 13 artikler, som dækker forskellige sider af de problemstillinger, som især knytter sig til grænseregioner, grænsenære regioner, grænseregionale forhold samt humanistiske og samfundsvidenskabelige forhold med relation til Sønderjylland. Artiklerne omhandlede blandt andet en redegørelse for den aktuelle udvikling i grænseregionen, grænseregionens betydning for den kommunale økonomi, grænseoverskridende samarbejdsaktiviteter 1920-1972, unges holdninger til nabolandet, Tysklandsbilledet i danske medier, det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920, grænsehandel, foreningstiden i de danske landdistrikter, foreningen Landeværnet, virksomhe-

der og den offentlige struktur, forbrugeradfærd, butiksstruktur og transport samt om hollandske landmænd i Danmark. Der er således tale om en bred vifte af emner. I alt nåede *Pluk* i 2002 op på 136 sider.

Desuden har instituttets forskere bidraget med kapitler til bøger på andre forlag, artikler i faglige tidsskrifter, videnskabelige anmeldelser, arbejdspapirer samt andre publikationer (kronikker og andet). Ydermere har instituttet videreudviklet sine internetbaserede tilbud: hjemmesiden og databaserne Bo-reas og Crossborder.

Formidling og information

Medarbejderne har som tidligere år formidlet og informeret omkring den forskning, der foregår ved Institut for grænseregionsforskning. I 2002 har instituttets medarbejdere holdt foredrag, forelæsninger, oplæg etc. på dansk, engelsk og tysk. De har desuden medvirket i seminarer, konferencer og radio- og tv-programmer. 2.-3. november 2002 arrangerede instituttet i samarbejde med Institut für schleswig-holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte et dansk-tysk historikerseminar, som blev afholdt på Akademie Sankelmark ved Flensburg. Den 11. november 2002 afholdt instituttet et seminar i rækken af endagsseminarer, der gennemføres af danske og tyske forskningsinstitutioner, der blandt andet beskæftiger sig med etnisk-nationale problemstillinger. Yderligere oplysninger om instituttets arbejde findes på dets hjemmeside, www.ifg.dk.

Gennemgang af sektorforskningen

I januar 2002 iværksatte regeringen en omfattende gennemgang af sektorforskningen. Institut for grænseregionsforskning var blandt de i alt 28 sektorforskningsinstitutioner, der i løbet af foråret 2002 blev gennemgået af Danmarks Forskningsråd som led i denne undersøgelse. Da Danmarks Forskningsråd fremlagde sin rapport i maj måned, indeholdt den blandt andet også en anbefaling vedrørende Institut for grænseregionsforskning. Det blev anbefalet at lade instituttet fusionere med Syddansk Universitet. I efteråret 2002 iværksatte regeringen et konkret opfølgingsarbejde på gennemgangen af sektorforskningen. Instituttet indgik i Videnskabsministeriets opfølgingsarbejde. Endvidere indgik repræsentanter for Sønderjyllands Amt og Syddansk Universitet. I december 2002 indstillede Videnskabsministeriets styregruppe, at instituttet skulle fusionere med Syddansk Universitet som såkaldt §12-institution, hvilket ville sikre fortsat opgavevaretagelse, ledelsesgruppe med repræsentanter for Sønderjyllands Amt, direktion samt instituttets regionale forankring og eksplicite tilknytning til Sønderjylland.

Jørgen Kühl

Landsarkivet for Sønderjylland

For landsarkivet blev 2002 et bevæget år. De massive besparelser, som ramte Statens Arkiver, førte til en ny ledelsesstruktur fra årsskiftet 2002/2003. Stillingen som landsarkivar for Sønderjylland bortfaldt til fordel for en fælles arkivchef for landsarkivet her, landsarkivet i Odense og Dansk Data Arkiv samme-

steds. Som ny arkivchef for de tre arkiver tiltrådte fra nytår Steen M. Ousager, Odense, mens den hidtidige landsarkivar Hans Schultz Hansen blev på landsarkivet som arkivar og seniorforsker. Han fortsatte desuden som forskningsleder for Statens Arkiver. Endvidere blev bogholderi og regnskab i videst muligt omfang samlet i Odense.

Nedskæringerne og ledelsesomlægningen førte naturligt til protester fra medarbejderne og fra den historiske og politiske offentlighed i landsdelen. Som det fremgår af Historisk Samfund for Sønderjyllands årsberetning andetsteds i denne årbog, tog foreningen initiativ til en henvendelse, der fik meget bred tilslutning fra forskningsinstitutioner, arkiver, biblioteker, museer, historiske foreninger og nationale organisationer nord og syd for grænsen. Medierne og flere lokale politikere tog også sagen op. Det måtte imidlertid erkendes, at besparelserne og omlægningerne stod ved magt, men opbakningen føltes som en kærkommen støtte til landsarkivets ledelse og medarbejdere i en vanskelig tid.

Landsarkivet opnåede ingen løsning på sit akutte pladsproblem i 2002. En glædelig nyhed var derimod, at ph.d. Gerret Liebing Schlaber, der var ansat som arkivarvikar på landsarkivet fra juni til december 2002, takket være en bevilling fra Carlsbergfondet, kunne ansættes i foreløbig et år med forskningsopgaven: Den slesvigske forvaltnings historie 1460-1864.

Sammen med overassistent Birgitte V. Futtrup og Hans Schultz Hansen deltog han i udarbejdelsen af landsarkivets nye guide *Landsarkivet for Sønderjylland. En arkivoversigt*. Guiden blev indleveret til trykning kort før jul og udkom i marts 2003. Det samme gjaldt fire nye brugerpjecer, *Velkommen til Landsarkivet for Sønderjylland* (Birgitte V. Futtrup), *Willkommen im Landsarkivet for Sønderjylland* (Gerret Liebing Schlaber), *De sønderjyske amtsarkiver indtil 1867* (Henrik J. Møller) og *Fra afstemningskamp til sameksistens – Sønderjyllands historie 1918-1970* (Hans Schultz Hansen).

Landsarkivet modtog i 2002 440 hyldemeter arkivalier, blandt andet fra Arbejdsformidlingen i Sønderjylland, politiet i Sønderborg, statsskovdistrikterne i Haderslev, Aabenraa og Graasten, Statsfængslet i Renbæk, Sydbus samt Sønderborg og Højer kommuner. Den største aflevering var fjerde og sidste portion fra Kort- og Matrikelstyrelsens sønderjyske Afdeling bestående af akter fra landinspektørkontorerne efter 1920 og en stor mængde kort. Dermed er et værdifuldt kildemateriale til landsdelens fysiske udvikling sikret. Blandt de private arkiver skal nævnes Sønderjyllands Erhvervsråd. Dertil kom yderligere ved årets slutning en omfattende og meget værdifuld aflevering fra Sydbank af arkiver fra de banker og sparekasser, der siden 1970 er indgået i den sønderjyske storbank. Denne aflevering indgår ikke i ovennævnte tal. Det samme gælder mikrofilm af den tyske mindretalsleder, pastor Johannes Schmidt-Vodders arkiv, som landsarkivet modtog kort før jul fra Rigsarkivet.

Besøget på læsesalen var med 5540 besøg noget mindre end i 2001. Antallet af ekspederede enheder faldt tilsvarende til 11.195. Der blev på ny undervist i slægtsforskning ved vagtmester Leo Vinther Pedersen, og som noget nyt begyndte Birgitte V. Futtrup med korte introduktionskurser, som blev meget velbesøgt, samt kurser om enkelte emner, blandt andet udvandrerhistorie.

Hun indførte endvidere en række emneark med korte og kontante oplysninger om de mest gængse kildetyper og forskningsemner.

I slutningen af 2002 blev der oprettet et brugerråd ved landsarkivet bestående af Henning Mathiesen som repræsentant for Historisk Samfund for Sønderjylland, Bent Vedsted Rønne fra Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland, Hans-Ole Mørk fra Slægtshistorisk Forening Sønderjylland og Svend Aage Mikkelsen fra Haderslev Slægtsforskningsforening samt Birgitte Vestergaard Futtrup fra landsarkivet som formand og sekretær.

Der blev vist mindre udstillinger om myter i Sønderjyllands historie, uægte børn og Sct. Nicolai kirkes historie samt en større skolehistorisk udstilling, der var kombineret med en fortælletime for skolebørn og en aften med foredrag ved Erik Nørr og H. E. Sørensen.

Den 24. januar 2002 forelå Hans Schultz Hansens bog *Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*, der udkom på Landeværnets jubilæumsdag. Senere på foråret udkom bogen *Harmonisering eller særordning* om den sønderjyske administration efter 1920 med bidrag af blandt andre Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen. Arkivar Jesper Thomassen, der pr. 15. januar 2002 skiftede arbejdssted til landsarkivet i Odense, skrev hovedbidraget i jubilæumsbogen *Sct. Nicolai kirke i Aabenraa – en bykirke gennem 750 år*.

Hans Schultz Hansen

Midtsønderjyllands Museum

I en officiel pressemeddelelse fra Sønderjyllands Amt den 15. marts blev det meddelt: »Der er også planer om, at amtet trækker sig ud af Aabenraa Museum og Midtsønderjyllands Museum i Gram. En del af aktiviteterne på museerne i Gram og Aabenraa overflyttes til henholdsvis Haderslev Museum og Museet på Sønderborg Slot. Det gælder eksempelvis lergraven i Gram. De fire kommuner, der i dag er involveret i driften af de to museer, vil få tilbud om selv at overtage driften«.

Udmeldingen fra amtet kom uden forudgående kontakt til museet, og den satte naturligvis dagsordenen for den efterfølgende periode. Frustrationerne hos museets personale var synlige. Hvad ville udmeldingen fra amtet betyde for museet, der for kort tid siden havde fejret sit 25-års jubilæum? Var vi alle på vej mod en afskedigelse? Og hvorfor var der, blot et år tidligere, blevet udarbejdet seriøse planer for et nyt stort museum ude ved lergraven?

Men mange måneders sortsyn blev sidst på året afløst af mere fremadrettede og optimistiske tanker, i hvert fald hos den del af personalet, der kan fortsætte sit arbejde ved museet, når nedskæringerne er trådt i kraft. Kommunerne Gram, Rødding og Nørre Rangstrup besluttede nemlig, at de gerne ville stå som kommende driftsherrer for museet. Aftalen, der nu er indgået mellem kommunerne og amtet, indebærer, at museet fraflytter slottet inden udgangen af 2004, at man bygger et mindre museum i tilknytning til Lergravshuset ved lergraven, at amtets tilskud falder betragteligt, og at kommunernes stiger. Fra 1. januar 2005 vil museet være kommunalt drevet. Flytningen fra slottet skyldes primært de meget store vedligeholdelses- og varmeudgifter, der er for-

I april åbnede en anderledes kunstudstilling på Midtsønderjyllands Museum. Kunstneren var Abby Leigh, der bor i New York og har værksted i Frankrig. Abby Leigh tilpassede sin udstilling til museets naturhistoriske arbejdsområde. Midt i udstillingslokalet havde hun således placeret et drivhus, hvori der var lagt rullegræs og fossile fisk. Foto: Midtsønderjyllands Museum.

bundet med at bebo dette, men også at det er mindre egnet til udstilling af store naturhistoriske genstande.

Museets personale, der fra 2004 vil bestå af en museumspædagog, en konservator, en kustode og en museumsinspektør, ser nu frem til at kunne opbygge spændende nye udstillinger omkring de unikke fossile fund, der er gjort i Gram Lergrav; og vi ser frem til, at dette kan ske i moderne og velindrettede lokaler beregnet til dette. Midlerne til det nye museum kommer fra Brødrene Hartmanns Fond, der rundhåndet har støttet projektet, Gram Kommune, Sønderjyllands Amt, EU, Nykredits Fond samt Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond.

Museets store forskningsprojekt, hvori deltager forskere fra seks lande, fortsatte i løbet af året, og de første fem artikler er nu skrevet. I en artikel gennemgås de geologiske forhold for de miocæne aflejringer, i en anden undersøges de palæomagnetiske forhold i leret, ud fra hvilke man blandt andet kan sige noget om lerets aflejringshastighed. Den tredje artikel beskriver og afbilder samtlige de 142 arter af snegle og muslinger, der er fundet i leret. Den fjerde artikel har slået fast, at vi har hele seks forskellige arter af krabber i leret, og den femte artikel omhandler den ene art af søpindsvin, der kendes fra det. Det forventes, at den første af de tre bøger, der er planlagt udgivet, udkommer i 2003. De nye forskningsresultater er en kærkommen gave til de kommende udstillinger.

I oktober åbnede en udstilling med keramik og maleri på Midtsønderjyllands Museum. Keramikeren var Kirsten Holm, der i mange af sine arbejder gengiver fossiler og sten. Undertiden er det rigtige fossiler, der udgør krukernes låg. Meget smukke billeder af kunstneren Jaqueline Harkink sekunderede på bedste vis keramikken. Foto: Midtsønderjyllands Museum.

Museets adjungerede forsker, lektor Ella Hoch, har fortsat sin forskning på flere af hvalfundene fra Gram Lergrav, og ph.d. studerende Mette Elstrup Steeman er ved at færdiggøre sin afhandling om et af lergravens hvalfund.

Cand.scient. Bent Lindow, der tidligere har været specialestuderende på museet, har fra 1. juli og resten af året vikarieret i stillingen som naturvejleder, og har sammen med Ella Hoch arrangeret et seminar om fossile hvaler for et hold studerende fra Odense-afdelingen af Syddansk Universitet. Naturvejleder Tove Stockmarr har i sidste halvår haft orlov fra det normale museumsarbejde, og har i stedet på museet arbejdet for Nationalkomiteen for Geologi med udarbejdelse af en netbaseret guide over vigtige geologiske lokaliteter i Danmark.

På den formidlingsmæssige front har året været travlt. I februar åbnede en udstilling med billeder af den tyske kunstner Hanne Elf, der udstillede første gang på museet for 17 år siden. Siden da har hun udstillet i en række europæiske lande. I april åbnede en anden meget spændende kunstudstilling. Kunstneren var Abby Leigh, der bor i New York og har værksted i Frankrig. Abby Leigh havde specielt tilpasset udstillingen til museets naturhistoriske arbejdsområde, men i øvrigt er hendes arbejder især inspireret af naturen, og mange af hendes billeder viser meget farvestrålende og sensuelle frugter og blomster. Midt i udstillingslokalet havde hun placeret et drivhus, hvori der var lagt rullegræs og fossile fisk.

I maj måned vistes museets egen udstilling: *Hvad er sten i grunden?* Her vistes en kalejdoskopisk samling af sten af alle typer, strandsten, gruttesten, granitsten, hinkesten, nyresten, gravsten og mange andre, og der var opstillet en række mikroskoper, der kunne benyttes til studier af disse. Denne udstilling blev i oktober afløst af en udstilling med keramik og maleri. Keramikeren var Kirsten Holm der, som Abby Leigh, lader sig inspirere af naturen. Mange af hendes arbejder gengiver fossiler og sten, og ikke ofte er det rigtige fossiler, der udgør krukernes låg. Meget smukke billeder af kunstneren Jaqueline Harkink, især fra Italien, sekunderede på bedste vis keramikken.

Efter denne udstilling afholdtes den traditionelle adventskoncert, hvor Kirsten Elbrønd sang og Martin Strange spillede på lut. Adventskoncerten blev efterfulgt af julestuearrangementer for skoler og børnehaver.

Sammen med museumsforeningen, Foreningen Norden og Gram Bibliotek har museet arrangeret en række foredrag og velbesøgte svampe- og fugleture foruden udflugter til bunkerne på Rømø, til tunneldalen ved Haderslev og til Dybbøl Banke.

Flemming Roth

Museet på Sønderborg Slot

2002 var året, hvor Museet på Sønderborg Slot tog fat på et nyt kapitel af sin historie. Efter at museumsinspektør Orla Madsen, Haderslev Museum, siden 29. maj 2001 havde været konstitueret leder af museet, ansattes museumsinspektør Peter Dragsbo, Middelfart Museum, pr. 1. februar som ny museumsleder. Noget af det første, der skulle på plads, var en mere langsigtet planlægning af forskning, indsamling og udstillinger, som længe havde været savnet. Dette skete i flere etaper, idet der først til bestyrelsens godkendelse i maj blev forelagt en forsknings- og udstillingsplan. Derefter blev en plan for museets øvrige drift og endelig en specificeret forskningsplan som led i fire års-planen for 2002-06 til Kulturarvsstyrelsen vedtaget i efteråret. Et af hovedpunkterne var en fastlæggelse af en langsigtet plan for fornyelse af de permanente udstillinger, begyndende med en udstilling om oldtidens fund set i nationalpolitisk perspektiv, *Kampen om oldtiden*, og fortsættende med åbning af nye afsnit af den permanente udstilling frem til museets 100-års jubilæum 2008.

Et andet længe næret ønske, som ser ud til at kunne opfyldes inden for de kommende fire år, er indretning af brand- og klimasikre magasiner på museets lofter, hvorved et dyrt fjernmagasin kan spares. I skrivende stund har Slots- og Ejendomsstyrelsen, slottets forvaltningsmyndighed, bevilget 1 mio. kr. til formålet i 2004-05, og Sønderjyllands Amt har sat samme projekt på investeringsplanen. Og i 2002 opfyldtes et længe næret ønske om et nyt og professionelt IT-netværk på museet; det har også kostet mere end 100.000 kr. Det var muligt at skaffe midlerne, fordi håndværkerstillingen havde været vakant i nogle måneder.

Forskellige samarbejdsprojekter

Danmark som industrisamfund er i fokus i disse år – blandt andet bliver industrihistorien et af Kulturarvsstyrelsens kommende satsningsområder.

Gennem Cathrinesminde Teglværksmuseum har Museet på Sønderborg Slot Sønderjyllands industrihistorie som sit ansvarsområde, og på denne front er der sket meget. Allerførst kunne museet åbne den nye permanente udstilling på Cathrinesminde, *Tegl i 1000 år*, finansieret ved en fornem støtte fra Velux-Fonden. Udstillingen omfatter, ud over en udstilling af produkter og meget illustrative og smukt udførte modeller af teglværker til forskellige tider, en skiltet produktionsrundgang fra lergrav til udskibningsbro.

I løbet af sommeren lykkedes det så at tage fat på de siden 1992 formulerede tanker om et grænseoverskridende, decentralt industrimuseum med »feltstationer« over hele den slesvigske region fra Kongeåen til Ejderen. I et samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg og dens leder, Dr. Matthias Schartl, lykkedes det i efteråret at få en bevilling fra Regionsrådet (udvalget for kultur, ligestilling og sprog) til trykning af en guide til *Industrimuseum Slesvig/Industriemuseum Schleswig*. I januar 2003 er der kommet yderligere bevillinger fra Kulturarvsstyrelsen til en undersøgelse af arbejderboligernes historie i Sønderjylland 1864-1920 og til videreudvikling af industrimuseet og dets feltstationer med henblik på etablering af et fast samarbejde vedrørende bevarings- og formidlingstiltag, fælles skiltning med videre.

Cathrinesminde Teglværksmuseum skal være ankerpunkt på den danske side, og her er det planen at opbygge en ny permanent udstilling om sønderjysk industrihistorie, der påregnes at være færdig i 2005. Yderligere er det planen at opbygge et åbent magasin med genstande, indsamlet af Industrihistorisk Selskab for Sønderjylland. Museet har nu påbegyndt en registrering, så dele af denne samling kan indgå i museets samlinger.

Undersøgelser og erhvervelser

Et andet grænseoverskridende samarbejde, hvortil museet har taget initiativ, er et flerleddet projekt om 1920-grænsen: *Den dansk-tyske grænse – barriere eller bro*. Her har museet indgået aftale med Institut for grænseregionsforskning om et forskningsprojekt om de europæiske grænsedragninger efter Første Verdenskrig, hvor der mange steder afholdtes folkeafstemninger eller var planer derom. Endvidere er der i et samarbejde mellem museer, turistorganisationer, kommuner og andre interessenter nord og syd for grænsen udviklet en idé om en kultursti langs den dansk-tyske grænse, som der nu søges finansiering til. Endelig har museet taget initiativ til at samle og koordinere de forskellige forslag om et grænsemuseum. Vi arbejder derfor nu på at etablere en permanent udstilling i den historiske grænsebygning fra 1956 i Kruså. Det sker i samarbejde dels med Bov Museum, dels med Kulturmiljørådet, der i flere år har fremhævet bygningens historiske værdi.

I løbet af året har museumsinspektør Inge Adriansen færdiggjort sit mangeårige arbejde med *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, en undersøgelse af de nationale symbolers historie og funktioner i kongeriget, Slesvig samt de danske bilande, Færøerne, Island og Grønland. Resultatet i form af et tobindsværk udkom 15. maj 2003, udgivet af forlaget Museum Tusulanum med støtte fra mange sider. Projektet har resulteret i en tilvækst på ca. 100 arkivkasser i det historiske arkiv. Sideløbende hermed har Inge Adriansen i samarbejde med Det kulturhistoriske Centralregister (tidligere i Nationalmu-

seet, i dag i Kulturarvsstyrelsen) fortsat en landsdækkende registrering af nationale mindesmærker, monumenter og mødesteder. Resultaterne vil foreligge dels i form af artikler, dels i form af et internet-tilgængeligt kulturmiljøregister, www.monument.dk, der er det første af slagsen herhjemme.

2002 var også året, hvor der kom flere resultater fra det projekt om gårdens landskab, som museumsleder Peter Dragsbo i 1999-2001 gennemførte i samarbejde med museumsinspektør Helle Ravn, Langelands Museum. Den 2. oktober blev projektets hovedudgivelse, bogen *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til*, genudgivet med støtte fra Kulturarvsstyrelsen og en række fonde – og 30. november kunne undersøgelsen af gårde og haver på Als præsenteres i form af bogen *Taks og trempel*, udgivet af Museet på Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeved.

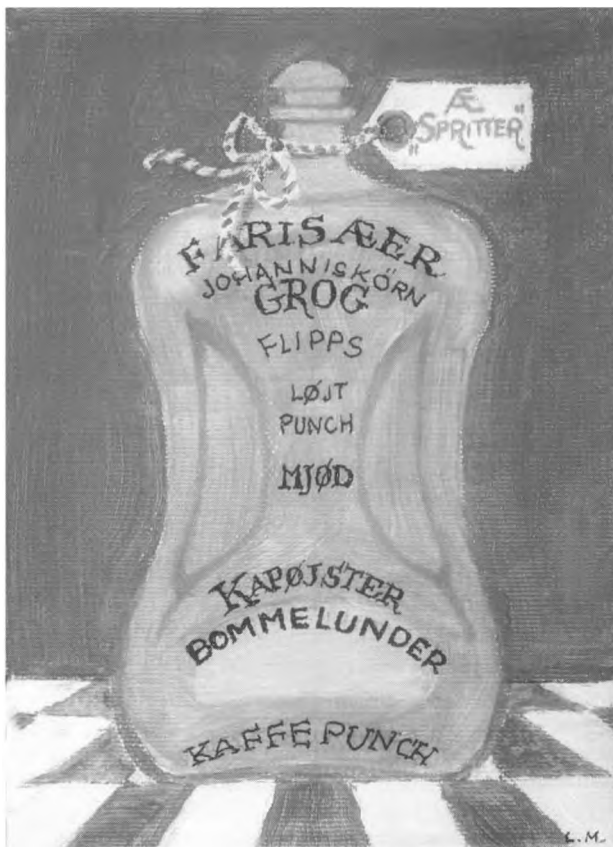
Af andre aktiviteter kan nævnes, at museet fortsat har arbejdet med den sønderjyske skolehistorie, blandt andet med udarbejdelse af en rapport om bevaringsværdige skolebygninger i Vojens Kommune, sammen med Kulturmiljørådet. Endvidere har Inge Adriansen for Skov- og Naturstyrelsen afsluttet et flerårigt følgegruppearbejde om modeller for planlægning i gamle bydele, in casu Solo-fabrikken i Sønderborg. I den afsluttende evalueringsrapport pegede Inge Adriansen både på positive og negative erfaringer fra de mange års diskussioner og forskellige former for borgerinddragelse. I det hele taget har museet i 2002 fået et øget arbejde med kulturmiljø og bevaringsinteresser i de seks kommuner på Als og Sundeved. Museet modtager her lokalplaner og nedrivningstilladelser og er i den forbindelse gået ind i både store og små sager. Der er etableret et fast samarbejde med flere af de kommunale tekniske forvaltninger. Endelig har Peter Dragsbo for Kulturarvsstyrelsen udarbejdet en rapport om landbrugsbyggeri i Sønderjylland i perioden 1850-1950.

Året har også budt på spændende nyhvervelser. Blandt andet kunne museet med støtte fra Kulturarvsstyrelsen købe en såkaldt begravelsesdaler, præget i Sønderborg ved hertug Alexanders død i 1627. At udstede mindemønter af denne art er en særlig fyrstelig tradition, som også hertug Hans benyttede. Med en flot støtte fra Fabrikant Mads Clausens Fond kunne museet købe Alfred V. Jensens maleri fra 1920 *Flaget hejses på Dybbøl* samt et spændende og provokerende værk af professor Claus Carstensen, der belyser hans opvækst i Sønderborg i 1960'erne. Desuden støttede fondsbevillingen til det førnævnte arbejde om Christian den Andens ophold i Sønderborg. Til Cathrinesminde skænkede Fabrikant Mads Clausens Fond midler til køb af Viggo Kragh-Hansens værker med teglværksmotiver samt trykning af en folder for Cathrinesminde Teglværksmuseum.

Udstillinger og formidling

Årets store udstillingsprojekt handlede om dansk og sønderjysk identitet, begreber som har været flittigt brugt i debatten i de seneste år både på landsplan og i Sønderjylland. Museet på Sønderborg Slot valgte at igangsætte en flerleddet kampagne. Først udvalgte 100 af de cirka 500 bidrag, der var indkommet i 2001 til Nationalmuseet og dagbladet Politikens konkurrence om Mit Danmark. Særudstillingen *Danmarksbilleder* åbnede på Sønderborg Slot den 24. maj, og her blev for første gang vist et bredt udvalg af de mange forskel-

Én af kunstneren Lillian Martinusens i alt 20 »Sønderjyske Ikoner« fra det maleri, som museet med støtte fra Kulturarvsstyrelsen købte og siden brugte som logo for konkurrence- og udstillingskampagnen om »Sønderjyllandsbilleder« 2002. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

lige opfattelser af det typisk danske. Ved åbningen talte redaktør Tøger Seidenfaden fra *Politiken* og Sønderjysk Pigekor underholdt. Bagefter inviterede museet en række markante sønderjyder og tilflyttere til at give deres bud på det typisk sønderjyske ved at pege på karakteristiske ting, personer, bygninger, landskaber med videre. De blev præsenteret den 20. juni, og ved samme lejlighed udskrev museet en offentlig konkurrence om de bedste Sønderjyllandsbilleder. Initiativet, der blev rundhåndet sponsoreret af Sydbank og *JydskVestkysten*, blev en stor succes. Der indkom mange gode og spændende bidrag. Vinderne blev præsenteret den 12. september ved en festlig aften med bl.a. sønderjyske sange af Vos-Pigerne. Og som logo for *Danmarksbilleder – Sønderjyllandsbilleder* valgtes et værk med sønderjyske ikoner af Haderslev-kunstneren Lillian Martinusen, der sammen med flere andre eksempler på nutidig kunst med brug af nationale myter blev indkøbt for en bevilling fra Kulturarvsstyrelsen. Hele forløbet har givet museet ny viden og et værdifuldt materiale omkring det altid aktuelle tema national og regional identitet – og

det hele gav så meget blod på tanden, at museet i februar 2003 udskrev en ny konkurrence om landsdelen i fremtiden: *Sønderjylland om 25 år*.

I foråret præsenterede museet derudover en række særudstillinger, heriblandt *Stærke kvinder* – en præsentation af en række flygtningeskæbner, indsamlet af etnolog og projektleder ved Red Barnet, Charlotte Bøgh, hvortil museet supplerede med en række gribende sønderjyske kvindeskæbner. Samtidig vistest udstillingen *Embroidery Mail*, hvor to kvinder – en dansker og en amerikaner – viste resultatet af flere års korrespondance i form af små broderier i enestående fantasifuld variation. I december 2002 åbnede museet inden for en uge tre forskellige udstillinger: *Netmasker* – en præsentation af moderne dansk strik, en særudstilling af Sven Havsteen-Mikkelsen litografier, udlånt fra Museerne i Ærøskøbing Kommune, samt udstillingen *Røde faner og socialistiske skrifter*, der viste en fornem gave til museet, bestående af indholdet af et af Danmarks ældste arbejderbiblioteker, oprettet allerede i den tyske tid i arbejderbevægelsens forsamlingsbygning i Bjerggade.

Traditionen tro har museet også gennemført en lang række andre former for formidling. På museets fødselsdag 8. marts var der rundvisninger i magasinerne, orgelkoncert, børnerum samt indsamling af genstande fra de sidste 50 år. I den første uge af sommerferien afholdt museet igen en række magasin-omvisninger, byvandring samt vaske- og tekstildemonstrationer. Ligeledes har der i årets løb været byvandring og museumsomvisninger for *Jydsk-Vestkystens* læsere, og der var hver gang fuldt hus. Sommeren igennem har der også været afholdt 11 koncerter på Dronning Dorotheas orgel (støttet af Amtsmusikrådet og Sønderborg Kommune). Af andre musikbegivenheder kan blandt andet nævnes en operaaften med italienske stykker den 26. oktober. Endelig var der den 16. august den årlige kulturnat, hvor museet bød på korsang, kammermusik, orgelkoncert og magasinvandring. Ved midnat kunne børn og andre modige sjæle opleve Andersens time med fortællere flere steder i slottet.

En helt ekstraordinær begivenhed var afholdelsen af mødet for EUs miljøministre på Sønderborg Slot i dagene 19.-21. juli. Det mægtige arrangement med indretning af både forhandlingsrum og middagsborde i Riddersalen satte museets evne til at forestå store arrangementer på en afgørende prøve. Sønderborg Slot har i stigende grad en rolle som ramme om mange slags arrangementer og udstillinger udefra: Kunstudstillinger, husflidsweekend, koncerter, møder, foredrag, seminarer, film- og tv-optagelser.

Årets besøgstal

Besøgstallet på Slottet endte, som i det foregående år, på knap 50.000 (48.906). Årets besøgstal på Cathrinesminde var 12.000, på udstillingerne i Dybbøl Mølle 20.500, mens det på Augustenborg Slot anslås til 6.000, idet der er gratis adgang til miniudstillingen. I 2002 var der altså knap 100.000 besøgende. Det er glædeligt, at mange af de besøgende er skoler og børnehaver. Som museets brugere bør også medregnes de mange hundrede privatpersoner, kolleger, elever, studerende, forskere, mediefolk med videre, der hvert år ringer og skriver med ønske om oplysninger om udstillinger og samlinger, om Sønder-

jylland og Sønderborgs historie – samt de i alt flere tusinde tilhørere til foredrag, byvandring og lignende udført af museets medarbejdere.

Peter Dragsbo

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Den 20. september forsvarede Martin Klatt sin afhandling *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-55* for ph.d. graden ved Syddansk Universitet i Esbjerg og bragte således sit stipendiatprojekt ved Studieafdelingen til god afslutning.

De igangværende projekter gjorde pæne fremskridt. René Rasmussen arbejdede videre på det store manuskript om Flensborg Avis i perioden 1933-45. Axel Johnsen nåede i sit projekt *Den danske grænsepolitiske opposition efter 1920* fra den indledende materialeindsamling ind i skrivefasen og udarbejdede kapitler om Slesvighus og mindretallet i det sydligste Sydslesvig, i Slesvig og Tønning, i det første årti efter 1920.

Hertil kom nye tiltag. Cand.mag. Birgitte Thomsen var ansat nogle måneder for at undersøge historien om de dansksindede sydslesvigere som tyske soldater i Danmark 1940-45. Et omfattende materiale af breve, erindringer, fotos og andre kilder i Arkivet blev gennemarbejdet, og det lykkedes at finde frem til nyt kildemateriale i privateje. Der blev udarbejdet råmanuskript til en bog, som ventes publiceret oktober 2003.

Midt på efteråret kunne Studieafdelingens skriftrække udvides med endnu et bind, nemlig Leif Sestofts bog *Drømmen om Danmark*. Bogen blev præsenteret af generalkonsul Henrik Becker-Christensen og forfatteren ved en reception på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig den 31. oktober. I dagens anledning var arrangeret en foyer-udstilling om bogens miljø og hovedpersoner, slagterfamilien Partsch i Flensborg i perioden 1830-75. Samtidig blev det nyrestaurerede Flensborg-rundpanorama af Fr. W. Otte fra 1838 præsenteret. Det hænger i foyeren. Ny Carlsbergfondet havde med en rundhåndet støtte muliggjort såvel bogudgivelse som renovering.

I årets løb blev arrangeret mindre og større udstillinger, således om nødpenge og om familien Røh og Røhsminde. 75-året for oprettelsen af Slesvigsk Kreditforening blev markeret med en større udstilling i december. Udstillingen medførte aflevering af væsentlige dele af Kreditforeningens betydelige arkiv.

Arkivet

Arkivet modtog en tilvækst på 15 hyldemeter, således 3,5 meter foreningsarkiver, knap 2 meter institutions- og kirkearkiver og 9 meter personarkiver. Dette var ganske vist en nedgang fra 25 meter i 2001, men heriblandt var væsentlige arkiver, således personarkiver fra: Hans Tönnsen, Flensborg, Johannes Busch-alsen, Flensborg; Karl Otto Meyer, Skovlund; Rolf Lehfeldt, Flensborg; Ellen Schrøder, Holte; Hardon Hansen, Flensborg; Hans Ronald Jørgensen, Flensborg; Vagn Fuglsang-Damgaard, tidligere Lyksborg; Johannes Christiansen, Harreslev; C. C. Håkansson, tidl. Husum; foreningsarkiver fra blandt andet

Slesvigske Kreditforening, SSF for Flensborg by 1. og 21. distrikt, Harved, Sønderbrarup og Stenfeld-Brebel samt fra Foreningen »Det danske Mindretal i Sydslesvig e.V.«; kirkearkiver fra: Ugle Herreds menigheder og Slesvig-Frederiksberg, Vesterland og Tønning menigheder (Flemming Møller).

Hertil kom en del afleveringer affødt af projektet, Dansk-sydslesvigske værnemagtssoldater i Danmark, således fra Nic. Büchert, Husby; Peter Andresen, Agtrup; Alfred Boysen, Risum; Jens Berg, Løgumkloster; Ingeborg Nissen, Slesvig; Jacob Meyer, Flensborg; Andreas Diederichsen, Flensborg.

Blandt større registreringsarbejder kan nævnes registrering af Sekretariat for Foriining for nationale Friiske. Arbejdet med præsentation af de detaljerede arkivfortegnelser på internettet er videreført. Dermed er grupperne personarkiver, kirkearkiver og foreningsarkiver som helhed tilgængelige på internettet og søgbare hvor som helst i verden på adressen www.dcbib.dk/studieafdelingen

Billedsamlingen

Også billedsamlingen modtog løbende afleveringer, størst en omfattende billedsamling fra vestkysten afleveret af pastor emer. Paul Tappe, Humtrup. Nyregistreringen af billedsamlingen skred godt fremad, så der efter halvandet års arbejde nu er inddateret knap 5.000 billeder.

Lars N. Henningsen

Tønder Museum med Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum

2002 betød en markant ændring af udstillingsrytmen i Tønder Museum, idet museet fuldførte overgangen fra tre årlige særudstillinger til to årlige udstillinger, fordelt så der fra 2003 vil være en sommerudstilling, der åbner i midten af juni og varer til efterårsferien er slut, og en vinterudstilling der åbner omkring den 1. december og varer til slutningen af april. Alle Tønder Museums udstillinger vil fortsat være produceret af Tønder Museum alene eller af Tønder Museum i samarbejde med et eller flere andre museer. 2002 bød således på »2½« udstillinger, hvoraf den første viste en række portrætter, optaget af tøndringer i mange forskellige fag og livssituationer. Fotografierne var optaget af fotograf Mogens Gabs. Hver af de fotograferede personer skulle, som en del af deres deltagelse i udstillingen, præsentere en genstand, der enten betød noget for vedkommende eller fortalte noget om ham/hende. Tønder Museum stod for sammenstillingen og beskrivelserne af de valgte genstande, der alle blev udstillet i nær sammenhæng med portrætter af de personer, der havde valgt dem. Udstillingen fik titlen *Tønder 2001, set indefra*. For Tønders lokale befolkning var udstillingen en virkelig god idé, idet den fik mange tøndringer, der ikke normalt besøger museet, til at aflægge et besøg. Det er selsagt museets håb, at et sådant første besøg kunne bane vejen for flere.

Årets sommerudstilling handlede om en af Tønders meget dygtige sølvmedeslægter, Hansen-slægten, der fra midten af 1700-tallet til slutningen af 1800-tallet gennem fire generationer (fem sølvsmede) satte et afgørende præg på sølvmedekunsten i Tønder i denne mest markante periode 1750-1820. Ud-

Flødekande af sølv, smedet af tønder-sølvsmiden, Nicolay Hansen (1755-1835), mester i Tønder fra 1790 til sin død. Flødekanden indgik i udstillingen Hansen – en sølvsmideslæggt i Tønder, der vises på Tønder Museum fra juni til oktober 2002. Foto: Tønder Museum.

stillingen bestod, som en lignende udstilling om sølvsmideslægten Bødewadt fire år tidligere, udelukkende af udlån fra museer og private udlånere især fra Sønderjylland, men også fra ejere langt oppe i Jylland og i Sydslesvig. Mange sølvkendere og -elskere fandt vej til Tønder Museum, hvor de kunne lægge sig over, at så mange væsentlige kunsthåndværksmæssige klenodier stadig findes i privat eje, og Tønder Museum fik en god mulighed for at registrere de indlånte genstande og således øge museets viden om de berørte sølvsmides produktion.

I december 2002 åbnede årets vinterudstilling, en præsentation af Røms historie gennem de seneste 30 år, belyst gennem genstande fra en enkelt slægtsgård i Tagholm på østsiden af øen. Udstillingen fortæller, udelukkende ved hjælp af genstande fra slægtsgården, hvorledes velstand og trange tider har afløst hinanden på vadehavsoen, og den gør opmærksom på de problemer, som de gamle Rømø-slægter i dag har med at bevare slægtsgårdene både som bygninger og som kulturhistoriske erindringssteder.

Drøhse Hus viste i løbet af 2002 en vifte af kniplingsudstillinger og udstillinger af smukke broderier. Huset kan rumme fire-fem tematiske udstillinger, foruden en udstilling om et håndværk i kælderen. Tekstiludstillingerne bliver fortsat skiftet hvert år, mens udstillingen om et håndværk i Tønder kun fornyes hvert andet år. I 2002 havde Drøhse Hus følgende kniplings/tekstiludstillinger: *Fru Larsens kniplinger og broderier, Astrid Bentin, kniplelærer fra Koldby siden 1960'erne, Tønderkniplingerne og deres navne, Dragttilbehør med Tønderkniplinger fra Tønder Museums samlinger og Kniplingsgaver til Tønder Museum i 2001.*

Hovedudstillingen i Højer Mølle- og Marskmuseum var en udstilling om bier, *Bier og mennesker*, der levende fortalte om biers organisation og liv og om

Kig ind i en montre i udstillingen I Storm og Stille – Træk af Rømons historie i 350 år, belyst gennem en gård i Tagholm. Man ser gengivelsen af en af Tagholms ejeres skibe, et par vægfliser fra samme periode, ejerens halssløffe og en skabelon med ejerens navnetræk og sted »J. A. List T. H.« (Tagholm). Foto: Tønder Museum.

biavl gennem flere hundrede år. Udstillingen havde blandt andet opbygget et observationsbistade med levende bier, der havde fri udflyvning gennem et hul i et tilkoblet vindue.

I september afholdt Museerne i Tønder en stoledag for at sætte fokus på de mange Wegnerstole, som er permanent udstillet i museernes vandtårn. Gæster havde mulighed for at få vurderet medbragte stole af et ekspertpanel, og der var arbejdende værksteder med møbelpolstring, sædefletning og møbelsnedker, hvor gæster kunne få gode råd.

Tønder Billedskole havde arrangeret en maledag, hvor børn malede stole over temaet »den seende stol«, og eftermiddagen bød på to foredrag med stole og stolehistorie som emne. Dagen blev så godt modtaget, at det er tanken at arrangere en lignende dag i 2003.

Blandt de øvrige formidlingsaktiviteter, som Tønder Museum havde i 2002, bør nævnes antikvitetsmessen, der blev afholdt for andet år i træk. I fire dage i oktober havde ca. 10 handlende mulighed for at omkalfatre museets sale til salgsmesse for antikviteter. Messen varede i fire dage og blev så velbesøgt, at de deltagende antikvitethandlere ønsker traditionen fortsat, dog med en messe om foråret i stedet for om efteråret.

Som et nyt tiltag arrangerede Tønder Museum i forbindelse med julen syv omvisninger for børnehavebørn i Tønder Kommune. Årets emne var krydderier og tørrede frugter og deres anvendelse i forbindelse med julen, og alle

omvisninger begyndte i Tønder Museums nyindrettede permanente udstilling om købmænd og købmandshandel i Tønder og på Vestereggen. Der var stor tilfredshed med arrangementerne, og det er tanken også i 2003 at arrangere særlige omvisninger for børn i julemåneden med et tema, der relaterer sig til Tønder Museums samlinger.

Undersøgelse og dokumentation

2002 var Tønder Kasernes sidste aktive år, og den undersøgelse og dokumentation, som det i 2001 var lykkedes at skaffe penge til, blev færdiggjort i de første måneder af året. Herefter har Tønder Museum forsøgt at skaffe tilstrækkeligt med midler til en publicering af undersøgelsens resultater.

Som led i flere jyske museers samarbejde om at afdække, hvorledes forskellige danske regioner opfattes af regionernes egne borgere, fik Tønder Museum i foråret 2002 startet en spørgeskemaundersøgelse, der udgør det første skridt i Tønder Museums fremtidige arbejde med afdækning og dokumentation af vestsønderjysk identitet og vestsønderjyske værdier. Undersøgelsen blev sponsoreret af Tønder Bank, Tønder Kommune, Ugeavisen Tønder og IT-virksomheden ITAI. Som et første resultat af undersøgelsen havde Tønder Museums Vennekreds i efteråret en foredragsrække, hvis tema netop var vestsønderjyske værdier og vestsønderjysk identitet.

Arbejdet med dokumentation af synlige og ikke-synlige kulturhistoriske spor i Tøndermarsken er blevet fortsat i den gruppe af interesserede, der har arbejdet med emnet i de seneste tre år. Den ene af Tønder Museums inspektører fungerer som tovholder i gruppen, der mødes cirka hver tredje måned.

Bygninger og lokaler

For Museerne i Tønders fysiske fremtoning på Slotsbanken i Tønder har det været af meget stor betydning, at den tidligere kunstmuseumsbygning fra 1972, der i dag er delt mellem Tønder Museum og Sønderjyllands Kunstmuseum, i sommeren 2002 fik en længe tiltrængt grundig facaderenovering, så bygningen fra slutningen af sommeren har stået lysende hvid og smuk. Renoveringen havde den følgevirkning, at Tønder Museums ældre bygningsmasse, der blev grundigt renoveret for ti år siden pludselig fremstod misligholdt, hvilket har betydet, at den nødvendigvis må facademales i foråret 2003.

Som renoveringen af den tidligere kunstmuseumsbygning oplevedes som en sand metamorfose, gjorde det samme sig gældende for Højer Mølle- og Marskmuseum, der i flere år havde trængt til både kalkning og maling af krøjeværk og møllevinger. Også denne renovering blev gennemført i 2002 til stor glæde for alle borgere i Højer og byens gæster.

Den del af Tønder Museum, som museet i disse år arbejder ihærdigt at skaffe midler til at ændre, er loftet over den fredede portbygning, der tidligere rummede en lejlighed for Tønder Museums kustode, men som siden 1970 har været nødtørftigt indrettet til museumsudstillinger. Det er tanken, at hele loftsrummet skal indrettes til permanent udstillingssal for Tønder Museums store samling af hollandske vægfliser. I 2001 opførtes en ny muret trappe fra et af de tidligere fængsler til loftsetagen, og i 2002 er et nyt smukt gulv af

douglasgran blevet lagt. Midler til gulvet er blevet skaffet til veje gennem salg af gulvanparter på hver 1 m². Det næste skridt er at finde midler til indretningen af rummet, et arbejde der er godt i gang, idet Tønder Museum har fået løfte om støtte på cirka 2/3 af det nødvendige beløb.

Mod årets slutning skete det glædelige, at en lokal fond, Peder Aarslevs Legat, gennem Civilrettsdirektoratet fik tilladelse til at anvende fondens grundkapital til at erhverve Drøhses Hus, som fonden derefter ønsker at stille vederlagsfrit til rådighed for Tønder Museum som museumsanneks med kniplingssamlinger.

Endnu er ikke alle formalia på plads, men alt tyder på, at det nu endelig vil lykkes at skabe mere varige løsninger for den fremtidige anvendelse af Drøhses Hus, hvilket glæder Tønder Museum meget.

Gaver og nyerhvervelser

Blandt de mange interessante gaver, som Tønder Museum modtog i 2002, er Hendes Majestæt Dronning Alexandrines kniplebræt blandt de mest interessante. Sammen med kniplebrættet, hvorpå der var sat en bred Tønderknipling, som dronningen har kniplet på, donerede kongehuset en samling af dronningens mønstre, knipleprøver, rester af tråd og mange ekstra kniplepinde. Det var Hendes Majestæt Dronning Margrethe II og hendes søstre, der skænkede gaven til Tønder Museum.

Tønder Museum har fået støtte til køb af flere genstande i 2002, blandt andet et urhus af træ, beklædt med hvalben. Urhuset har form som et empirechatol i miniformat og stammer enten fra en af vadehavssøerne lige syd for den nuværende grænse eller fra Rømø, hvorfra arbejder af denne art kendes, især i form af syæsker. Urhuset blev købt med støtte fra Kulturarvsstyrelsen.

Inger Lauridsen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2002

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 26. april 2003 årsmøde på Jaruplund Højskole. Cirka 70 mennesker var mødt frem. Formanden for Sydslesvigs Amtskreds, Jesper Bolund Nielsen, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav derpå ordet til formanden, Lars N. Henningsen, Aabenraa, der aflagde følgende beretning:

Hvad er Historisk Samfund – en foredragsforening – en udflugts- og rejseklub for kulturhistorisk interesserede – eller et historisk forlag? Svaret må være: lidt af hvert. I alt fald skete der noget på alle tre områder i året 2002. Foredragene blev tilløbsstykker, udflugterne blev overbookede – og aldrig nogensinde i foreningens 80-årige historie er der udgivet så mange sider og så mange bøger som i 2002. Det blev til syv selvstændige bøger. Lægger vi *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift* til, blev det ni bøger med 2.928 sider. Det er rekord.

Rækken af bøger begyndte i januar, da Hans Schultz Hansens bog, *Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002* udkom på 75 års dagen for Landeværnets stiftelse. Med udgangspunkt i Landeværnet og jordkampen tegner bogen en udviklingslinje i forholdet mellem mindretal og flertal i Nordslesvig fra 1920-erne og frem til vor tid.

Til årsmødet forelå den store bog, *Harmonisering eller særordning*. Den omhandler indførelsen af dansk forvaltning i Sønderjylland efter 1920, men kaster også nyt lys over vigtige sider af landsdelens politiske historie i mellemkrigstiden. Bogen rummer en indledende oversigt og uddybende studier om amterne, politiet, tinglysningen, personregistreringen, flækkekommunerne, krigsinvalideforsorgen og de sociale forsikringsordninger. Den er skrevet af arkivarerne Peter Fransen, Kim Furdal, Leif Hansen Nielsen, Erik Nørr, Hans Schultz Hansen, Annette Østergaard Schultz og Hans H. Worsøe.

Senere på foråret udgav Historisk Samfund endnu en jubilæums-

bog. Det var bogen, *Sct. Nicolai Kirke i Aabenraa – en bykirke gennem 750 år*. Bogen udkom den 26. maj og beretter om kirkebygningen siden middelalderen og især om Sct. Nicolai kirkes plads i byens liv og i den almindelige kirkehistorie. Forfatterne er Lennart S. Madsen, Günter Weitling, Jesper Thomassen, Jørgen Jørgensen, Mogens Mølskov og Per Borgaard. I efteråret 2002 så yderligere fire titler dagens lys. I september udgav Historisk Samfund i samarbejde med Arbeitsgruppe Harrislee-Bahnhof og Grenzfriedensbund Henrik Skov Kristensens bog, *En station på vej til helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. I bogen findes også et bidrag af Anke Spoorendonk om arbejdet med etableringen af et mindesmærke på stedet. Begge bidrag bringes såvel på dansk som på tysk.

Efter en hård slutspurt i foreningen, hos bogtrykkeren og i bogbinderiet udkom der hele tre bøger lige op til julen, næsten på dagen for Historisk Samfunds 80 års fødselsdag den 19. december. Antologien, *19 myter i Sønderjyllands historie* rummer foredragene fra Historisk Samfunds velbesøgte foredragsrække i januar-februar 2002 Myter og sandheder i Sønderjyllands historie. Foredragene er redigeret til udgivelse af Axel Johnsen og Birgitte Thomsen. Blandt de behandlede myter kan nævnes stednavnene Sønderjylland og Slesvig, Christian II's runde bord, bagladegeværernes betydning for udfaldet af krigen i 1864, spørgsmålet om genforening eller afståelse i 1920, Christian X's hvide hest i 1920 og spillet forud for det tyske overfald den 9. april 1940. Skønt bogen blev trykt i et større oplag end normalt, er den tæt ved at være udsolgt, og foredragsrækkens succes har således forplantet sig til bogen.

Niels H. Kragh-Nielsens *Galgehøj og rettersted* er ligeledes en bog, der fortjener stor udbredelse – og alt tyder på, at den også vil få det! Den handler om et gruppevækkende kapitel af Sønderjyllands historie – de omkring 800 henrettelser, som vi har kendskab til frem til midten af 1800-årene. Bogen fortæller om retterstederne, de forskellige former for henrettelse, forbrydelse og straf, skarprettere og meget mere. Den er en guldgrube for alle med interesse for lokal- og retshistorie. Bert Kelm fortsatte sin fornemme række af bøger om Rømø's historie med særlig henblik på ejendoms historien. I 2002 udkom bind tre af *Rømø – et vesterhavspræget samfund*, der omhandler ejendomme i Kongsmark ejerlav. Bogen rummer en detaljeret beskrivelse af de 48 gamle ejendomme og deres ejerfamilier. Den er illustreret med tal-

rige fotos og appellerer til alle med interesse for den særprægede sønderjyske ø.

Sønderjysk Månedsskrift

Redaktionen af *Sønderjysk Månedsskrift* lå heller ikke på den lade side. Blandede bolsjer kunne være overskriften for årgang 2002. Redaktionen modtager løbende mange uopfordrede artikler, der viser den store spredning i den lokalhistoriske interesse, lige fra artikler om Brugsen i Vester Sottrup og Frøslev Frysehus til mere klassiske emner som guldhornene og drabet på Knud Lavard. Også tidsmæssigt var spredningen stor, f.eks. mellem Jørgen Holms artikel *De første sønderjyder*, hvor vi bevæger os 14-15.000 år tilbage i tiden, over Jørn Querling Jacobsens *Infektionssygdomme i 1800-tallets Sønderjylland*, frem til Kirsten Grau Nielsens *Sommerhuserindringer fra Dynt strand*.

Med aprilnummeret om Gram Slot er *Sønderjysk Månedsskrift* ved at komme rundt om de sønderjyske slotte- og herregårde, og igen var det her takket være velvillig støtte muligt at udgive dette temanummer i udvidet omfang og med mange farvebilleder. Statistisk holder månedsskriftet formen fra tidligere år som et af landets største lokalhistoriske tidsskrifter med 43 artikler fordelt på 336 sider. Under rubrikken bognyt kunne læserne stifte bekendtskab med 25 nye bøger.

Sønderjyske Årbøger

Alsidighed var også kendetegnende for *Sønderjyske Årbøger*, som i 2002 nåede op på 362 sider. Her kunne man læse om godsstruktur og ejendomsfordeling på Ærø fra middelalderen og indtil 1600-årene, om de administrative og retslige forhold på enklaveøerne Før og Amrum ved overgangen til enevælden efter 1660, om hertug Ernst Günther og »æ Kleinbahn« i Gråsten, om de kirkelige forhold i Ullerup under besættelsen og om et så ungt fænomen som de mange idrætshaller bygget i 1970'erne, eksemplificeret ved hallen i Agerskov. Det specielle ved årbogen i 2002 var imidlertid, at indførelsen af den nye fællesvaluta euroen blev benyttet som anledning til at gøre pengehistorie til årets tema. Lederen af Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Nationalmuseet, overinspektør Jørgen Steen Jensen, gav i en stor artikel et overblik over møntforholdene i Slesvig og Holsten frem til 1864, og den unge historiker Morten Andersen belyste de mange problemer omkring indførelsen af den danske kronemønt i Nordslesvig ved Genforeningen. Begge artikler var ledsaget af fine illustrationer. Især

billederne fra Nationalmuseet var økonomisk noget af en udfordring. Men Sydbank påtog sig at dække omkostningerne og stillede tilmed den flotte foredragssal i hovedsædet i Aabenraa til rådighed for præsentation af årbogen den 12. november.

Udflugter

Læsestof var der således ikke mangel på – men det var ikke det hele. For dem, der foretrak at opleve historien på stedet, var der udflugter. Årets tre-dagesudflugt til den danske konges riger og lande var på grund af den overvældende tilslutning en gentagelse af turen fra 2001 til Halland og Bohuslen. Til gengæld lykkedes det denne gang at få alle med, som stod på venteliste. Turen fandt sted i dagene 24.-26. august med overnatning på stadshotellet i Varberg og besøg blandt andet i Laholm, ved mindesmærket for freden i Knærød, Kungälv fæstning, den smukke fæstningsby Marstrand, hvor den svenske guide ikke var meget for at komme ind på Tordenskiolds bedrifter i byen. På vejen tilbage besøgte Halmstad, som stadig er præget af Christian IV's anlæg. Der blev undervejs også lejlighed til at høre om det moderne Halland med de store miljøproblemer omkring bygningen af en jernbanetunnel gennem Hallandsåsen, der har givet anledning til den største miljøkatastrofe i nyere tid i Sverige. Projektet har derfor ligget stille i mange år, men genoptages nu atter. Undervejs var der foredrag af turudvalgets medlemmer Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og Hans H. Worsøe samt foreningens formand Lars N. Henningsen.

Dertil kom de kortere udflugter. Den 24. maj var op mod 50 medlemmer på herregårdsbesøg, igen arrangeret af Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen. Denne gang gik turen til Reventlow-Schimmelmann-familiernes herrresæder Emkendorf, Knoop og Altenhof. Fordelt på fem aftener var der aftenbesøg i sønderjyske haver, fra Højer og Randerup i vest, over Hjelmhaverne i Aabenraa og Gråsten Slotshave til fire forskellige landbohaver på Als. Amtskredsene indbød også til velbesøgte udflugter. Eksempelvis tog 120 i Sønderborg Amtskreds mod indbydelsen til at besøge de to store gårde Avnbølgård og Ballegård. I Tønder kunne deltagerne beundre den restaurerede Skast Kirke, og i Aabenraa Amtskreds var 50 med i Øster Løgum kirke og Damgård Mølle – med velsmagende boghvedepandekager ovenikøbet.

Den 24. maj var op mod 50 medlemmer på herregårdsbesøg, igen arrangeret af Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen. Denne gang gik turen til Reventlow-Schimmelmann-familiernes herresæder Emkendorf, Knoop og Altenhof. Foto: Frederik Daabeck.

Foredrag

Når det gjaldt foredrag blev vi i januar-februar 2002 næsten rendt overende af interessen for foredragsrækken, Myter og Sandheder i Sønderjyllands historie. De fem aftener med 19 foredrag i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg trak op mod 600 deltagere – og successen forplantede sig som nævnt til bogen, *19 myter i Sønderjyllands historie*. Det gav blod på tanden, og i november stillede en række af foredragsholderne op til et eksperiment. Ved to foredragsaftener i Haderslev og Tønder kunne tilhørerne opleve, hvilke muligheder der gemmer sig i den såkaldt kontrafaktiske historie. Ved at stille spørgsmålet: Hvordan ville historien være forløbet, hvis dette eller hint ikke var sket, er det denne genres mål at skærpe opmærksomheden over for, hvad der faktisk blev afgørende i historiens forløb. Spredningen i indlæggene var stor: Hvordan ville det være gået, hvis grev Adolf VIII havde haft en søn, og Christian I derfor ikke var blevet valgt til landsherre for Slesvig og Holsten i 1460? Hvad hvis

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland på herregårdstur til Reventlow-Schimmelmann-familiernes herrresæder Emkendorf, Knoop og Altenhof den 24. maj. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller på Knoop. Foto: Frederik Daabeck.

Frederik IV i 1721 havde indlemmet Slesvig fuldstændigt i kongeriget? Hvad hvis landegrænsen var flyttet nordpå i 1940, og Nordslesvig var kommet »Heim ins Reich«, eller hvis Sydslesvig var blevet dansk i 1946? Disse og andre indlæg gav anledning til levende debat. Desværre var deltagertallet begrænset på grund af forudgående mangelfuld markedsføring. Eksperimentet vakte imidlertid opmærksomhed – sågar hen over landegrænsen. Det tyske tidsskrift *Grenzfriedenshefte* gengav således i marts 2003 sammenfatninger af alle foredrag. En bold blev spillet videre. Det vil være spændende at se, om den bliver taget op af de tyske kolleger.

Amtskredsene

Amtskredsene holdt også skruen pænt i vandet – med generalforsamlinger, udflugter og foredrag og med de altid velbesøgte amtsvise fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Her var et deltagertal mellem 50 og 100 det almindelige. Den traditionelle afstemningsfest i Aabenraa samlede over 100 deltagere.

Tilbudene var mange. Vi søgte at få dem ud i verden – blandt andet

ved at deltage i den store danske bogmesse i Forum den 15.-17. november og ved at udgive en ny hverve- og medlemsbrochure.

Besparelser og omlægninger

Alt dette var meget – men dog traditionelt. Dertil kom så det mere uvante. To gange i årets løb fandt vi det nødvendigt at tage til orde mod besparelser og omlægninger, som vi måtte opfatte som en trussel mod værdifulde sider af det historiske arbejde i vort område. På årsmødet i april 2002 var det netop kommet frem, at Sønderjyllands Amt agtede at trække sig ud af driften af Midtsønderjyllands Museum i Gram og Aabenraa Museum. Årsmødet vedtog dengang en henstilling om, at amtet og de berørte kommuner ville indgå i en konstruktiv dialog til gavn for de nævnte museers samlinger og arbejde. Henvendelsen blev læst og drøftet i de kommunale organer, og vi tror, at den har været medvirkende til en bedre løsning end måske oprindeligt planlagt og dermed til en videreførelse af de to museer.

Dertil kom endnu en alvorlig sag. Sidst i april 2002 kom det frem, at ledelsen i Statens Arkiver foranlediget af sparekrav planlagde en administrativ sammenlægning af Dansk Data Arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland og Landsarkivet for Fyn og en drastisk beskæring af medarbejderstaben. Det gjorde os usikre. Lige siden de første tilløb til et sønderjysk landsarkiv i 1923 har der jo bestået et meget nært forhold mellem arkivet og vor forening. Arkivets medarbejdere har betydet meget for foreningen – og for hele det historiske arbejde i landsdelen. Derfor kunne vi ikke lade sagen upåtalet. Vi tog straks kontakt til en bred kreds af kolleger indenfor det historiske arbejde i landsdelen. Fra alle sider modtog vi udtryk for ubegrænset værdsættelse af landsarkivet som et helt nødvendigt omdrejningspunkt for det historiske arbejde – ikke blot i Sønderjylland nord for grænsen, men også grænseoverskridende i forhold til kulturinstitutioner og kolleger syd for grænsen. Resultatet blev, at Historisk Samfund den 2. maj på vegne af en lang række arkiver, biblioteker, museer og forskningsinstitutioner nord og syd for grænsen, for historiske foreninger, Grænseforeningen og de nationale mindretal i grænselandet kunne overrække rigsarkivaren en henvendelse, hvor vi påpegede de uheldige konsekvenser, som en administrativ sammenlægning og besparelser kunne medføre. Efterfølgende blev udtalelsen sendt til kulturministeren og Folketingets kulturudvalg, hvor den gav anledning til spørgsmål til ministeren, til de sønderjyske folketingspolitikere og

amtsborgmesteren. Den blev fulgt op af formanden med et mundtligt indlæg på kulturminister Brian Mikkelsens møde med repræsentanter for det sønderjyske kulturliv på Tønder Museum den 12. august.

Desværre alt sammen uden det ønskede resultat. Foreningen må derfor med beklagelse notere, at landsarkivet fremover vil få vanskeligere ved at udfylde sin traditionelle plads i landsdelens historiske arbejde og det grænseoverskridende samarbejde om den slesvigske historie. Vi har imidlertid stadig et sønderjysk landsarkiv i Aabenraa. I Historisk Samfund vil vi til enhver tid virke for, at Sønderjyllands arkivalier fortsat kan opbevares og benyttes i landsdelen selv. Vi vil fastholde den mangeårige og nære forbindelse mellem arkivet og foreningen og vort iøvrigt værdifulde samarbejde med Statens Arkiver. Derfor har vi budt Steen Ousager velkommen som ny arkivchef for de statslige arkiver i Sønderjylland og på Fyn, og vi er glade for den aktive interesse, du fra første dag har vist for vort arbejde – blandt andet markeret ved, at du har taget imod invitationen til at være foredragsholder på vort årsmøde i eftermiddag. Tak for det! Vi ser frem til det kommende samarbejde.

Administrationen

Efter alt dette kan man vel sige, at det var et næsten turbulent år. Ja – sandelig – for dertil kom, at vi løb ind i vanskeligheder i vores administration. Sidste år sagde jeg farvel og tak til vore to veltjente medarbejdere Mona Brieghel og Aage Skærbæk, som havde besluttet at sige stop pr. 1. maj. Fortsættelsen blev ikke helt, som vi havde ønsket. Efter nogen tid kunne vi konstatere, at det kneb med vedligeholdelse af både medlems- og abonnementsfortegnelser og bogføring. Og hertil kom så det store arbejdspress med de mange bogudsendelser. Vi beklager de gener, som derved opstod for medlemmer og bogkøbere. Men fra 1. januar 2003 er det lysnet. Vi trak nemlig to gevinster i lotteriet. Som nye medarbejdere på sekretariatet tiltrådte pr. 1. januar 2003 Søren P. Munk, tidligere forstander for VUC i Aabenraa, og vor gamle ven Erling Madsen fra Løjt. Han er jo formand for Aabenraa Amtskreds og kender arbejdet i forvejen indefra. De to har allerede udført en flot indsats. Der er ryddet op, der er ved at være sat skik på bogføringen, sagerne bliver ekspederet. Tak til Søren og Erling er kun et lille ord i den forbindelse. Vi var skredet i svinget – men nu er vognen næsten rettet op – og vor kasserer Henning Mathiesen har i høj grad været med til at skubbe den på plads.

Medlemskreds

Sådan tror og håber jeg også, når det gælder vor medlemskreds. I de seneste år er vi jo blevet færre. Sidste år var vi 2.260 – og der var 1.737 abonnenter på *Sønderjysk Månedsskrift*. Et helt ajourført tal kan jeg ikke give i dag – på grund af de nævnte usikkerheder. Men vi har fået mange indmeldelser i forbindelse med foredragsrækkerne – og jeg tror, vi holder skansen. Det gælder også økonomien. Den store bogproduktion gav store salgsindtægter. Vi solgte for 240.000 kr i 2002. Som altid mødte vi velvilje hos en lang række fonde. Sønderjyllands Amt stod bi med et fast tilskud, så vi kunne klare de mange administrative opgaver.

Til dem alle vil jeg sige tak. Når så mange kræfter og trofaste medlemmer støtter os, er der ingen tvivl om, at vi også i de kommende år kan stå i første række i arbejdet med Sønderjyllands historie.

Ovenstående beretning blev godkendt uden bemærkninger fra forsamlingen. Regnskabet, der i kassereren Henning Mathiesens fravær blev forelagt af næstformanden Hans Schultz Hansen, blev ligeledes godkendt. Styrelsens forslag om uændret kontingent i 2003 – 245 kr. for fuldt medlemskab, 145 kr. for medlemskab alene med Sønderjyske Årbøger og 160 kr. for abonnement udelukkende på *Sønderjysk Månedsskrift* – blev vedtaget. Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Ved valget til styrelsen blev Henrik Becker-Christensen og Lennart S. Madsen genvalgt, mens René Rasmussen og Axel Johnsen blev nyvalgt i stedet for Hans Worsøe og Ole Perch Nielsen, der ikke ønskede genvalg. Formanden takkede de to afgående styrelsesmedlemmer for deres mangeårige arbejde i styrelsen. Revisorerne Frede Rudolph og Julius Beier blev genvalgt. Under eventuelt takkede Worsøe styrelsen og medlemmerne for samarbejde og tillid igennem de forløbne år.

Efter kaffebordet fortalte forstander Dieter Küssner om Jaruplund Højskoles forhistorie og historie. Derefter holdt arkivchef Steen M. Ousager, Odense, foredrag om »Sønderjyske jernbaner ca. 1900-1975 – forvaltning og politik«, som forsamlingen hørte med stor interesse og som gav anledning til efterfølgende diskussion.

Lars N. Henningsen

Aabenraa Amtskreds

Aabenraa Amtskreds var igen i år medarrangør af afstemningsfesten den 10. februar på Folkehjem. Dette år stod Foreningen Norden for arrangementet og aftenens festtaler var landdagsmedlem Anke Spoorendonk fra Harrislee. Aabenraa Motetkor stod for det musikalske indslag med sønderjyske sange, dirigent Mogens Mølskov, Aabenraa. Til afstemningsfesten kom der ca. 150 gæster, og så længe tilslutningen er så stor, vil alle fire foreninger fortsætte med afstemningsfesten. Vi fra amtskredsen er glade for, at regningen nu be-

tales af hovedforeningen. Ellers var vi nok forlængst bakket ud af samarbejdet, grundet vores lille kasse.

Til foreningens generalforsamling den 4. april kom der 22 tilhørere, og Tage Grodum var igen i år dirigent. Hans Henrik Bang aflagde sin sidste beretning som formand for amtskredsen. Der lød en stor tak til Bang, som dog ville fortsætte i bestyrelsen. Han var ikke på valg. Til amtskredsbestyrelsen genvalgte Ellen Jensen, Hovslund, Inger Jørgensen, Hokkerup, for de sidste to år og Erling Madsen, der ved konstitueringen blev den nye formand. Inger Jørgensen, sekretær. Svend Agertoft fortsætter som kasserer.

Efter generalforsamlingen holdt Lennart Madsen fra Haderslev Museum et spændende foredrag: Om det sønderjydske kulturlandskab. Jævnfør bogen, Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer, udgivet af Sønderjyllands Amt, 2002.

Den 30. maj var der aftentur til det gamle Øster Løgum Sogn med kyndig vejledning af Ellen Jensen, Hovslund. Der deltog ca. 50, og turen blev indledt i Øster Løgum Kirke. Derfra kørte selskabet til Damgård Mølle, hvor der efter rundvisning blev drukket aftenkaffe.

Fællesmødet i Gråsten samlede 50 fra foreningerne, og efter en rundvisning på lokalarkivet fortalte tidligere skoleinspektør Gerd Conradsen, Kværs, fortalte om Kværs skolekrønike. Lars N. Henningsen og Kim Furdal deltog i mødet. Næste års møde bliver i Bov.

Tirsdagen den 29. oktober var der – i samarbejde med Aabenraa Byhistoriske Forening og museets venner – et fællesforedrag om fattiggårde på landet. Der kom 75 tilhørere. Dette samarbejde vil vi fortsætte fremover, og det næste arrangement vil blive aftenudflugten i maj måned.

Erling Madsen

Haderslev Amtskreds

Haderslev Amtskreds har i det forløbne år forsøgt at få fornyet og suppleret bestyrelsen. Det viste sig i første omgang at være vanskeligt. Men i forbindelse med generalforsamlingen i foråret 2003 lykkedes det at få nye medlemmer til bestyrelsen. Det betyder, at vi forventer at kunne fortsætte samarbejdet med de lokalhistoriske foreninger, der melder sig på banen, omkring arrangementer. Fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger i 2002 blev afholdt i Christiansfeld, og der var som sædvanlig god tilslutning.

Der har ikke været afholdt særskilte arrangementer ud over generalforsamling. Generalforsamlingen blev i 2002 holdt i det nye kulturhus i Vojens med efterfølgende foredrag om Wilhelm Eckersberg af Svend Agertoft, Varnæs.

Foreningen har i 2002 i forbindelse med fremstødet for nye medlemmer været ude ved en lang række lokalhistoriske foreninger i forbindelse med overrækkelse af gavekort. Fremstødet gav to nye medlemmer og 42 via gaveabonnement.

Karl Erik Olesen

Sønderborg Amtskreds

Efter vinterpausen afholdt vi vores generalforsamling den 4. april i Ulkebøl Forsamlingshus med 60 deltagere. Bestyrelsen fik ved valget endnu engang

lov til at blive siddende. Efter kaffen hørte vi et spændende foredrag af Carsten Porskrog Rasmussen: »Søgårds og Gråstens historie«. Taleren formåede i høj grad at fastholde forsamlingen – der blev lyttet intenst. Noget tyder på, at en dygtig foredragsholder med et spændende lokalpræget emne stadigvæk kan trække folk af huse.

Grundlovsdag den 5. juni var vi på udflugt til Avnbølgård og Ballegård. Familien Lei tog imod og fortalte levende om de to store gårde og deres historie. Der var fremvisning både ude og inde. Det blev en god oplevelse for de cirka 120 mennesker, der var mødt frem.

Fællesmødet 2002 fandt sted i Hørup den 21. november i samarbejde med Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Formanden, Chresten Krogh, fortalte om foreningens virke fra dens start den 8. juni 1978. Den tidligere formand gennem 14 år, Chresten Wolf, fortalte med stor indlevelse om Hørup Klint, hvor der engang har været torpedostation og senere – efter 1945 – flygtningelejr (tyske flygtninge). Nu er alle spor slettet, så det er godt, vi har vore arkiver, der gør et stort arbejde for at bevare og fastholde vor lokale historie.

Lene Junker-Hansen

Sydslesvig Amtskreds

Siden sidste generalforsamling den 13. februar 2002 på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har vi deltaget i tre arrangementer.

Søndag d. 1. september viste Peter Büchert rundt i Egernførde. Stedkendt førte han os gennem byens 700 år lange historie, og ved det afsluttende kaffebord var der flot udsigt over stedet, hvor lineskibet Christian VIII sprang i luften i 1849.

Tirsdag den 4. februar 2003 var vi sammen med tre andre foreninger indbydere til Maria Hellebergs foredrag: »Kærlighedsbarn«. Foredraget omhandlede Louisa Augusta, datter af Caroline Mathilde og Struense, og gift med hertug Christian Frederik af Augustenborg. I løbet af to en halv time uden pause fik 50 tilhørere meget at vide om La petite Struensees (privat)liv.

Den 19. februar afsluttedes foredragsserien om Sønderjyllands historie under 2. verdenskrig i Flensborg. Omkring 100 var kommet for at høre de to foredrag.

Først talte Axel Johnsen om Sydslesvig 1933-1945. Han lagde især vægt på, at det lykkedes de danske institutioner og foreninger at overleve under den nazistiske ensretning, mens de enkelte medlemmer blev udsat for hårdt pres. På baggrund af mange breve talte Birgitte Thomsen om danske sydslesvigere, som blev indkaldt til tysk krigstjeneste og sendt til Danmark. Efter foredraget berettede enkelte øjenvidner om deres oplevelser.

Den lille komité, der samler penge ind til restaurering af general Carl von Arenstorffs sarkofag i Slesvig Domkirke, har opnået gode resultater. Låget er blevet »pudset« af en konservator og skinner nu i fordums glans. Lørdag den 1. marts 2003 blev det ført tilbage til Domkirken. I tidens løb er der imidlertid forsvundet nogle engle og andre små figurer fra kisten. Komiteen er begyndt forfra med at samle penge ind, således at det vil blive muligt at genskabe de manglende dele.

Jesper Bolund Nielsen

Tønder Amtskreds

Desværre blev det ikke til så meget i det forløbne år, blandt andet fordi vores udflugt til Moesgård Museum ikke blev til noget, da nyopstillingen af Grauballemanden ikke var blevet færdig til tiden. Men så havde vi til gengæld en udmærket aften, hvor vi var sammen med de lokalhistoriske foreninger i Tønder kredsen til vort årlige møde, som i 2002 blev afholdt i Bredebro Kommune. Vi begyndte i Skast Kirke, hvor den tidligere præst Tulstrup Poulsen levende fortalte om kirken og den store restaurering, den har været igennem. Det var så spændende, at tiden var ved at løbe fra os, men vi nåede dog at se langdysserne og arkivet i Bredebro – et helt lille museum.

Sidste år kørte ordningen med gaveabonnementer. Der blev i vort område udstedt 13 gaver, så det er spændende hvilket resultat, det giver – om de pågældende fortsætter som medlemmer.

Også denne vinter var der en interessant foredragsrække, der strakte sig over syv aftener i januar og februar. De blev afholdt på Landsarkivet seks gange og én gang på Centralbiblioteket i Flensborg. Emnet denne gang var besøttelsen, og det var virkelig godt besøgt, så mon ikke der kommer en bog ud af det – ligesom myte-bogen (*19 myter i Sønderjyllands historie*, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 2002).

Bestyrelsen var den 6. marts til møde på Landsarkivet med styrelsen og de øvrige amtskredse.

Når vi ser frem, har vi ikke opgivet at komme til Moesgård og se Grauballemanden i sine nye omgivelser. Vi prøver igen, dog med visse ændringer. Ikke nok med turen nordpå. Vi skal også sydpå til Slesvig og Hedeby den 28. juni. På denne tur har styrelsesmedlem Jesper Bolund Nielsen fra Slesvig lovet at guide os rundt, så vi håber, at det i år vil lykkes os at få gang i udflugterne igen.

Til slut en tak til vore medlemmer, der slutter trofast op om foreningen, og ikke mindst til kollegerne i bestyrelsen.

Finn Clemmensen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

ved Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Bent Vedsted Rønne, Haderslev Byhistoriske Arkiv, Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

På LASS' sidste årsmøde den 16. marts blev flere ideer fremført af deltagerne, måske fordi der endnu engang ikke kunne vedtages et nyt sæt vedtægter. Der blev blandt andet foreslået, at LASS' årsmøde kunne afholdes forskellige steder, at kurserne holdes på hverdage, og at man skulle finde en fælles aktivitet. Derudover blev edb-registreringssystemet, ARKIBAS, samt behovet for forskellige kurser og meget andet drøftet. En stor del af disse emner har styrelsen siden arbejdet med.

2002 blev året, hvor LASS endelig kunne få ændret sine vedtægter, hvorved de blev tilpasset de eksisterende forhold. For at få folk til huse havde bestyrelsen bedt museumsleder Peter Dragsbo, Museet på Sønderborg Slot, om at holde

foredrag om »Sønderjysk byggeskik mellem dansk og tysk«. Det lykkedes. 31 arkiver var mødt og vedtog efterfølgende de nye vedtægter enstemmigt.

På arkivledermødet den 27. august 2002 blev mulighederne for en fælles indsamling drøftet. Nogle af emnerne for en fælles indsamling var blandt andet vandværker og sportsforeninger. Styrelsen har sammen med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, det tyske mindretalsarkiv og Aabenraa Museum i efteråret udarbejdet materialer til indsamlingen, der begynder den 1. april 2003. Arbejdet i den forbindelse har Kim Furdal stået for. Spørgsmålet om afholdelse af kurser på hverdage er også løst. Der har været god søgning på disse temadage.

I foråret stod det klart, at Statens Arkiver ville ændre på sin nuværende struktur, således at administrationen foregår få steder. Erhvervsarkivet kom under landsarkivet i Viborg, mens landsarkivet i Aabenraa fremover skal ledes af arkivchefen i Odense. LASS var medunderskriver af et brev til kulturministeren om opretholdelse af landsarkivet som en selvstændig institution med landsarkivar, fordi en fastholdelse af forskningen og forskningsmiljøet omkring Sønderjyllands historie er nødvendig. Den primære forskning foregår ikke så meget på universiteterne, men på institutionerne i Sønderjylland og særligt på landsarkivet. Der er efterfølgende nedsat et brugerråd for landsarkivet i november, hvor LASS har udpeget det ene medlem. Brugerrådet skal være med til at tegne brugerne og foreslå tiltag med mere for landsarkivet. Åbningstiderne er blevet kortere, så landsarkivet nu har lukket om mandagen, hvilket umiddelbart ikke fører til færre besøgende, men derimod flere besøgende de øvrige dage. Baggrunden for at holde mandagslukket er de besparelser, som Kulturministeriet har pålagt Statens Arkiver. Desværre har man valgt denne løsning!

Styrelsen har på et møde i december drøftet mulighederne for et tættere samarbejde mellem arkiverne, museerne og bibliotekerne i Sønderjylland om en fælles kulturhistorisk internetdatabase, hvor de historiske samlinger bliver gjort tilgængelige i lighed med et projekt i Nordjyllands Amt. En fælles sønderjysk database vil være en styrkelse af vores fælles viden, og samtidig vil den især kunne stille arkivernes samlinger til rådighed. Her var også en mulighed for at få tilgængeliggjort samlinger fra arkiver, der i dag ikke har registreringsystemet ARKIBAS.

I 2003 er der fra SLA's side taget initiativ til en drøftelse af lokalarkivernes fremtidige placering. Mange spørgsmål er på banen: større krav til lokalarkiverne med hensyn til vedtægter, opbevaring og åbningstider, medlemskab af SLA, samt kursusvirksomhed, hvor SLA ønsker en mere central placering og ARKIBAS i en ny internetbaseret version. Det er ikke meningen her at starte en drøftelse af SLA's oplæg, men blot henvise til, at LASS' styrelse vil indkalde til korte møder om enkelte af disse emner i løbet af 2003.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

E-mail: isl@isl.dk Web: www.isl.dk

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-16, fre. kl. 9-12.

I efteråret 2002 kunne instituttet præsentere sit websted, www.isl.dk, for offentligheden. Der er satset på et meget minimalistisk design, der lægger sig tæt op ad bogen med relativ megen tekst og brug af et begrænset antal billeder. Målet har været, at siderne har opslagskarakter, og der i de fleste tilfælde er hurtige svartider på konkrete spørgsmål. Instituttet har i sit daglige arbejde mange målgrupper, de besøgende på instituttet, der søger billeder, film, lyd, digitale medier og »andet traditionsstof«, de lokalhistoriske arkiver, som skal have råd og vejledning samt de mange, der dagligt kontakter instituttet med store og små spørgsmål vedrørende Sønderjyllands historie og det lokalhistoriske arbejde i landsdelen. Dette afspejles naturligvis også på hjemmesiderne.

Gennem de sidste par år har der været arbejdet med principper for bevaring og kassation af billeder. Ved bestyrelsesmødet den 19. april 2002 blev lederen og forretningsudvalget bemyndiget til at udarbejde en instruks for indsamling, bevaring og kassation af billeder. I løbet af året er der arbejdet på instruksen. Dermed er Institut for Sønderjysk Lokalhistorie på vej til at blive Danmarks første kulturinstitution, der har en formuleret plan for indsamling, bevaring og kassation af billeder.

2002 blev præget af relativ få, men meget store afleveringer. En af de væsentlige afleveringer var et sæt af region-, kommune- og lokalplaner fra Matrikelstyrelsens kontor i Aabenraa i forbindelse med Aabenraa-afdelingens nedlæggelse i 2002. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie har gennem de sidste par år arbejdet med at få tilvejebragt et komplet sæt af lokalplaner efter det stod klart, at kommunerne ikke nødvendigvis lå inde med ældre dispositionsplaner og lokalplaner. I 2001 begyndte instituttet arbejdet med registrering og pakning af Mogens og Mette Scott Hansens store samling vedrørende Sikringsstilling Nord. Arbejdet vil fortsætte et godt stykke ind i 2003, idet arbejdet med en gennemgang af de mange bånd udføres af Thorsten Lindhe i fritiden. Hensigten er at få en militærfaglig vurdering af, hvorvidt båndene skal bevares.

Pladsmæssigt fylder digitale billeder meget lidt, men de skal ligesom analoge billeder registreres og håndteres, så de er søgbare og fysisk sikret for fremtiden. Instituttet modtog i 2001 de første digitale billeder fra pressefotograf Ernst Winckelmann i Aabenraa og i 2002 blev Lis Sylvest ved lokalredaktionen af *Jydske Vestkysten* i Tønder koblet på ordningen, hvorefter instituttet låner deres CD'er med billeder til kopiering. Ordningen har betydet, at instituttet fra de to pressefotografer har modtaget cirka 100 CD'er med billeder fra 2002. Disse rummer skønmæssigt godt 12.000 billeder.

De historiske kulturinstitutioner i Sønderjylland har på mange områder et tæt samarbejde. I foråret 2002 blev der føjet en lille brik til dette samarbejde, da instituttet gik i gang med en pakning og registrering af Museet på Sønderborg Slots samling af cirka 4.300 glasplader. Arbejdet er næsten tilendebragt, hvorefter glaspladerne vil blive deponeret på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. I løbet af 2003 vil glaspladerne endvidere blive scannet, så Museet på Sønderborg Slot og instituttet hver har en digital kopi af samlingen. På et andet område blev der i løbet af året indgået et samarbejde med amtets museer af mere principiel karakter. Den 23. oktober blev det aftalt med landsdelens statsanerkendte mu-

seer, at instituttet fremover har ansvaret for indsamling af skolebøger. Samtidig med indgåelsen af aftalen har forretningsudvalget godkendt et forslag til bevaring og kassation af skolebøger, som vil blive fremlagt til endelig godkendelse af bestyrelsen på det ordinære møde i april 2003.

Den lokalhistoriske konsulent er ved at omlægge arbejdet, så der fremover anvendes væsentlig flere ressourcer end tidligere på kursusvirksomhed. Denne tendens vil formentlig forsætte i de kommende år. På længere sigt vil denne mere systematiske kursusvirksomhed kunne styrke den arkivfaglige kompetence på de lokalhistoriske arkiver, så arkiverne selv kan takle registrerings- og kassationsproblemer. Som noget nyt har instituttet udstrakt sin rådgivning til de lokalhistoriske arkiver med en række mindre artikler på sine hjemmesider med råd og vejledning. Det drejer sig om: brænding af CD'er, håndtering af digitale billeder, håndtering af glasplader, håndtering af spole- og kassettebånd, en edb-ordliste, links til en række artikler om bevaring og håndtering af digitale billeder. Hensigten er løbende at opdatere siderne med nye arkivfaglige artikler.

I løbet af 2001 er der arbejdet videre med forberedelserne til projekt om Sønderjyllands idræthistorie fra mellemkrigsårene og frem til 2000. Mens flygtninge og indvandrere næsten konstant er på den politiske dagsorden, så er de næsten usynlige inden for det lokalhistoriske arbejde, hvor der kun har været meget få initiativer til at belyse disse nye gruppers dagligliv i lokalsamfundet. Instituttet har derfor i samarbejde med foreningen, De Danske Børneinstitutioner, i Aabenraa taget initiativ til et projekt om indvandrenes kulturer og dagligliv i Aabenraa, så man på samme tid fik større lokalhistorisk indsigt om emnet og de ansatte i foreningens institutioner var bedre klædt på til at komme de nye børne- og forældregrupper i møde. Siden er Aabenraa Museum gået ind i projektet med henblik på en udstilling i 2004/2005. Der er udarbejdet en projektbeskrivelse, der endnu mangler en afpudsning inden arbejdet med finansieringen kan påbegyndes.

Som noget nyt kunne instituttet i december præsentere Danmarks første lokalhistoriske julekalender på sin webside. Hver dag kunne de besøgende åbne en »låge« med et billede, som knyttede an til det fælles tema transport. Julekalenderne blev annonceret i pressen og har været godt besøgt, idet antallet af besøgende steg fra lidt over 7.000 i november måned til knap 37.000 i december månedens første 25 dage.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39.

Formand: Lorenz P. Wree, Kirkepladsen 5, 6270 Tønder, tlf. 74 72 23 55,

E-mail: wree@mail.dk

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39,

E-mail: lubowitz@hagn.dk

Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 9.30-16 og efter aftale.

Leder: Frank Lubowitz, E-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2001: 510.

Arkivet er startet i 1976. Antal besøgende på arkivet i 2001: 85.

Afleveringer til arkivet i 2001: 15.

Der blev afholdt generalforsamling den 2. februar med foredrag af lærer Frauke Jessen, Aabenraa, der fortalte om maleren Harald W. Laesen. Den 9.-10. marts var der temawekend i Akademie Sankelmark om kulturlandskabet mellem Kiel og Rendsborg. Lørdag den 25. maj var der ekskursion til Westensee med herregårdene Emkendorf og Schierensee. I efteråret blev der afholdt en eftermiddagstur den 17. august til Kegnæs. Årsskriftet nr. 74 udkom med artikler om blandt andet forsvundne små købmandsbutikker i Nordslesvig.

Der er indkommet supplement til Verbindung Schleswiger Studenten og cirka fem hyldemeter materiale fra Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2000: 160.

E-mail: ohj@adr.dk.

Hjemmeværnsregion III's historiske Udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 50.

Foreningens arkiv: Slotsallé 10 D, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 og 16-18 samt første mandag i måneden kl. 19-21.

E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 30.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2002: 591.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2002: 496.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 72.

Foreningen er medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Årets generalforsamling blev afholdt på Frydendal Kro, hvor Augustenborg senioramatører opførte »Fra det gamle byting« om Augustenborg bys fødsel

i 1651. Ved samme lejlighed blev arkivets tidligere fotograf Chr. Bruhn udnævnt til æresborger. Egnsvandringen gik i 2002 til Helved, hvor 55 deltagere fik en kyndig rundvisning ved Ingrid Hansen. Sommerudflugten gik til Ærø, hvor vi blandt andet besøgte lokalarkivet i Ærøskøbing. Vi har fortsat megen glæde af udstillingsvinduet i Storegade 31, hvor vi med mellemrum udstiller arkivalier og meget andet godt fra arkivet.

Blandt årets afleveringer kan nævnes en fotografisk gengivelse af rytter omgivet af jagthunde, love og forordninger 1760-1870, restaureringstegninger af Notmark præstegård i 1960 og en skorstensfejerjournal for Augustenborg Flække.

Bov Kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså,
tlf. 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N.P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Efter aftale med lederen.

Leder: Overbibliotekar Hella Hostrup, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg,
tlf. 74 67 34 54, fax: 74 67 34 88.

E-mail: bov.bibliotek@bovkommune.dk Webside: www.bovnettet.dk

Arkivet er startet i 1991.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 154.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bredebro Kommune

Historisk Forening for Bredebro Kommune

Formand: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro,
tlf. 74 78 36 40, E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningens arkiv: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28

Åbningstid: Tirsdag kl. 14-16.30 efter aftale med lederen.

Leder: Søren H. Schmidt, Randerup 66, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 63 39.

E-mail: Randerup@post7.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2002: 195.

Arkivet er oprettet i 1982. Antal besøgende og henvendelser på arkivet i 2002: ca. 120 (inklusive telefoniske henvendelser).

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 47.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der har været afholdt afstemningsfest og generalforsamling med Torben Rechendorff og pastor Charlotte Rossel som foredragsholdere. Endvidere har der været en bustur til Vesteregnens historiske steder med Lennart Madsen og Carsten Ausing som guider.

Arkivet har modtaget cirka 450 kort fra Kort- og Matrikelstyrelsen i Sønderjylland. Det var en værdifuld tilvækst, men også en krævende opgave af få registreret.

Broager Kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Christian Frederiksen, Klør-Fire 20, 6310 Broager, tlf. 74 44 29 23.

Arkivets adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

E-mail: chdf@get2net.dk Webside: www.broagernet.dk

Åbningstider: Tirsdag kl. 15-17.

Leder: Chresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2002: 240.

Arkivet er oprettet i 1980. Besøgende i 2000: 303.

Afleveringer til arkivet i 2000: 59.

Medlem LASS. Medlem SLA.

Året startede med et foredrag med Peter Øvrig Knudsen, der fortalte fra sin bog om stikkerlikvideringer under besættelsen. Generalforsamlingen blev efterfulgt af lysbilleder fra Broagerland i 1950'erne og 1960'erne. Årets byvandring gik til Iller og Brunsnæs, hvor lokalkendte berettede fra en svunden tid. Foreningens udflugt gik til Deutsches Museum Nordschleswig i Sønderborg og til Sygehusemuseet på Sønderborg Sygehus. Året sluttede med seniorforsker Erik Gøbel, Rigsarkivet, der holdt et lysbilledforedrag om langfart i sejl-skibstiden. Foreningen har taget initiativ til at starte en erindringsgruppe.

Der er modtaget arkivalier fra Broager Brandværn, Skodsbøl Brandværn, Broager Vandværk og rebslager Madsen.

Christiansfeld Kommune

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Bygade 25, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 35 07.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

E-mail: arkivet-christiansfeld@mail.dk

Åbningstid: Fredag kl. 14-16 og lørdag kl. 14-16.

Leder: Annelise Gram, Kongensgade 19, 1.tv., 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Foreningen er oprettet i 1995. Antal medlemmer: 110.

Arkivet er oprettet den 17. august 1961. Besøgende i 2001: ca. 150.

Afleveringer til arkivet i 2002: 18.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Efter en del indkøringsvanskeligheder fungerer det nye edb-anlæg med internet tilfredsstillende. En internetgruppe overvåger og følger op. For fjerde år i træk udgav foreningen en kalender, der i 2002 havde temaet »Landbruget

før mekaniseringen«. I BG Banks lokale har vi arrangeret en udstilling om Christiansfeld Margarinens historie. Foreningen er repræsenteret i partnerskabsgruppen vedrørende byfornyelsen i Christiansfeld, og vi rådgiver vedrørende forslag til nye gade- og vejnavne. I november var arkivet vært ved et besøg af de lokalhistoriske foreninger i Sønderjylland. Arkivet har ofte besøg af unge, der søger materiale og skriver deres eksamensopgave.

Den største aflevering i det forløbende år var Sangforeningen Lyrens arkiv.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet startet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls, tlf. 75 57 43 85.

E-mail: hejlsarkiv@mail.dk

Webseite: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet

Arkivets åbningstid: Onsdag kl. 15.30-17.30 og første onsdag i måneden kl. 19-21.30 (september til april).

Leder: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

E-mail: Trappendal@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2001: 138.

Arkivet er startet i 1981. Besøgende i 2001: 35.

Afleveringer til arkivet i 2001: 40.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21.30 (sep.-maj) eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2002: 130.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende i 2002: 20.

Afleveringer til arkivet i 2002: 11.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Ved årets generalforsamling fortalte tidligere forstander Johannes Larsen om sine 39 års ansættelse ved Skamlingsbanke Ungdomsskole. Sommerudflugten til den slesvigske vognsamling og en byvandring i Haderslev gamle bydel blev en succes.

Der er indleveret billeder med mere fra Sjølund Legestue og luftfoto fra Marstrup luftfoto.

Gram Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Åbningstid: 1. mandag i hver måned kl. 19.30-22. og tirsdage kl. 9-11 (september til april).

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2000: 300.

Arkivet er startet i 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2000: 20.

Lokalhistorisk Forening for Højrup Sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 63 74.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram.

Åbningstid: Torsdag i lige uger kl. 19.30-21.30 eller efter aftale.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2002: 185.

Arkivet er startet i 1992.

Besøgende på arkivet i 2002: 55. Afleveringer til arkivet i 2002: 35.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet havde åbent på arkivernes dag, hvor der var mange besøgende. Temaet på dagen var foreningsprotokoller. Arkivet har etableret et samarbejde med Arnum Skole.

Der er indlevet billeder og protokoller fra Arnum Andelsmejeri, der blev lukket i 1984 og en pjece fra 1850 med Tørring Lens sang.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 68.

Åbningstid: Mandag i ulige uger kl. 14-17 og fra kl. 19.

Leder: Niels Schmidt, Gammel Kirkevej 3, Tiset, 6510 Gram.

Foreningen er oprettet i 1988. Antal medlemmer i 2001: 125.

Arkivet startet i 1988. Besøgende på arkivet i 2001: 40.

Gråsten Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Graasten og Omegn

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18 eller efter aftale.

Leder: Else Egholm, Toldbodgade 6 st. tv., 6300 Gråsten., tlf. 74 65 12 43.

E-mail: lokhist@graasten.dk Webside: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2002: ca. 150.

Afleveringer til arkivet i 2002: 43.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Arkivmedarbejderne er i fuld gang med at registrere arkivfonds, avisudklip, fotografier med mere på, edb-registreringssystemet, ARKIBAS. Én af medlemmerne redigerer vor hjemmeside. Fotogruppen under historisk forening er i gang med at registrere de forskellige huse og gader med personoplysninger på beboere gennem årene. Foreløbig er fotogruppen i gang med det indre Gråsten. Arkivet havde i efteråret 2002 en udstilling om skolerne i kommu-

nen. I november afholdt arkivet fællesmødet for arkiverne i det gamle Aabenraa Amt.

Der er indkommet en anseelig samling billeder af huse fra Gråsten Ejendoms kontor samt medlemsfortegnelser, protokoller, kassebøger og programmer fra Rinkenæs Husholdningsforening. Endvidere er der modtaget en samling personlige papirer fra den vidt forgrenede familie, Hans Peter Hansen, skipper, Stengerodde.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Hans N. Paulsen, Domhusparken 7 st. th., 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2002: ca. 400.

E-mail: lokhist@graasten.dk. Webside: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Haderslev Kommune

Haderslev Byhistoriske Arkiv

Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18, fax: 74 22 21 27.

E-mail: HBA@Haderslev.dk Webside: www.haderslev-bynet.dk

Åbningstid: Tirsdag-torsdag kl. 10-16, tillige 1.9.-31.3. torsdag kl. 16-18.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Afleveringer i 2002: 278.

Besøgende på læsesalen i 2002: 2.487.

Den 1. marts 2002 kunne det folkelige kulturhus, Bispen, der er samlingssted for de tre kommunale institutioner, Aktivitetshuset, Haderslev Bibliotek og Haderslev Byhistoriske Arkiv, officielt åbne. Det var en stor dag ikke alene for arkivets medarbejdere, men også for arkivets brugere, som de sidste 2-3 år har måtte bære over med flytte- og byggerod. Haderslev Bibliotek og Byhistorisk Arkiv holdt åbent hus den 2. marts, hvor huset og dets muligheder blev fremvist for kommunens borgere. Udstillingen »Slip spøgelseerne ud af familieskabet« fra Kvindemuseet i Århus blev vist i hele marts. Udstillingens emne – uægte børn – blev behandlet ved et foredrag af historikeren Agnete Birger Madsen. Om eftermiddagen havde publikum lejlighed til at stifte bekendtskab med folketingsmedlem Ole Sohn, der fortalte om sit arbejde med forsvundne danskere i Sovjetunionen.

Haderslev Byhistoriske Arkiv benyttede også den officielle åbningsdag for Bispen til at afsløre en mindeplade for historikeren Dr. Thomas Achelis. Arkivet ønskede med opkaldelsen af sin læsesal til Achelis-salen at sætte et minde for Dr. Thomas Achelis, der i sin forskning forsøgte at bygge bro mellem dansk og tysk med sine historiske skrifter. I forbindelse med indretningen modtog Byhistorisk Arkiv 15.000 kr. af Hans Jacob Jepsens Fond til mikrofilmning af især tyske aviser fra før 1920.

Byhistorisk Arkiv har i 2002 udsendt tre publikationer. I forbindelse med Haderslev Samvirkende Idrætsforeningers 75 års jubilæum blev et jubilæumsskrift udgivet. I efteråret stod stadsarkivar Bent Vedsted Rønne for redaktio-

nen af jubilæumsskrifter for henholdsvis Sønder Otting Børnehave og Frk. Michaelis Børnehave. Haderslev Kalenderen 2003 udkom i december med temaet idræt. I 2002 har stadsarkivar Bent V. Rønne sammen med Middelfart Museum taget initiativ til et fælles projekt omkring Lillebæltsområdet i 1700-tallet. Projektet har af Statens Humanistiske Forskningsråd modtaget støtte til afholdelse af tre seminarer.

Arbejdet med ordningen og registreringen af de kommunale arkiver er blevet koncentreret omkring Teknik & Miljøforvaltningens arkivalier. Denne samling udgør en af de mest benyttede arkivenheder i såvel Teknik & Miljø som på Byhistorisk Arkivs læsesal. I slutningen af året er der gennemført en indsamling af skolearkiver fra de enkelte folkeskoler. Arbejdet med pakning og registrering forventes færdigt i 2003. Der er blevet udarbejdet journalplaner for både skoler og daginstitutioner i Haderslev Kommune.

Blandt de største afleveringer kan nævnes sagerne fra Advodan Syd, Buch & Boje og indsamlingen af feltpost. Billedsamlingen har modtaget godt 6.000 billeder, negativer og glasplader.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Karen Bagge Hansen, Kabdrupvej 66, Bjerning, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 61 44.

Foreningen er oprettet i 1954.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

E-mail: oim@get2net.dk

Website: <http://home3.inet.tele.dk/svmi/haderslev.htm>

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2002: 142.

I løbet af året har foreningen haft elleve møder, heraf seks med foredragsholdere. Fra september til maj har vi haft åbent hus for alle med spørgsmål om slægtsforskning. Ved alle møderne har vi kunne glæde os over et pænt fremmøde. Foreningens to udflugter til henholdsvis Haderslev Byhistoriske Arkiv og museet i Kobbermølle var også pænt besøgt. Igen i år har Niels Peter Bladt forstået undervisning i gotisk skriftlæsning med mange deltagere.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Jens M. Knudsen, Nørbygaardvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 51 65.

Foreningens arkiv: Hoptrup Kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16.

Leder: Holger Bonde, Lysemosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.
Foreningen er oprettet den 18. januar 1984. Medlemmer 2002: 829.
Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2002: 180.
Afleveringer til arkivet i 2002: 50.
Medlem LASS.

Jens M. Knudsen afløste Holger Bonde som formand, idet Holger Bonde fortsætter som leder af arkivet. Jørgen Hasberg er blevet redaktør af årsskriftet efter Sven Ohlsens død. Vor mangeårige bestyrelsesmedlem Ingrid Schrøder, Sønderballe, døde den 12. januar, og blev afløst af Poul Anton Andersen, Sønderballe. Den 22. oktober blev der stiftet en støtteforening for Lokalhistorisk Forening for Hoptrup Sogn. Den fælles udflugt for de lokalhistoriske foreninger gik i år til Grænsemuseet ved Christiansfeld, og den lokale aftentur til Nørbygård i Marstrup. Begge aftener var meget vellykkede.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.
Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.
Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.
Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).
Åbningstider: Efter aftale.

Moltrup Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, Bramdrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98, E-mail: lillefort5@hotmail.com
Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.
Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 25.
Åbningstid: Efter aftale.
Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 2002: 217.
Arkivet startet i 1986. Besøgende i 2002: 11.
Medlem af LASS.

2002 blev året, hvor foreningen efter 25 års arbejde endelige fik bogen *Moltrup sogn Gårde og huse* udgivet. Det er Lennart Madsen, der i samarbejde med Karin Bonde har stået for udgivelsen. Bogen, der er på 383 sider, indeholder udover de 154 ejendoms historier, skrevet af Karin Bonde, også tre artikler om Moltrup sogn; Lennart Madsen: *Moltrup sogn fra istid til udskiftning*, Anton Toft: *Kort over ejendomsforholdene i Moltrup sogn*, Marianne Gottfredsen: *Fest og højtidelighed i Moltrup sogn – fra vugge til grav*.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.
E-mail: keo@haderslev.dk
Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev.
Åbningstid: Efter aftale.
Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.
E-mail: npbladt@post.tele.dk
Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer: 65.

Arkivet i 1986. Antal besøgende på arkivet i 2002: ca. 25.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 14.

Medlem af LASS.

Arkivet har blandt andet modtaget Starup sogneforenings protokoller, dagbøger, billeder med mere fra perioden 1970-2001 og Antenneforeningen Starup Nords protokoller med mere.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderselv, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev.

Foreningen oprettet 1982, Medlemmer 1998: 41.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 1998: 10.

Afleveringer til arkivet i 1998: 5.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 91 10,

fax: 74 57 91 10, E-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbækvej 88, Bæk, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 92 65/
24 21 70 20, E-mail: Arne@email.dk

Foreningen er oprettet i 1998. Medlemmer 2001: 118.

Arkivet er oprettet i 1998. Besøgende på arkivet 2001: 6.

Afleveringer til arkivet i 2001: 8.

Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2a, Aarøsund, 6100 Haderslev, tlf 74 58 45 81, E-mail: margitchristoffersen@hotmail.com

Foreningens arkiv: Som ovenstående.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet i 2002. Medlemmer 2002: 31.

Arkivet er oprettet i 2002.

Medlem af LASS.

På initiativ af den lokale fiskeriforening og Årøsund Bynavn vedtog en gruppe at starte Årøsund Lokalhistoriske Arkivforening i april 2002. Medborgerhuset kan huse foreningen. Efter en lidt famlende start har arkivet nu startet registreringsarbejdet. Årøsund har været trafikknudepunkt helt tilbage til middelalderen, og byen har stor tilknytning til havet og skibsfart, som foreningen forventer at beskæftige sig med. I december havde vi en lille udstilling i medborgerhuset, hvor en del interesserede mødte frem. Foreningen håber i fremtiden at kunne holde åbent et par timer hver 14. dag og kunne gøre flere interesserede i arbejdet. Endvidere har foreningen udgivet et årskrift til medlemmerne.

Arkivet har modtaget fartplanen for Kleinbahn, tidsskrifter og udklip, gamle køkkenapparater og tre bøger fra Laurits Bruun.

Højer Kommune*Højeregnsens Lokalhistoriske Forening*

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf. 74 78 32 15,

fax: 74 78 32 17, E-mail: Sv.kristiansen@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2002: 103.

Højeregnsens Lokalhistoriske Arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer, tlf. 74 78 24 04

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17 og efter aftale.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf. 74 78 24 04.

Arkivet oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2002: 54. Afleveringer til arkivet i 2002: 52.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har afholdt seks arrangementer i 2002 med 436 deltagere, hvilket er meget tilfredsstillende. Der er lavet en fin sangbog udelukkende med Højer-sange. Sammen med Tøndermarksgruppen har foreningen lavet en aften om tørvegravning under sidste verdenskrig. Der er et fint samarbejde mellem Lokalhistorisk Arkiv og Lokalhistorisk Forening.

Der er modtaget et arkiv fra Hans P. Nielsen i Rudbøl, materiale om jordfordeling, afvanding, dræen, med mere i Tøndermarsken og kort fra Matrikelstyrelsen.

Lundtoft Kommune*Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs*

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1 B, Bovrup, 6200 Aabenraa,

tlf. 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: mandag kl. 19-21 (1. oktober-1. april) eller efter aftale.

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37.

E-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2002: 267.

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2002: ca. 50.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 12.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen holdt møde i Varnæs, hvor John Christensen, Aabenraa, underholdt med oplæsning på sønderjysk. Desuden har foreningen sammen med Varnæs Højskoleforening indbudt til to møder, hvor henholdsvis pastor Jørgen Hanssen, Roager, fortalte om sin oldefar H.P. Hanssen og museumsinspektør Peter Dragsbo, Sønderborg, holdt foredrag om sønderjyske gårde og haver.

Arkivet har modtaget en beretning fra pastor Wilhelm Chr. Reiss om »Oldemor« (en kongedatter?), Margit Jespersens anetavle med birkefogedslægten Reuft, slægtstavler for familier i Varnæs og papirer om Kaj Viggo Østergårds liv og levned.

Historisk Forening for Felsted Sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa,

tlf. 74 68 53 30, E-mail: asmussen@postkasse.com

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa.
 Åbningstid: Onsdag kl. 15-17 (ikke i skoleferierne) og efter aftale med lederen.
 Leder: Eigil Dyrmosé, Østergade 8, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 57 81.
 E-mail: ejgild@mail.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 2002: 360.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2002: ca. 350.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 20.

Medlem af LASS.

Ved generalforsamlingen fortalte Åge Hansen, Kruså, om den gamle konge-
 ågrænse, ledsaget af lysbilleder. Der er afholdt kirkegårdsvandring på Felsted
 kirkegård med graver Johs. Hamann som rundviser og fortæller. Sommerud-
 flugten gik til det skønne Angel med Sophus Boas som rundviser og fortæller.
 Arkivet har deltaget ved forårsmessen med en stand. Ved årsmødet blev årbo-
 gen 2002 præsenteret. Her fortalte Wolfgang Dibbern, Højer, om sin barndom
 og ungdom i grænselandet.

Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn

Formand: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Klipleve, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Tirsdag og fredag kl. 15-17 (1. juni-1. oktober) eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2002: 420.

Arkivet er startet i 1980. Besøgende på arkivet og museet i 2001: ca. 1.000.

Antal afleveringer i 2001: 17.

Foreningen er medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har arrangeret en aftentur gik til Ullerup kirke, Ballegaard og
 Sandbjerg med rundvisning af lokale. En ligeledes vellykket heldagstur med
 bus og med Flemming Nielsen (Radio Syd) som guide havde egnen omkring
 Eckernförde, Schwansen og Angeln som mål. Derudover har flere lokale te-
 maer været på foreningens program.

Der er modtaget materiale fra familien Schultz i Klipleve.

Løgumkloster Kommune

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster,
 tlf. 74 74 43 03, fax: 74 74 38 02, E-mail: karin-vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Lokalhistorisk arkiv: Mellemgade 4 st., 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandag kl. 19.30-21. Lørdage kl. 10-12 samt efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1972. Medlemmer i 2002: 290.

Arkivet er oprettet i: 1972.

Besøgende på arkivet i 2002: 73. Afleveringer til arkivet i 2002: 72.

Medlem af LASS.

Foreningen har i 2002 afholdt foredragsaftener om flystyrket ved Bjerndrup
 under 2. verdenskrig, om ejendomshistorie og kildematerialet hertil, samt om

post og postbefordring i Vestslesvig i ældre tid. Foreningen har endvidere haft besøg af Jørgen Bendorff fra Tønder, der ved et velbesøgt arrangement i Øster Højst viste en lille del af sin store samling af effekter fra 1. verdenskrig.

Til Handels- og Håndværkerforeningens 75 års jubilæum udarbejdede arkivets medarbejdere en del historiske plancher om de enkelte forretninger. Mange steder hang disse plancher i butikkerne lang tid efter jubilæet.

Der er indleveret protokoller med mere vedrørende Ellum skole, Husholdningsudvalg og Husmandsforening, materiale vedrørende Markedsudvalget gennem cirka 40 år (Kloster Mærken), et regnskab fra Løgumkloster Fjernvarme og en kassebog fra borgmesterkontoret i perioden 1935-37.

Nordborg Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg Kommune

Løjtetoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29. Arkivet@get2net.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra 1. september til 30. april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Løjtetoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Arkivet er oprettet i 1973/74.

Egen Sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Petersen, Møllevej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 82 36.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3E, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 93 01.

Åbningstider: Torsdag kl. 16-18.

Leder: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 82 36.

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2002: 600.

Arkivet er oprettet i 1994.

Besøgende på arkivet i 2002: 320. Afleveringer til arkivet i 2002: 215.

Medlem af LASS.

Foreningen afholdt det årlige vinterarrangement den 22. januar 2002 med emnet »Et tilbageblik i Egen Sogn med billede og skrift«, hvor cirka 100 deltog. Der har også været et sognearrangement, som i år gik til Østerholm, hvor Kaj Valentin fortalte historien op gennem tiderne tilbage fra vikingetiden og om de fund, der er gjort. Ved voldstedet i Nørreskoven fortalte han om »Helvedgaard«.

I oktober havde vi et åbent-hus-arrangement.

Arkivet har modtaget en mængde bøger, avisudklip og billeder, der spænder over Sydslesvig og Sønderjylland. Der er endvidere modtaget en livshistorie fra en person, som er født i sognet.

Holm Sogneforenings lokalhistoriske Arkiv

Formand: Lissi Obling, Nørrehaven 6, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 17.

Foreningens arkiv: Møllegade 60, Holm, 6430 Nordborg.

Åbningstider: 1. onsdag i hver måned kl. 16-18.

Ledere: Christian Hansen, Damgade 13, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 17 25 og Jens Sandvej, Hellesøvej 24, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 10 06.

Foreningen er oprettet i 1978.

I april havde foreningen en velbesøgt café med fremlægning af gamle fotos og forevisning af en videofilm fra Holm. Sommerudflugten gik til Gram Lergrav og Midtsønderjyllands Museum. I september lagde foreningen lokaler til en DNA-analyse, der skal kaste lys over, hvor befolkningen i Holm i en fjern fortid kom fra. Der blev afleveret spytprøver af mænd fra Holm, der samtidig skulle udfylde et spørgeskema til analysen foretaget af Cambridge University. Resultatet foreligger i 2003. I oktober blev der påbegyndt et arbejde med opsætning af en mindesten over allierede flyvere, der blev skudt ned over Holm i 1943. Arbejdet forventes afsluttet i 2003.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Hans Christian Kaack, Lusigvej 18, Broballe, 6430 Nordborg, tlf. 70 20 27 17, mobil: 26 88 39 21.

E-mail: hck@noteshouse.dk Website: www.noteshouse.dk

Foreningens arkiv: Oksbøl Friskole, Spangmosevej 33, Broballe, 6430 Nordborg. (Post skal sendes til arkivets leder Henning Wriberg).

Åbningstider: Onsdag kl. 19-21.30 og efter aftale.

Leder: Henning Wriberg, Rytterhaven 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 13 49.

Foreningen er oprettet i 1977. Antal medlemmer i 2002: 469.

Arkivet er oprettet i 1977. Besøgende på arkivet i 2001: 75.

Afleveringer til arkivet i 2001: 32.

Medlem af LASS.

Sammen med kommunens øvrige arkiver er der udarbejdet en orienteringsfolder om alle fire arkiver. I løbet af 2001 og 2002 har arkivet fotograferet samtlige huse og gårde i Oksbøl Kirkesogn (ca. 550), og opklæbet billederne på registreringsark med angivelse af nuværende og tidligere ejere. De er også edb-registreret og vil blive holdt ajour ved ejerskifter, eksempelvis ved årlige opdateringer.

Der er modtaget arkivalier fra den tidligere Oksbøl Kro.

Lokalhistorisk forening for Sænstrup Sogn

Formand: Ingrid Dall, Runevænget 49H, 6430 Nordborg, tlf. 73 45 22 08.

E-mail: ingda@idraet.dk

Foreningen er oprettet i 2000. Antal medlemmer i 2002: 342.

Medlem SLF.

I 2002 er der afholdt to foredragsaftener, en byvandring i Stevning, en udstilling og en informationsaften med lokalhistorisk konsulent Kim Furdal. Foreningen har fået sit første lokale, som ved hjælp fra medlemmerne er blevet sat i stand for 12.000 kr. Et egentligt arkiv har foreningen ikke, men der er afleveret flere arkivalier, og folk kommer til åbningstiderne. Endvidere har foreningen lovnning på flere arkivalier. Foreningen har tre arbejdsgrupper, som beskæftiger sig med billedregistrering, registrering af landbrug i tidligere tider og et projekt, som vi kalder »Vi og vore huse«. Denne gruppe udarbejder et skema over hver ejendom i sognet. Senere fotograferes ejendommen og beboerne. Alle oplysninger bliver registreret digitalt.

Nørre Rangstrup Kommune*Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn*

Formand: Egon Petersen, Boldershøj 24, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 32 97.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Nørregade 17, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17. Lukket i skolens ferie- og fridage.

Leder: Niels Baunsgaard, Bovlund Bjergvej 17, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 20.

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2000: 632.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2000 ca. 20.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 18.

Lokalhistorisk forening for Arrild Sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenstående).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 80.

Arkivet er startet i 1987.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, Tirslund, 6541 Bevtoft, tlf. 74 83 19 76.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-16.30 (undtagen i skoleferier).

Leder: Grethe Iversen, Hyrupvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2002: 435.

Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende i 2002: 130.

Afleveringer til arkivet i 2002: 22.

Foreningen har været med til at arrangere udstillinger to steder i området og der er god interesse for foreningens arbejde. Foreningen har afholdt ture i området under mottoet »Bliv lokalkendt i vores område«.

Der er indleveret protokoller og oplysninger fra Bevtoft Skole, aviser fra Første og Anden verdenskrig og oplysninger om Bevtoft Mejeri.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Jørgen Petersen, Branderup Mark 3, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 52 76.

Foreningens arkiv: Branderup Bygade 19, Branderup J.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Tage Willadsen, Branderup Mark 7, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 51 37.

E-mail: familien@willadsen.nu

Foreningen er oprettet den 25. marts 1987. Medlemmer i 2002: 207.

Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2002: 12.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18 og efter aftale. Der er lukket i juli måned.
 Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).
 Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 45.
 Arkivet er oprettet i 1984. Antal besøgende på arkivet i 2001: 53.
 Afleveringer til arkivet i 2000: 26.

Rødning Kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf. 74 84 54 34.

Åbningstid: Tirsdage kl. 9-12 og torsdage kl. 14.30-17.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5^{II}, 6630 Rødning, tlf. 74 84 23 59.

Post bedes sendt til: Rødning Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødning.

Arkivet er oprettet i 1994. Besøgende i 2002: 43. Afleveringer i 2002: 58.

Antallet af afleveringer i 2002: 44.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Sidste halvdel af året 2002 gik med at forberede flytningen af arkivet til Rødning centret. Arkivet har været i den heldige situation selv at kunne bekoste anskaffelsen af rullereoler til brandsikker boks ved hjælp af gave på 30.000 kr., som arkivet modtog fra boet efter Johannes Hansen. I skrivende stund er arkivet etableret i helt nye lokaler med mange frivillige medarbejdere.

Der er modtaget efterladte papirer fra Kamedulas, fortrinsvis angående bygningen af den første Rødninghal og svømmehal samt en billedkavalkade fra »Rødning Avis« om forretningslivet i Rødning i 1990'erne.

Rødning lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Gravlundvej 12, Åbølling, 6683 Føvling, tlf. 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2002: 194.

Brændstrup Hjemstavnforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødning, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup, 6630 Rødning.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1962.

Hjerting Sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning, tlf. 74 84 13 63.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Forsamlingshusvej 9, Hjerting, 6630 Rødning.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning, tlf. 74 84 13 63.

Foreningen er oprettet i 1983.

Medlem af LASS.

Der har været en del forespørgsler om slægter, gårde, huse og institutioner.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 53 05.

Foreningens arkiv: Ribevej 61, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 52 28.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 15-17 (1. okt. til 1. maj).

Leder: Edith Jensen, Lindealle 2, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.

Foreningen er oprettet i: 1965. Antal medlemmer i 2002: 76.

Medlem af SLF.

Foreningen har arrangeret en rundtur i byen, hvor 76 gamle huse blev fotograferet og senere anvendt til et lysbilledforedrag. Der har været udflugt langs den gamle grænse fra Gelsbro til Kalvslund med 50 deltagere. En kirkegårdsvandring havde 70 deltagere.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj-juni. lørdag og søndag kl. 13-17, fra 24. juni-1. september. Hverdag kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Lokalhistorisk Forening for Jels Sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Jels Torvet 2, Jels, 6630 Rødding.

E-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk Website: www.historisk-jels.subnet.dk

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding. tlf. 74 55 30 50.

E-mail: fam-clausen@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 250.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende i 2001: 200.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor).

Arkivet er oprettet i 1981.

Skodborg Sogns Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48.

Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 85 01 04.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.15-11.45 og torsdag 17.30-19.30.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding,

tlf. 74 84 84 85, E-mail: Skodborg-hjemstavnsarkiv@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1941. Medlemmer i 2000: ca. 150.

Arkivet er oprettet i 1941.

Skrave Hjemstavnforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, »Hedegaard«, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75, E-mail: kkjuhl@privat.dk

Foreningens arkiv: Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Åbningstid: 1. mandag kl. 19.30-20.30 (1. okt.-1. april) og onsdag kl. 13.30-16 (1. okt.-1. april) eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1947.

Ved generalforsamlingen fortalte Solveig Holm om »Den store gård« i Langetved og Jørgen Kloppenborg-Skrumsager om »Bejstrup«. Sommerudflugten gik til Løgumkloster kirke.

Arkivet har fra Physantfamilien modtaget forskellige papirer fra deres ankomst til Langetved i 1728.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn

Formand: Arne Buhrkal, Villavej 7, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Stadionvej 5, 6630 Rødding, tlf. 74 84 64 20.

Åbningstid: Som regel torsdag kl. 14-17 og efter aftale med lederen.

Leder: Jacob Holst, Terpvvej 57, 6630 Rødding, tlf. 74 84 64 20.

Foreningen oprettet i 1975. Medlemmer i 2002: 230.

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2001: ca. 90. Afleveringer i 2002: 10.

Medlem af LASS.

Arkivet har samarbejdet med Aabenraa Museum om en større undersøgelse for at klarlægge, hvordan det påvirkede landbrugets udøvere og livet i landsbyen, at antallet af landbrug i løbet af 50 år er faldet fra cirka 114 til i dag 16 virkelige landbrug.

Rødekro Kommune*Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune*

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Rødekro, tlf. 73 66 29 19.

Åbningstider: Mandag kl. 15-17.

E-mail: lokalhistoriskforening@dk

Leder: Poul Agerbæk, Bøgeparken 37, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 17 47.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2002: 634.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 2002: ca. 240.

Afleveringer til arkivet i 2002: 61.

Medlem af LASS.

Foreningen holdt generalforsamling i februar, hvor arkæolog Erik Jørgensen, Haderslev Museum, fortalte om sine udgravninger i Rødekro Kommune. I juni havde foreningen en vellykket udflugt til Søby Brunkulslejr, og i Jelling besøgte vi kirken og museet, Kongens hus. Foreningen har afholdt tre lokalhistoriske aftener med lysbilleder forskellige steder i kommunen. Der har været holdt åbent hus i juni sammen med ringridningen i Rødekro og i august sammen med byfesten, begge gange med mange besøgende. Årbogen på 160 sider sælges i ca. 620 eksemplarer.

Arkivet har modtaget en protokol over kammerråd Møllers Legat, der er

skænket til Rise Sogn i 1889, en erindringsbog om deltagelsen i krigen 1914-18, skrevet af maler Becker, Hovslund og kirkeskibet, Ansgar, der har hængt i Genner Kirke siden 1935.

Skærbæk Kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk. tlf. 74 75 14 10.

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2001: ca. 245.

Arkivet er oprettet i 1967.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, Kongsmark, 6792 Rømø, tlf. 74 75 63 47.

Åbningstider: efter aftale.

Foreningen er oprettet i: 1995. Arkivet er oprettet i: 1995.

Sundeved Kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: Jørgen Schmidt, Kirkeagervej 3, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 71 94, fax: 74 46 71 94.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

E-mail: sundevedarkiv@bluemail.dk

Åbningstid: Onsdag kl. 15-18 eller efter aftale (juli måned er arkivet lukket).

Leder: Inga Christensen, Vester Snogbæk 10, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 75 35.

Foreningen er oprettet ved en sammenlægning i 1992. Medlemmer i 2002: 750.

Arkivet er oprettet i 1992. Besøgende på arkivet i 2002: 147.

Afleveringer i 2002: 22.

Medlem af SLF. Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Efter foreningens generalforsamling holdt pensioneret overlæge Anton Marckmann, Høruphav, foredrag om sønderjydske krigsdeltagere i Første verdenskrig. Sommerudflugten gik til Ullerup Kirke, hvor Kr. Teglgård Jensen fortalte og derefter til Braadborg voldsted på Ullerupmark, hvor Lorens Alnor fortalte.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Sydals Kommune*Lokalhistorisk Forening for Kegnæs Sogn*

Formand: Peter Wehl, Torsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 92.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470 Sydals.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-19.30 (1. april til 1. okt.) og hver mandag kl. 18-19.30 (1. okt. til 31. marts) eller efter aftale.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2002: 380.

Arkivet er oprettet i 1978. Besøgende på arkivet i 2002: ca. 20.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 9.

Medlem af LASS.

Kegnæs er et mindre sogn på knap 600 indbyggere, men foreningen har et pænt medlemstal på cirka 380. I sommeren 2002 gik turen til Sandbjerg Slot. Et medlem fra lokalhistorisk forening bliver hver sommer bedt om at guide busselskaber rundt på Kegnæs og fortælle om de forskellige seværdigheder og historiske minder. Foreningen samarbejder også med et velbesøgt egnsmuseum på Kegnæs, som rummer mange spændende ting.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten A. Krogh, Majbølvej 17, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 12.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals (post sendes til lederen eller formanden).

Åbningstid: Mandag kl. 14-17 (vinterhalvåret) og efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65.

E-mail: an.ki.ni@nielsen.dk

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2002: ca. 400.

Medlem af LASS.

Arkivet er godt i gang med at scanne billeder til en database.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, »Degnegården«, Lysabildgade 1, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84 (kl. 9-10 og 17-18), fax: 74 40 30 30.

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2, Lysabild. 6470 Lysabild (Post skal sendes til formanden).

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18-20 eller efter aftale med lederen.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarmarkvej 368, Mommarmark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 82.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2002: 705.

Arkivet er oprettet i 1978. Besøgende på arkivet i 2002: 54.

Afleveringer til arkivet i 2002: 42.

Medlem af LASS.

Generalforsamlingen blev afholdt den 15. januar 2002, hvor cirka 60 medlemmer deltog. Efter generalforsamlingen underholdt »Augustenborg Amatørerene« med lystspil på alsisk! Den 2. februar var der »Åbent hus« i arkivet. Lørdag den 1. juni deltog 50 medlemmer i den årlige udflugt. Turens mål var Brødremenigheden i Christiansfeld. Efterfølgende var der middag på Den gamle Grænsekro. Medarbejderudflugten gik den 18. juni til Dannevirke. Den

25. september afholdtes der efterårsmøde med programredaktør Nis Boesdal, DR, som foredragsholder. Den 23. november var der festlighed ved Ny Pølstenen, som optakt til det kommende års jubilæumsfest, hvor bl.a. bogen *Ny Pølstenen* udgives.

Arkivet har modtaget et horn til brandudrykning, en korkpropsætter, en barberknivvæske samt kniv og hammer til åreladning af heste.

Tandslet Sogns lokalhistorisk forening

Formand: Egon Bauer, Mommarmarkvej 259, Tandslet, 6470 Sydals, tlf. 74 40 78 04.

Foreningens arkiv: Tandslet Skole, Ertebjergvej 2, Tandslet, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Åbningstid: Torsdag kl. 19-21 og den anden torsdag i måneden kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1977. Medlemmer i 2002: 525.

Arkivet startet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2002: 40-50.

Afleveringer i 2001: 17.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Den 30. april 2002 blev der afholdt reception i anledning af foreningens 25-års jubilæum, hvor jubilæumsbogen: *Historiske træk fra Tandslet Sogn* blev officielt præsenteret. Udgivelsen fandt sted ultimo 2001. Foreningen har arrangeret to udflugter. I et nedlagt landbrug i Neder Tandslet er der oprettet en staldbutik, hvor arkivet har bøger og medlemskort til salg. Her er der også arrangeret en lille udstilling, som vil blive løbende fornyet i lighed med arkivets hjemmeside.

Sønderborg Kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Bent Lundt, Søndergade 22, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 35.

E-mail: nebelu@mail.dk

Arkivets adresse: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

E-mail: sdbg.arkiv@mail.tele.dk

Arkivleder: Kai Viggo Jørgensen, H.P. Hanssens Vej 2, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 19.

Foreningen er startet i 1979. Antal medlemmer i 2002: ca. 365.

Arkivet er startet i 1978. Afleveringer til arkivet i 2002: 56.

Besøgende på arkivet i 2001: 390.

Medlem LASS. Medlem SLA.

Ulkebøl

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12 og onsdag kl. 19.30-21.

E-mail: ulkeboel.arkiv@mail.tele.dk Webside: www.sdbglokalkarkiv.dk

Arkivleder: Sophie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Arkivet er startet i 1979.

Besøgende på arkivet i 2002: 170. Deltagere ved møder 36.

Afleveringer til arkivet i 2002: 63.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er indkommet materiale fra Jørgen Kock Huholt, Pauls Sten Hansen, Ulkebølsted Malerforretning, Christen Brock Stenholt og Gerhard Dreier, Ulkebøldam 19.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 11 00.

Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.

Postadresse: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev, tlf. 73 34 36 45, fax: 74 64 22 64, E-mail: bib-led@tinglev-kommune.dk

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 32 61.

Foreningen er oprettet i 1975.

Tønder Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26,

fax: 74 72 33 21 (Tønder Bibliotek), E-mail: lokalhistorisk.tdr@get2net.dk

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18 samt onsdag og torsdag kl. 13-17.

Leder: Britta Bargfeldt, Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11.

Foreningen oprettet i 1982. Medlemmer i 2002: ca. 350.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet i 2002: 986.

Afleveringer til arkivet i 2002: 56.

Medlem SLF. Medlem LASS. Medlem SLA.

Foreningen holdt to foredragsaftener med henholdsvis Henrik Skov Kristensen om Frøslevlejren/Fårhuslejren og Martin Klatt om socialdemokratiet i Sønderjylland i tiden omkring 1920. Den vellykkede udflugt Kristi Himmelfartsdag var begunstiget af strålende sol. Turen gik til Danevirkegården med vandring på et stykke af volden og Rendsborg med besøg i den smukke garnisonskirke samt det spændende jødiske museum. Foreningen modtog i november med stor glæde årets Kvickly-pris på 12.500 kr. som en anerkendelse af det lokalhistoriske arbejde og den store indsats, de frivillige hjælpere yder. Medlemstallet er støt stigende – ikke mindst takket være udgivelsen af endnu et hefte med Tøndererindringer.

Besøgstallet på arkivet steg med 36%, samtidig med at der er indløbet mange forespørgsler via brev og e-mail. De flittige slægtsforskere fik bedre arbejdsmuligheder, da arkivet fik kirkebogskopier fra samtlige sogne i Syd-tønder Amt. Studerende på alle niveauer gjorde brug af arkivalier og billeder. Det samme gjaldt den lokale presse samt diverse tidsskriftredaktioner. Ved lukningen af Tønder Kaserne fik arkivet overdraget en stor billedsamling fra de sidste 25 år, tilvejebragt blandt andet med velvillig støtte fra Gabs Foto.

Amatørfotografer registrerede gravsteder på Møgeltønder kirkegård, og afleveringen af pressefotos fra JydskeVestkysten fortsatte. Under Handelsstandsforeningens markedsdage i juli stillede Tønder Bank et tomt butikslokale til arkivets rådighed. Dette dannede rammen om et helt formidabelt salg af antikvariske bøger.

Arkivet har modtaget Paul Gläasers samling af gamle Tønder-billeder, kopier (mikrokort) af kirkebøgerne fra Sydtønder Amt, Tønder pensionistforenings arkiv samt scrapbøger og fotografier fra Tønder kaserne.

Vojens Kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74 54 19 41.

E-mail: Agnes_svendsen@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19-21, torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Foreningen er oprettet i 1985.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens.

Foreningens arkiv: Jegerup Skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

E-mail: sandholdt@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2002: 248.

Arkivet er oprettet i: 1988. Besøgende på arkivet i 2002: 35.

Åbningstider: 1. mandag i måneden kl. 19.-21.

Afleveringer til arkivet i 2002: 17.

Medlem af LASS.

Foreningen har arrangeret en tur gennem 1930'ernes Jegerup i ord og billeder. Ved generalforsamlingen var der et foredrag Lennart Madsen om middelalderen. Der har være en udstilling af billeder med quiz, en udflugt til Øsby og Halk kirker, reception i forbindelse med udgivelse af årskriftet samt fællesmøde med de øvrige lokalhistoriske foreninger i kommunen.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05, E-mail: ernstks@worldonline.dk

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05. Evt. 26 25 46 07.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i 1984. Medlemmer i 2001: 205.

Arkivet er oprettet i 1984.

Besøgende på arkivet i 2001: ca. 25. Afleveringer til arkivet i 2001: 7.

Aabenraa Kommune*Løjt lokalhistoriske forening*

Formand: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa,

tlf. 74 61 78 04, E-mail: elm@madsen.mail.dk

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevej 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Åbningstid: Hver anden onsdag kl. 14-17 (1. april-1. december) eller efter aftale med formanden.

Leder: Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978. Antal medlemmer 2002: 200.

Medlem af SLF. Medlem af LASS.

Løjt lokalhistoriske forenings arkiv er under opbygning. Arkivet findes på det lokalhistoriske museum på Rundemølle. Udstillingen har sidste år haft et besøgstal på ca. 4.000. Der har været 40 rundvisninger for lokalhistoriske foreninger, højskoler, private med flere.

Den 30. november fik foreningen overdraget skødet på Barsmark Museum. H.M. Jepsen skænkede samlingen til Løjt lokalhistoriske forening. Udstillingen er lavet af Rhoelf Thorulf Barsmark, Haderslev Museum.

Der er indkommet protokoller fra Barsø mejeri og et billedarkiv på 3.000 billeder fra Løjt Land.

Ensted Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Niels Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 57.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærsvvej 2, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 2002: 287.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2002: 127.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 22.

Medlem af LASS.

Der har været afholdt besøg på Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa med 34 deltagere. Ved generalforsamlingen var der lysbilledeforedrag ved museumsinspektør Hanne Christensen med 30 deltagere. En udflugt til Rundemølle og Løjt kirke havde 40 deltagere. Endvidere holdt foreningen en byvandring i Hostrupskov ved Svend Lorenzen med 65 deltagere. Ved et åbent-hus-arrangement blev årskrift 2002 præsenteret.

Arkivet har modtaget matrikelkort fra Kort- og Matrikelstyrelsen i Aabenraa, diverse dokumenter fra Ensted Hallen, diverse person- og ejendomsdokumenter fra Ensted Kro og barndomserindringer af Hans Lorenzen fra Ensted Sogn.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 23 27.

Foreningen er startet i 1959.

Medlemmer i 2001: 415.

Bogen *Æ Smaj* blev en virkelig succes. Den blev ikke blot vel modtaget af medlemmerne, men solgte også godt, så der kun er få eksemplarer tilbage.

Ved sidste års generalforsamling blev der gjort rede for en ny struktur i repræsentantskabet. Den har vist sig at fungere og vil stabilisere arbejdet yderligere i fremtiden.

Bevaringsfonden har haft god aktivitet sammen med kommunens udvalg for bygningsforbedring. Der har været mulighed for at istandsætte og bevare det store gamle pakhús ved Skibbroen. Fonden engagerede sig for at fremme processen og kan kun beklage, at havnebestyrelsen forhindrede det. Udvalget for By- og Egnshistorie arrangerede et velbesøgt medlemsmøde i efteråret om fattighuse i Sønderjylland, og ved sidste års generalforsamling gav museumsleder Peter Dragsbo et levende foredrag: »Fra Stagnation til Forandring«.

Ejendomsudvalget tilser ejendommene og kan konstatere, at alle tre ejendomme – Bullhuset, Slotsmøllen og Det blinde Æsel, skal kalkes, og der skal opsættes stakit ved Slotsmøllen ud mod åen. Bullhuset og Det blinde Æsel er lejet ud til gode lejere, og Slotsmøllen henter indtægter fra udlejninger og fra café-gruppens indtægter. Med 25 engagerede medlemmer er cafeen godt besøgt i åbningstiderne i perioden fra 1. maj til 15. september, hver søndag fra 13.30 til 17. Der har været fire lidt større arrangementer, »Den hvide stoks dag«, fuchsiaudstillingen, middelalderarrangementet og julestuen, som også har bidraget til indtægterne. Mølleværksgruppen er en gruppe, som egentlig har fuldført sin mølleværksopgave. De har arrangeret flere mølleture gennem årene, sidst til Højer Mølle, som ikke samlede mange deltagere, men som for de, der deltog, blev en succes.

Auroras Kanonlaug er formelt ikke en del af Aabenraa Byhistoriske forening, men foreningen er glad for, at de føler sig knyttet til foreningen og udfører en del af det, som i høj grad er i foreningens og byens interesse nemlig »fortælleopgaven«, at gøre historien levende. Foreningen har derfor været glad for at kunne kvittere for indsatsen ved at give laugat lokaler i Slotsmøllen, hvor de nu har prydte nogle af væggene med interessante billeder. Arrangements- og PR-udvalget har en hjemmeside på bedding, som etableres under hensyntagen til og koordineres med Aabenraa Museum, Biblioteket, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Turistforeningen.

Den politiske diskussion om Aabenraa Museum formodes at være afsluttet, så der kan komme ro om det arbejde, der løbende har været gjort og fortsat skal gøres for at dyrke og fremhæve specialet: Søfartshistorien. Foreningen har fået en henvendelse fra den frivillige gruppe – museums-initiativgruppen – som har bedt foreningen om synspunkter på organisation, styring, hovedaktiviteter og forventninger. Foreningen er ikke færdig med overvejelserne, men tror, det er en god ide, at der bliver et samspil mellem de folkelige elementer i Venneforeningen, Byhistorisk Forening og museets faglige ledelse. Foreningen vil påpege, at det faglige skal være ledende og fundamentet for de initiativer, man tager. Ellers bliver det noget rod. Foreningen synes museets bestyrelse svigter her. Museets fremtid skal først og fremmest tegnes af en engageret bestyrelse i tæt samarbejde med den faglige ledelse og gerne i dialog med frivillige Aabenraaborgere, som kan bidrage til at levendegøre det, som museumsfolkene arbejder med.

Årsskrifter og periodica 2002

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2002/2003

Agerskov

Lokalhistorisk forening for Agerskov Sogn – Årsskrift 2002

Udgivet af Lokalhistorisk forening for Agerskov Sogn

2002. 23 sider. Indhold: Egon Petersen: *Forord* – Jens Schmidt: *Oplevelser og iagttagelser, som gammel landstormsmand i fire år og fire måneder – så længe varede min indkaldelse under første verdenskrig 1914-18.*

Ekspedition: Egon Petersen, Boldershøj 24, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 32 97.

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift 2003

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune.

2003. 48 sider. Indhold: Paul Hartmann: *Forord* – Bent Bladmose: *Den gamle boghandler i Augustenborg havde et problem!* – Paul Hartmann: *Lokalhistorisk Arkiv 25 år* – Eli Kristensen: *Fra en gammel straffeprotokol* – Hans Andersen: *Damen fra Berlin* – Günther Weitling: *Peter Sandkamm-Møller og hans blinde billeder* – Hans Lind: *Barndoms minder fra Augustenborg* – Thora Nissen: *H. C. Andersen og den gamle hertuginde Louise Augusta* – Sofie Petersen (Frost): *Mine barndoms minder.*

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns historie

Udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 28. 2002. 53 sider. Indhold: *Konfirmationsbillede 1948 – Sagn om Tønder og Rørkær – Brodersens gård i Terp Vestermark – Udvandrere fra Bedsted Sogn – Varsel om hus og jernbane i Kløvtoft – Deltagelse i Verdenskrigen 1914-18 – Christian Jensen i Asminderød – Rim om kyndelmisse fra Kløvtoft – Pasbjergs ansøgning om præstekaldet i Bedsted – Lyspinde i brug i Kløvtoft – Underskriftindsamling for lærer Jes Povelsen 1840 – Alexander Petersens triste skæbne i Bedsted – Fire brødre Petersen, der udvandrede fra Terp – Wilhelm Peter Hansen – Mindeord over Søren Andresen, Øster Terp – Om en folketælling i Terp i tysk tid.*

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39, E-mail: haugaardkolding@mail.tele.dk

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne. Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2003

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne.

2003. 36 sider. Indhold: Søren Kjær: *Vores lokalforening* – Grethe Iversen: *Lidt af hvad vi har fået ind i arkivet* – Jørgen Bjørnskov: *Min skoletid* – Grethe Iversen: *Min skoletid* – Jensine Schmidt: *Åbøl* – Ingeborg Kjeldstrøm: *Den gamle lade* – Ingeborg Kjeldstrøm: *Genrejsning af præstegårdsskoven* – Erik Sloth: *Talen ved Mindestenen* – Søren Kjær: *Tirslund for 50 år siden* – Valdemar Frisk: *Morten Eskesen som lærer i Hyrup* – Valdemar Frisk: *Morten Eskesen som lærer Bevtoft Malle*.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf.: 74514224.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred.

Årgang 25. 2002. 84 sider. Indhold: H. H. Bang: *Forord* – H. H. Bang: *Vilmkær* – Marie C. Jessen: *Vor køen Syndejydske* – H. H. Bang: *En ansøgning om at få lavet en vej* – Hans Henrik Jensen: *Dreng i Bov 1930-1945* – Arnold Johannsen: *Banegården* – Sten Ruwald: *Munkemøllens historie* – Dorthe Lorenzen: *Bov Bladet årgang 1942* – H. H. Bang: *Årets præmierede hus* – Marie Jessen: *Sønderjyske dialektord* – Henrik Meyer: *Fra Historisk Forening for Vis Herred* – Hella Hostrup: *Fra Bov Lokalarkiv* – *Rettelser* – Henrik Schou: *Fra Bov Museum* – *Bestyrelsen for Historisk Forening for Vis Herred* – *Bestyrelsen for Den Selvejende Institution Bov Museum*.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Broager

Broagerland XII

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland.

2002. 96 sider. Indhold: *Forord* – *Fra bestyrelsen* – Arne Duus: *En stranding ved Skeldekobbøl* – Ingeborg Caspersen: *Broager Husmoderforening* – H. P. Sørensen: *Neuengamme* – H. Christensen og H. D. Pedersen: *Træk af Broager FDF's historie* – Esben Høilund-Carlson: *Det var ikke røvere og soldater* – Peter A. Petersen: *Et julebrev* – Jørn Thun Christiansen: *Grænsevagt på Broagerland i vinteren 1946-47* – Andreas Thomsen: *Dilletantopførelser i Broager under fremmeherre-dommet* – Helene Lausen: *En fremmed fugl* – Jørgen Thomsen: *En stout kvinde* – Peter A. Petersen: *Kroer på Broagerland* – Karin Jonasson: *Set og sket*.

Ekspedition: Kresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Egen

Årsskrift 2002

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening.

2002. 52 sider. Indhold: Peter Petersen: *Forord* – Hans Bonde: *Egen Sogn 1920-1970* – Claus Deichgræber: *Fruerhøj 13* – Wilhelm Deichgræber: *Ven e Vuun hälle* – *Erindringer af Jørgen Jørgensen*.

Ekspedition: Hans Bonde, Sebbelundvej 16, Egen, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 83 63.

Ensted*Årsskrift 2001*

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening.

2002. 48 sider. Indhold: A. J. Andersen: *Røllum skole 1920-1945* – Eyvin Teisner Kjær: *Ferietur til Norge 1952 – Det skete i 1952* – Christian Schmidt: *Ensted Sogns Brugsforening* – Ottomar Loff: *En Krybskyttehistorie* – Frederik Daabeck: *Gravsten og galge* – Hans Damm: *Årsberetning – Foreningens bestyrelse og åbningstider*.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 46 96.

Felsted*Historisk Årbog for Felsted Sogn*

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 20 – 2002. 88 sider. Indhold: Inger M. Bavngaard-Larsen: *Fra min barndom i Tråsbøl* – Aksel Hokkerup: *Husfliidskolen* – H. E. Sørensen: *Et krigsmonument fra 1134?* – Hans Thomsen: *Anne Thaysen Petersen* – Ib Andersen/Ole Andersen: *Felsbæk Mølle* – Peter Nissen: *Skovbøl – Svejrup Frivillige Brandværn* – Dorothea Kjærgaard: *Hissels dagbog 1864-1868* – Hans Thomsen: *Avisudklip – Hejmdal 1899* – Andreas Asmussen: *Foreningen – Arkivet – Patsches Hus*.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gram*Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2002*

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn.

2002. 32 sider. Indhold: Forord – *Kjøbecontract 1847* – *Dyrskue 1876* – *Kul til teglværket 1949* – *Skrivelse til nabokommune 1924* – *Resolution 1912* – *Slutseddell 1922* – *Greven bosætter sig i Gram 1923* – *Møde med Madsen Mygdal 1928* – *Vedr. køb af automobiler (4 skrivelser) 1920-1937* – *Regning fra bejlslingssnedker 1930* – *Værdiansættelse af Maskiner og Inventar 1931* – *Skolegang i Kastrup under 1. Verdenskrig* – *Asta Eriksen fortæller 1987* – *Ansøgning om benzintildeling 1939* – *Fund under gulv og baggeriet* – *Pinsen i Gram omkr. 1930* – *Mindevers af K. Teilman 1946* – *Ændrede postudbringningsstider 1949* – *Notits i Dannevirke 1949* – *Ungdomsskolenævn 1949* – *Trafikuheld 1949* – *Tre skrivelser fra Barritskov 1953* – *Ungdomsklub i Gram 1962* – *Doktor Helge Zerlang in mermoriam 1990* – *Glemte genstand 1909* – *Notits fra Vestkysten* – *Billedfortegnelse*.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Gråsten*Årsskrift 2001*

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn.

2002. 72 sider. Indhold: Tage Lauritsen: *Barndomserindringer fra Gråsten Slot* – Iver Clausen: *Fra 0 til 75* – E. Egholm og G. Østergaard: *Barberer i Gråsten* – Marie Pedersen: *Julebrev* – E. Thygesen Kristensen: *Årets gang* – Kirsten Thomsen: *Beretning fra arkivet* – Frede Chr. Ihle: *Årsberetning*.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Haderslev*Langs Fjord og Dam 2002*

Udgivet af forlaget Gammelting, Haderslev.

2002. 122 sider. Indhold: Jøren Hennke: *En gård og to slægter – en beretning om nationale sindelag* – Anne Marie Møller: *Haderslev-maleren Ole Kruse* – Anne-Else Brandt: *Marius, en soldat fra 1. Verdenskrig* – Henrik Fangel: *Sdr. Otting – en udviklingskommunes historie* – Niels E. Mörck: *Tilbageblik paa Firti arbejdsrige Aar* – Erik Christensen: *Min fars købmandsforretning på Sønderbro* – Viggo Ludvigsen: *Købmandsliv på Møllepladsen* – Gerda Skov: *Caltex Servicestation på Ny Erlevej* – Frauke Madsen: *Skibsreder Jens Jost Petersen* – Gerda Seidenfaden: *Et liv på Central Mejeriet i Haderslev*.

Ekspedition: Haderslev Museum, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev.

Årsskrift 2001

Udgivet af Haderslev Byhistoriske Arkiv.

2002. 68 sider. Indhold: Bent Vedsted Rønne: *Haderslev Byhistoriske Arkiv i 2002* – A. Kernwein: *Erindringer fra Haderslev Amts Jernbaner* – Martin Bo Nørregård: *Den danske kirkegård i Frankrig* – Kaj Grøn Petersen: *FN-soldat på Cypern i 1964* – Uffe Barsballe Thyssen: *Den sønderjyske skolehistorie og kilderne dertil* – Helle R. Boesen og Bent Vedsted Rønne: *Afleveringer til Byhistorisk Arkiv – Medarbejdernes aktiviteter*.

Ekspedition: Haderslev Byhistoriske Arkiv, Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18, E-mail: hba@haderslev.dk

Halk-Hejsager*Gammelt Nyt 1999*

1999. 1. Årgang. 23 sider. Indhold: *Forord – Slægtsfesten i Sode – Jens von Haderleben – Lærere ved Hejsager skole – Overladelsescontract – Fra kirkebøgerne*.

Gammelt Nyt 2000

2000. 2. Årgang. 19 sider. Indhold: *Forord – Kjerstine Scherrebeck: Et sagn fra Halk – Navngivning – Jens Peter From og Niels Ingemann Jensen: De gamle mejerier – Kender du – Vinterens program*.

Gammelt Nyt 2001

2001. 3. Årgang. 44 sider. Indhold: *Forord – Jens Peter From: Gårdhistorie – Jens Peter From: Herrenhaus auf Ultang – Lauritz Thomsen: Beretning fra 1. Verdenskrig – H.P. Jakobsen: Hejsager – Kender du – Hejsager – Fra D.S.K., Halk sogn – Vinterens program*.

Gammelt Nyt 2002

2002. 4. Årgang. 51 sider. Indhold: *Forord – Sagn og myter – Jens Peter From: Vore Stednavne – Egnsbeskrivelser – Jens Peter From: Breve fra en soldat – Mindestenen i Grarup – Jens Peter From: Gårdhistorie – H.P. Jakobsen: Armowitz-klokkerne i Halk og Grarup Kirker – Vinterprogram*.

Ekspedition: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Hejs-Hejlsminde

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2002

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

2002. 35 sider. Indhold: *Arbejdet i arkivet – Inge Mortensen: Skippere og fiskere i Hejlsminde 1850-1950.*

Ekspedition: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54, E-mail: Trappendal@get2net.dk

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening.

19. årgang. 2002. 48 sider. Indhold: *Årsberetning 2002 – Jørgen Hasberg: Marstrup Andelsmejeri – Rita Enemark: Djernæsvej i Hoptrup – For 100 år siden – For 75 år siden – For 50 år siden – For 25 år siden – Martin Paulsen: Landsbysmeden – Gamle Lund og hustrus guldbryllup – Annelise Clausen: Om klokkestøberen Peter Hansen – Jørgen Hasberg: Kongebesøg i 1927 – Holger Bonde: Mindeord (Ingrid Schrøder) – Holger Bonde: Mindeord (Martin Paulsen) – Moderne bygade i Hoptrup – Sammenstød mellem lastbil og motortog – Ny gren på sammenslutningens træ – Mastrup – Juletræsfejerne – Jes Jessen: Nogle erindringer fra skoletiden – Hoptrup folkebibliotek.*

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Nr. 21. 2003. 40 sider. Indhold: *Chresten Clausen: Fra landbrug til kulturcenter – Anna Kirstine Nielsen: Mejeriet Ryesminde – Edith Kjer: Kontrolforeninger i Hørup sogn – Anton Marckmann: Et Margarethenspendeskab i Høruphav – Andreas Johannsen: Medicinalråden på havemose – Jens Lampe: Carl Beuck 1887-1985 – en modig hjemmetysker – Pæ Male: Alsisk snak en pinsdaw – Chr. Wolf: Noget om brolaugets historie – Peter Christensen: Skibskisten – Klip fra året der gik, 2002.*

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2001

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn.

2002. 44 sider. Indhold: *Forord. Fremtiden – Året 2002 – Aage Gram: Dengang da ulvene var her – Ole Nielsen: Landpostbud i Jegerup – Peter Petersen: Nu tak for alt ifra vi små – Kaj Sandholdt: Den store sten – Maxi Aalling: På tur i Østeuropa – Kaj Sandholdt: Storkene i Kestrup – Ungdomsforeningens pigegygnastikhold – et af de sidste år i Det gamle Forsamlingshus – Skolebillede 1977-78.*

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening.

2002. 72 sider. Indhold: *Foreningen – Signe Kristensen Balle: Barn på Bjerndrup-*

mark i trediverne – Anne Margrethe Balle: *Et tilbageblik* – Botilde Nielsen: *Af et feltbrev til Flensborg Avis – For 50 år siden* – Jørgen Hansen: *Bjerndrup kådnere, fortsat* – Lærer Jessens optegnelser for Bjerndrup.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2002

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune.

2002. 30 sider. Indhold: Peter Madsen: *Tre smukke malerier i Løgumkloster Forsamlingshus* – Fred Gotthardsen: *En tragisk nødlanding i Bjerndrup – Gaver til arkivet, 2001.*

Ekspedition: Allan Honoré, Koldkådvej 17, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 33 53.

Rødekro

Fra Rødekro Kommune 2002

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune.

2002. 160 sider. Indhold: *Foreningens bestyrelse og udvalg – Forord – Personer som i året 2001 har skænket gaver til vort arkiv* – Ellen Jensen: *Året 2001-2002* – Torp Friis Møller: *Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune* – Torp Friis Møller: *Landsbyen Genner* – Niels Black Hansen: *En præst der kunne mere end sit fader-vor* – Torp Friis Møller: *Brandværn for 100 år siden og deres udvikling* – Wilhelm J. Troms: *Frivillige brandværn i Rødekro kommune* – Gustav Seehagen: *Hjortkær frivillige brandværn* – Torp Friis Møller: *Hellevad frivillige brandværn* – D. Petersen: *Didde* – Torp Friis Møller: *Landsbyen Kassø i gamle dage* – Ellen Margrethe Skøtt: *Erindringer* – Torp Friis Møller: *Gårde og slægter i Årslev* – H.P. Jensen: *Maren Kringel og den store, onde verden* – Torp Friis Møller: *For 100 år siden. Små udpluk af Hejmdal årgang 1902* – Torp Friis Møller: *For 50 år siden. Små udpluk af Hejmdal årgang 1952* – Oskar Sørensen: *I sne og slud skal posten ud* – Torp Friis Møller: *Små udpluk fra tiden omkring Genforeningen* – Torp Friis Møller: *Et liv i arbejdsomhed og guds frygt* – Ellen Jensen: *Vort ældste skoleatlas* – Mathias Lorentzen: *Skolehistorie fra Hovslund by* – Torp Friis Møller efter Sigfred Andersen: *Da Pay Paysen blev doffelt adeligh* – Nis Branderup: *Æ vessel-pulve.*

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 10 77.

Starup

Årsskrift 2000

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening.

2002. 30 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: *Forord – Pluk fra aviserne 2001 – Gebyrer ved kirkelige handlinger – Udtog af Starup og Grarup sognes kirkeinventar af 1773 og 1836* – Lennart S. Madsen: *Starup sogn i oldtiden.*

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2002

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved.

2002. 108 sider. Indhold: *Forord – Mindeord – Gunnar Solvang: Møllehuset på Sandbjerg – Lorenz Alnor: Hans Alnors krigsdagbog – redaktionen: Stenderup skole – Johan Petersen: Tørvegravning – Musse Fenn-Hansen: Boel nr. 1 – Georg Bober: Snogbæk dreng 1913 – Jørgen Schmidt: 2 gårde i Snogbæk – Jørgen Schmidt: Slægten Dall – Jørgen Schmidt: Vesterskov – Nils Erik Andersen: Præst i modvind – Frederik og Annegrethe Christensen: Madam Bock – Jørgen Schmidt: Dialekthistorien – Året der gik – Rettelser.*

Ekspedition: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 12 86.

Vojens

Årbog 2001 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune.

2001. 66 sider. Indhold: *Forord – H. P. Jensen: Barn i Hammelev – Kirsten Lauridsen: Alle roser min kaffe – Gertrud og Laurids Lund: Generationsskifte på gård i Høgelund i 1797 og 1833 – Agnes Svendsen: General Frederik Rubeck Henrik Bülow – Sejrherrn ved Fredericia – Brødrene Gram A/S, for 50 år siden – Gunnar Nielsen: Minder fra Refsø i 1931 – Tørning Møllers Aftægtshus ligger på stedet for Gram Herreds Tingstue – Jørgen Jensen: Oksenvad kirke – Nis Mikkelsen: Vojens Kommune 2001 – Arkivbilleder – Preben F. Nørup: Foreningens virke 2001 – Laurids Lund: Årets gang på Arkivet.*

Årbog 2002 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune.

2002. 66 sider. Indhold: *Forord – Michael Uldall: Til Hov på Tørning – Bent Jensen: En modstandsgruppe i Vojens under besættelsen – Teddy Gehrke: P. J. Schmidt 100 år – Peter Kiel Nielsen: Sommersted Kirke – Laurids Lauridsen: Det gamle Træ ved Præstegaarden i Sommersted – Johannes Jespersen: Tiden omkring 2. Verdenskrig i Ladegaard og Høgelund – Laurids Kjærgaard: Interview med frihed(s)kæmper – Jørgen Jensen fylder 75 Aar – Erik Christensen: L. O. Schmidt 1914-2002 – Preben F. Nørup: Foreningens virke 2002 – Laurids Lund: Årets gang på arkivet.*

Ekspedition: Laurids Lund, Hovedgaden 104, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Aarøsumd

Aarøsumd Lokalhistoriske Arkivforening

Udgivet af Aarøsumd Lokalhistoriske Arkivforening.

2002-2003, 24 sider. Indhold: *Årsberetning – 75 år siden (Dannevirke) – For 100 år siden (Modersmål) – Stormfloden i 1872 – For 150 år siden – For 160 år siden – Aarøsumd færgehuse – Aarøsumds navn gennem tiderne.*

Ekspedition: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2a, Aarøsumd, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 45 81.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Næstformand: seniorforsker, ph. d. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@teliamail.dk

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

Museumsinspektør, ph. d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: Inge.Adriansen@mail.dk

Generalkonsul, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Museumsinspektør, Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Tønder Museum),

e-mail: privat: edj@compaqnet.dk arbejde: edj@tondermuseum.dk

Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Forskningsstipendiat Axel Johnsen, Gertrudenstrasse 11, D-24939 Flensburg, Tyskland, tlf. 0049 461 160 14 66, e-mail: adj@dcbib.dk

Museumsinspektør, ph. d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev, tlf. 73 52 07 07, e-mail: lsm@haderslev-museum.dk

Arkivar René Rasmussen, Zur Kupfermühle 37, D-24955 Harrislee, Tyskland, tlf. 0049 461 84 06 997, e-mail: r-rasmussen@foni.net
Universitetslektor, ph.d. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: privat: marionogcarsten@mail.tele.dk arbejde: hiscpr@hum.au.dk

Amtsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Djernæsvej 220, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04

Sønderborg: Lene Junker-Hansen, Mejerivej 9, 6310 Broager, tlf. 74 44 02 70

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47/74 75 51 69

Sydslesvig: Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig, e-mail: jbn@dcbib.dk

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

e-mail: hist.samf.sdj@netbruger.dk

www.hist-samf-sdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Axel Johnsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 8697 191, e-mail: adj@dcbib.dk

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:

Haderslev amtskreds

Karl Erik Olesen (formand)
 Djernæsvej 220,
 6100 Haderslev
 74 52 54 20

Ester Torp
 Gravlundvej 12, Åbølling
 6683 Føvling
 75 39 83 82

Ellen Jensen
 Gejlager 9, Skodborg,
 6630 Rødding
 74 84 86 88

Kirsten Fynbo
 Rugtoften 43, Skodborg
 6630 Rødding
 74 84 81 48

Svend Fink
 Stubbom Landevej 60, Stubbom
 6070 Christiansfeld
 74 56 11 93

Aabenraa amtskreds
 Erling Madsen (formand)
 Dybvighoved Møllevej 1, Løjt
 6200 Aabenraa
 74 61 78 04

Hans Henrik Bang
 Padborgvej 27, Bov
 6330 Padborg
 74 67 16 18

Ellen Jensen
 Stationsvej 36, Hovslund
 6230 Rødebro
 74 66 44 04

Andreas Asmussen
 Kirkevej 2
 6200 Aabenraa
 74 68 53 30

Inger Jørgensen (sekretær)
 Nederbyvej 23, Hokkerup
 6340 Kruså
 74 60 83 61

Sønderborg Amtskreds
 Lene Junker-Hansen (formand)
 Mejerivej 9
 6310 Broager
 74 44 02 70

Briks Iversen (sekretær)
 Porsebjerg 7
 6400 Sønderborg
 74 42 75 33

Jørgen Wangel (kasserer)
 Mosevang 29, Ulkebøl
 6400 Sønderborg
 74 42 75 33

Anne-Dorthe Overgaard
 Snogbækvej 21, Ø. Snogbæk
 6400 Sønderborg
 74 46 98 53

Henning Mathiesen
 Poppelhegnet 6
 6400 Sønderborg
 74 42 92 16

Carsten Reyhé (sekretær)
 Winningmay 5
 D-24882 Füsing-Schaalby
 0049 4622 671

Tønder Amtskreds
 Finn Clemmensen (formand)
 Toften 22,
 6780 Skærbæk
 74 75 21 47 / 74 75 51 69

Anders Schaltz Andersen
 Osterwung 5
 D-25856 Hattstedt
 0049 4846 590

Jørgen Ravn (kasserer)
 Krusåvej 23, Alslev
 6240 Løgumkloster
 74 74 33 70

Jørgen Kühl
 Persillegade 6
 6200 Aabenraa

Niels Vollertsen (kasserer)
 Bellmannstr. 19
 D-24837 Schleswig

Olav Madsen (sekretær)
 Rylen 19
 6270 Tønder
 74 72 33 19

René Rasmussen
 Zur Kupfermühle 37
 D-24955 Harrislee
 0049 461 84 06 997

Carl E. Michelsen (næstformand)
 Galgestrømvej 2
 6270 Tønder
 74 72 50 63

Hanne Næsborg-Andersen
 Marienhölungsweg 27
 D-24939 Flensburg
 0049 461 50 50 750

Marie Stærk (protokolfører)
 Abterpvej 50
 6261 Bredebro
 74 71 11 00

Nis Hardt
 Westerkoppel 18
 D-24867 Dannewerk
 0049 4621 30 19 32

Sydslesvig amtskreds
 Jesper Bolund Nielsen (formand)
 Hafengang 8
 D-24837 Schleswig
 0049 4621 25 509

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 2002

INDTÆGTER		
Modtaget foreningstilskud	90.000	90
Kontingent/årbøger	235.790	223
Sønderjysk Månedsskrift	254.566	252
Skrifter	642.153	186
Medlemsaktiviteter	94.240	-100
	<u>1.316.749</u>	<u>851</u>
UDGIFTER		
Årbøger	-196.339	-186
Sønderjysk Månedsskrift	-263.753	-256
Skrifter	-498.575	-131
Medlemsaktiviteter	-122.147	-124
	<u>-1.080.814</u>	<u>-697</u>
DÆKNINGSBIDRAG	235.935	154
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	-211.215	-196
RESULTAT FØR RENTER	24.720	-24
Renteindtægter	61.243	55
Kursdifferencer m.v.	-347	-2
ÅRETS RESULTAT	<u>85.616</u>	<u>11</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Årets resultat	85.6161	
Overført, ikke disponible midler primo	1.022.485	
Overførsel til »Det sønderjyske landbrugs historie«	-100.000	
Overførsel til »Sønderjyllands historie«	-500.000	
Overførsel til det kommende års udgivelser	-150.000	
Overførsel til frie reserver	<u>358.101</u>	

Balance pr. 31. december 2002

AKTIVER		
Beholdning skrifter	19.923	34
Debitorer	145.354	15
Tilgodehavende moms	127.565	72
Periodeafgrænsningsposter	120.808	82
Obligationer	1.089.373	900
Likvide beholdninger	552.929	306
AKTIVER I ALT	<u>2.055.952</u>	<u>1.409</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	358.101	
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	150.000	
<i>Hensat i året:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	100.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>150.000</u>	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2002	<u>1.258.101</u>	<u>1.172</u>
Kreditorer	593.658	75
Skyldig kildeskat	0	4
Skyldige omkostninger	<u>204.193</u>	<u>158</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>797.851</u>	<u>237</u>
PASSIVER IALT	<u>2.055.952</u>	<u>1.409</u>

»Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.«

sign. Julius Beier og Frede Rudolph

